

323 191/ 1926. 18/6 1947

ГЕНЕРАЛЕНЪ ЩАБЪ НА ГЕРМАНСКАТА АРМИЯ
ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКА СЕКЦИЯ

БАЛКАНСКАТА ВОЙНА

1912-1913

ВОЕННИТЪ ДѢЙСТВИЯ ВЪ ТРАКИЯ

ДО

ЧАТАЛДЖАНСКОТО ПРИМИРИЕ

ПРЪВЕДЕ ОТЪ НѢМСКИ

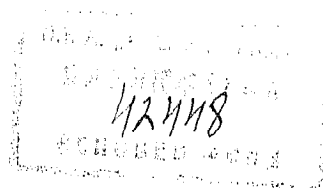
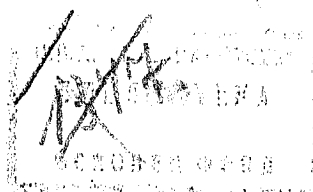
Д-РЪ ДИМИТЪРЪ МИХОВЪ

ЗАПАСЕНЪ ОФИЦЕРЪ

СОФИЯ

Печатница на С. М. Стайковъ

1914.

СЪДЪРЖАНИЕ

	Стр.
Политическа прѣдистория	1
Турската армия	7
Българската армия	15
Театърът на военните дѣйствия	20
Съсрѣдоточението	
Българското съсрѣдоточение (25), Бойно разписание (25), Съсрѣдоточението на турската източна армия (26), Българският планъ (30), Турският планъ (35), Източната армия около Лозенградъ (36), Кавалерийски бой при Вайсалъ (37)	25
Военните дѣйствия въ Родопитѣ	
Походъ на 7-а Рилска дивизия къмъ Солунъ (38), 2-а Тракийска дивизия въ Родопитѣ (40)	38
Настѣплението къмъ Одринъ (42)	
6. октомврий (44), 9. октомврий (44)	42
Настѣплението на I и III армии.	
Настѣплението на I армия (46), Настѣплението на III армия (47)	46
Боятъ при Лозенградъ (47).	
9. октомврий (50), Турското настѣпление на 9. окт. (51), III армейски корпусъ (52), Бой при Ериклеръ (53), Бой при Ескиполосъ (54), II армейски корпусъ (56), Боеветъ при Селиолу и Гечкенли (58), Излазътъ на Одринския гарнизонъ (63), Положението на 9. окт. на смрачаване (63), Отстѣплението на турцитѣ на 9. срѣщу 10. окт. (65), Отстѣпление на I армейски корпусъ (67), Командующиятъ турската източна армия (68), 10. октомврий (69), III армейски корпусъ (70), Бой при Ериклеръ — Петра (70), Командующиятъ източната армия отстѣпва (74), II армейски корпусъ бездѣйствува и на 10. октомврий (75), Излазътъ при Кайпа (77), Турцитѣ на линията Виза — Люле Бургасъ (81), Българитѣ слѣдъ боя при Лозенградъ (82)	47

Дѣйствиата подѣ Одринѣ въ срѣдата на мѣсецѣ октомврий (85).

Обкрѣжаване на Одринската крѣпостъ (88) . . . 85

Боятъ при Люле Бургасѣ.

Настѣпление на I и III армии (90), Изясняване на обстановката (90), Турскитѣ наредби за боя при Люле Бургасѣ (91), 15. октомврий (96), Българското настѣпление на 15. октомврий (97), 16. октомврий (98), Карагачката позиция (99), I източна армия на 16. октомврий вечерята (109), 17. октомврий (110), I източна армия на 17. октомврий (113), Дѣйствиата на IV армейски корпусъ (115), I и II армейски корпуси отстъпватъ (118), Проривътъ на 4-а Прѣславска дивизия (119), I източна армия на 18. октомврий (119), II източна армия на 19. октомврий (121), 4-а Прѣславска дивизия настѣпва срѣщу III армейски корпусъ (125), 19. октомврий (129), III и XVII армейски корпуси настѣпватъ (130)

90

Отъ Люле Бургасѣ до Чаталджа.

20. октомврий (132), Отстъпление на II източна армия (133), Дѣсниятъ турски флангъ избѣгва въ Виза (134), Центърътъ и лѣвиятъ флангъ на турцитѣ на 20. октомврий (135), Българитѣ не прѣслѣдватъ (137), Затруднения въ продоволствието (139), Турцитѣ продължаватъ отстъплението си (143), Положението на 22. октомврий (143), Турцитѣ се оттеглятъ на Чаталджа (144), Прѣустройството на източната армия (145), Турската армия се съвзема (151), Холерата избухва (153), Турцитѣ заематъ Чаталджанската позиция (155), Българитѣ настѣпватъ къмъ Чаталджа. 24. октомврий (156), Българитѣ прѣдѣ Чаталджа (158)

132

Боятъ при Чаталджа.

Малочислена бойна часть (160), 4. октомврий. Артилерийски бой (161), Атаката на I армия (163), Атаката на III армия (164), Настѣплението на 9-а дивизия (165), Атаката на 3-а дивизия (166), Командующиятъ съединенитѣ български армии на 4. ноемврий вечерята (167), Дѣйствиата на турската армия на 4. ноемврий (167), Атака прѣзъ ношѣта на 4. срѣщу 5. ноемврий (118), 5. ноемврий. 29-и пѣхот. Ямболски полкъ отблѣснатъ (169), Катастрофата на 4-и п. полкъ (170), 4-а Прѣславска дивизия се намѣсва (171), Деньтъ свършва съ артилерийски двубой (172), Раняване на Махмудъ Мухтаръ Паша (172), Боятъ при Чаталджа — успѣхъ на турцитѣ

(174), Малки схватки до примирието (175), Българитѣ напуштатъ Чаталджанската долина (177), Турски планове за настѣпление (178)

160

Плѣняването на Яверъ Паша (179).

Яверъ Паша остава въ Родопитѣ (180), Бой при Кърджали, 8. октомврий (180), Българската главна квартира заповѣдва, да се очистятъ Родопитѣ (181), Яверъ Паша отстъпва къмъ югъ (183), Бригадата на Полковникъ Танева настѣпва къмъ Дедеагачъ (184), Бой при Куюнѣ Ери на 7. ноемврий (185), Бой при Бююкѣ Вакуфъ на 8. ноемврий (185), Бригадата на Полковникъ Танева атакува Дедеагачъ. 9. ноемврий (187), Полковникъ Таневъ заповѣдва отстъпление (188), Командующиятъ II армия заповѣдва на конната бригада да настѣпи наново (189), Яверъ Паша достига долината на Марица. 11. ноемврий (190), бригадата на Полковникъ Танева атакува. 14. ноемврий (190), Турцитѣ се прѣдаватъ (192).

179

Причинитѣ на турскитѣ поражения.

Лоша мирноврѣменна подготовка (194), Нецѣлесъобразна мобилизация (196), Нецѣлесъобразно съсрѣдоточение (198), Военнитѣ дѣйствиа (199), Лошо поплване на хранителнитѣ и бойнитѣ припаси (201), Въоръжението (203)

194

Българското командуване (205).

Продоволствуване на армията (209), Санитарното дѣло (210)

205

Водене на боя и дѣйствие на отдѣлнитѣ родове войски.

Пѣхота (211), Картечници (218), Конница (219), Артилерия (222), Единство въ дѣйствиата на пѣхотата и артилерията (231), Общи заключения (234)

211

Приложение.

Бойно разписание на източната турска армия въ началото на военнитѣ дѣйствиа

237

ПОЛИТИЧЕСКА ПРЕДИСТОРИЯ.

Войната през 1912—13 година се яви като външен на дългата онай борба между господарите-турци и поробеното нетурско население, която е тъй стара, както и самото турско владичество на Балканите. Докато османството стоеше на върха на своята военна мощ, не можеше и да се мисли за някаква явна съпротива от страна на поробените. Не можеше да се мисли за каквато и да било намеса на съседните държави, които турската войска неведнажъ беше докарвала до края на пропасти. Но и следъ угасването на военния ентузиазъм и на военната мощ у турците, някои енергични владетели успяха да продължатъ завоевателната политика съ помощта на рекрутираните измежду християнското население яничари. Двукратното явяване на турците до Виена означава върха на тяхната мощ.

Но вътрешното разложение на османството, неговото превръщане отъ дивъ завоевателенъ народъ въ мирно градско и селско население не предизвика също тъй бързо западане на международното положение на Турция като сила. Поради вътрешна слабостъ или поради други борби Австрия, Русия и Полша дълго време не закачаха сериозно опасния противникъ. Чакъ преди прага на деветнадесетия векъ Австрия подзе борбата, но не можа да задържи завоеванията си вънъ отъ пределите на старата Стефанова корона.

Въ втората половина на осемнадесетия векъ на чело на противниците на Турция застана Русия. Въ няколко войни тя отне отъ султаните територии на съ-

върх отъ Кавказъ и отъ Черното море. Но на Балканския полуостровъ тя трѣбваше да се задоволи съ частичното отдѣляне на Молдова и Влахия отъ турската империя.

Макаръ че тия войни бѣха засегнали сравнително слабо сѣщинската Турция, все пакъ тѣ изтъкнаха слабоститѣ на османската империя толкова явно, че и поробенитѣ народи дигнаха глава. Не само черногорцитѣ, които отдавна се бѣха радвали на сравнителна независимостъ въ своитѣ далечни планини, но дори и сърбитѣ и гърцитѣ встѣпиха, въ първата половина на деветнадесетия вѣкъ, въ борба съ своитѣ господари. Жестокоститѣ, съ които турцитѣ се опитаха да потушатъ бунта особено въ Гърция, само увеличиаха силнитѣ симпатии на западна Европа къмъ гърцитѣ и прѣдизвикаха накрай първата дружна намѣса на великитѣ сили (бой при Наваринъ въ 1827 год.) и втора война на Русия съ Турция (1828/29). Отъ тая война не само Гърция доби своята независимостъ, но и Сърбия и дунавскитѣ княжества получиха ограничена самостоятелностъ.

Отъ това врѣме насамъ източниятъ въпросъ, сир. въпросътъ за бъдещата физиономия на юго-източна Европа, изостренъ поради прѣплитането съ въпроса за владѣнието на източнитѣ излази на Сръдиземното море, не е прѣставалъ да занимава европейската политика. Прѣчка за неговото бързо разрѣшение съобразно съ интереситѣ на Русия и на балканскитѣ народи, за окончателното изгонване на турцитѣ изъ Европа се явяваше не толкова военната мощъ на Турция, колкото противурѣчието между интереситѣ на великитѣ сили, противурѣчие, което дори накара Англия и Франция да се застъпятъ въ Кримската война съ оружие въ рѣка за съществуването на Турция.

Но въ края на краищата подкрѣпата, която силитѣ оказаха на Турция, се оказа сжщо тѣй недѣйствиелна, както и реформеното дѣло, което различни европейски конгреси налагаха на Портата. Реформитѣ, чиято главна цѣль бѣше да гарантиратъ и да приравнятъ християнското население, се намираха въ такова противурѣчие съ природата на османството, че турцитѣ не можеха да ги прокаратъ сериозно. Отъ друга страна тия реформи бѣха недостатъчни за растящото народно самосъзнание на балканскитѣ народи, което намѣри мощна опора въ пробуждащото се съзнание за общността на славянскитѣ племена, сир. въ панславизма. Подкрѣпени отъ Австрия и Русия, сърбитѣ успѣха въ 1867 год. да издѣйствуватъ отдрѣпването на турскитѣ гарнизони изъ сръбска територия. Между това, слѣдъ детронирането на Султанъ Абдулъ Азиса, турцитѣ успѣха да потушатъ съ проливане на много кръвъ раздуханото отъ Сърбия и Черна гора възстание въ Херцеговина и подкрѣпяното отъ Русия движение въ България и да побѣдятъ Сърбия.

Тая борба още не бѣше завършена, когато Русия сметна, че е ударилъ часътъ за окончателната разплата. Въ войната прѣзъ 1877—78 г. руската войска, слѣдъ най-неочаквани обрати въ успѣха, които показаха ненамалената способностъ на турскитѣ войници за отбрана, достигна току до вратитѣ на Цариградъ. Но и тоя пѣтъ намѣсата на заинтересуванитѣ въ съществуването на Турция велики сили прѣдотврати окончателното рѣшение на въпроса. Турската империя външно се запази. Но Босна и Херцеговина, България и Източна Румелия останаха въ такава слаба връзка съ нея, че окончателното имъ изгубване за Турция ставаше само въпросъ на врѣме.

Между това въ Турция като че ли пакъ настѣпи подеъмъ. Въ продължение на тридесетъ години Султанъ

Абдул Хамидъ държа здраво съ желѣзна рѣжа въ едно цѣло сепаратистическитѣ елементи на собствена Турция. Наистина, той не можѣ да задържи по-крайнитѣ провинции: Тунисъ подпадна подѣ френско владичество, Египетъ подѣ английско, а Източна Румелия наложи присѣдинението си къмъ Бѣлгария. Но неговата умѣла политика, доброто управление на финанситѣ, пострѣйката на пѣтища и, макаръ и само вънкашно, подобренieto на войсковитѣ учрѣждения спечелиха на Турция по-голѣма мощъ и уважение, върху чиято истинска стойностъ се излѣгаха дори отлични познавачи на европейския изтокъ. Тия не можахѣ да видятъ, че тѣкмо това владичество, основано на насилието и одушаващо всѣкакъвъ истински напрѣдѣкъ и всѣкаква инициатива, бѣше разрушило комплекса, какъвто прѣдставя отъ себе си турската държава.

Но въ края на краищата и тая система, почиваща на недовѣрието и насилието, не можѣ да се задържи. Арменскитѣ вълнения, размирицитѣ въ Македония и на островъ Критъ дадохѣ поводъ за нови и нови прѣдупрѣждения и намѣси на силитѣ и за грѣко-турската война въ 1897 год., която свърши съ неочаквана, но безрезултатна турска побѣда. Строгостъта, съ която се потѣпкваше всѣко по-свободно движение всрѣдъ турския народъ, направи враждебни на управлението на Абдулъ Хаида най-добритѣ синове на народа и прѣдвсичко на войската.

Най-сетнѣ все повече и повече растящото недоволство на все по-многобройнитѣ напрѣдничави елементи, тѣй нареченото младотурско движение, наложи въ 1908 г. да се прогласи конституцията. Но скоро се оказа, че това е само несериозно срѣдство за успокоение на духоветѣ. Възстанието прѣзъ 1909 година, заемането на Цариградъ отъ солунскитѣ войски и детро-

нирането на Султана Абдулъ Хаида рѣшихѣ успѣха на новото врѣме.

Това ново врѣме поиска да даде безъ всѣкакви прѣходни стадии всички придобивки на парламентаризма: равноправие на всички турски подданици безъ разлика на вѣра и народностъ, всеобщо избирателно право, правителство излѣзло изъ срѣдата на парламентарното болшинство, основаване на съврѣменна свободна държава, административни реформи отъ всѣкакъвъ родъ. Но много скоро изникнаха неизбѣжнитѣ трудности при прѣбързаното прокарване на толкова обширна програма. Дѣятелностъта на парламента и на често смѣняванитѣ правителства се парализираше отъ партийнитѣ борби, въ които, за нещастие на армията, вземаха участие и офицери. Упорството и индиферентностъта на властитѣ прѣчеха на прилагането на проектиранитѣ реформи. Застрашаващитѣ промѣни на порядкитѣ, съ които, колкото лоши и да бѣха тѣ, хората вече бѣха свикнали, наедно съ постояннитѣ силни чужди влияния, прѣдизвикаха нови вълнения въ Иеменъ, въ Албания и въ Македония, които държаха армията на щрекъ, правѣха невъзможна и безъ това трудната реорганизация и отслабѣха народната мощъ.

Окончателното прѣминаване на Босна и Херцеговина въ австрийско владѣние прѣзъ 1908. година и завладѣването на Триполи отъ Италия прѣзъ 1911. година показаха още веднажъ ясно слабостъта на турската държава. И ако, въпрѣки това, Турция остана непокѣтната въ територията си, причината трѣба да се търси въ все пакъ широко разпространеното надцѣняване на нейната военна дѣеспособностъ, което се усили още повече слѣдъ неочаквано твърдото упорство въ Триполи. Главната причина обаче бѣше политическото положение на Европа, което не позволяваше на никоя държава да посегне на Турция.

Но тъкмо това положение прѣчеше на великитѣ сили да се намѣсятъ въ полза на Турция и даде на стоящитѣ вѣнъ отъ европейскитѣ групировки балкански държави възможността да се хвърлятъ безпрѣпятствено въ борба съ Турция. За тая борба тѣ бѣха се готвили отъ години. Потрѣбността да се увеличатъ чрѣзъ присъединяване на турска територия и на откъснати сънародници не оставяше да заглѣхне мисълта за прѣдстоящото разчистване на смѣткитѣ съ Турция.

Вѣпрѣки западането на Турция и засилването на балканскитѣ държави, пакъ никоя отъ тѣхъ не бѣше въ състояние да подкачи съ собствени сили борбата съ Турция. Трѣбаше прочее да се изгледятъ или на първо врѣме поне да се оставятъ на страна противоположнитѣ интереси на отдѣлнитѣ държави и да се тури основата на задружнитѣ дѣйствия. Това стана въ прѣговори, които, започнати въ 1909 година, се свършиха прѣзъ лѣтото на 1912 година съ сключването на балканския съюзъ, сир. на различни договори, съ които България отъ една страна и Сърбия, Гърция и Черна Гора отъ друга се съюзяваха за задружни дѣйствия и уреждаха разпрѣдѣлението на добитата плячка. Като най-ранно начало на дѣйствиата се прѣдвиждаше краятъ на жетвата въ 1912. година. Поводъ за войната щѣше да даде искането на сериозни реформи въ европейскитѣ вилаети на Турция. Сигурно сж смѣтали, че Турция не-прѣмѣнно ще отхвърли подобно искане на прѣдишнитѣ си васални държави.

Тѣкмо по тоя планъ се развиха събитията прѣзъ есенята на 1912 година. Засиленото четнишко движение въ Македония, Стара Сърбия и Албания изостри отъ само себе си положението. Взаимни оплаквания отъ трупане на войска и отъ въоръжавания на съседитѣ сочеха опасността отъ война толкова ясно, че великитѣ

сили се видѣха принудени да прѣдприематъ дипломатически постѣпки. Но изказаното на балканскитѣ държави неодобрение на всѣко нарушение на мира и изявлението, че ще пазятъ на всѣка цѣна териториалната цѣлостъ на Турция, не произведоха очаквания ефектъ. Слѣдъ като Турция, увѣрена, че работата не ще дойде до война, бѣше разпуснала своитѣ резервисти, балканскитѣ държави прѣдяха нови неизпълними искания, като напри-мѣръ незабавното разоръжаване на Турция. Отъ тия искания Портата заключи, че войната е неизбежна, и на 4 октомврий сжса дипломатическитѣ сношения съ балканскитѣ държави. Още прѣди това Черна Гора бѣше почнала на 25 септемврий войната.

ТУРСКАТА АРМИЯ.

Прѣзъ царуването на Абдулъ Хамида вжтрѣшната стойностъ на турската армия бѣше много намалѣла. Недовѣрието на султана прѣчеше на издигането на енергични началници. Висшитѣ офицери длѣжеха бързия си напрѣдѣкъ много по-малко на своитѣ способности, отколкото на благоволенieto на двореца, чиито подозрѣния тѣ се стараеха по всѣкакъв начинъ да отстранятъ. Никакво дѣйствително обучение на войскитѣ за война не бѣше възможно поради запрѣщението на всѣкакви бойни стрѣлби и на всѣкакви по-значителни упражнения. Влиянието на германскитѣ реформатори бѣше много малко: макаръ и да имъ се удаде на обучать тукъ-тамъ надеждни войскови части, все пакъ ядрото на армията остана незасегнато отъ тѣхната дѣятелностъ.

Обстоятелствата слѣдъ прогласяването на конституцията не благоприятствуваха за създаване на дѣеспособна армия. Офицеритѣ бѣха главната опора на младотурския комитетъ. Тѣ бѣха свалили абсолютизма, и

много отъ тѣхъ се смѣтаха призвани да играятъ и за на-
прѣдъ въ политиката ржководна роля. Това ги отклоня-
ваше отъ съвѣстното изпълнение на служебнитѣ имъ за-
дължения и понѣкога убиваше взаимното довѣрие. Она-
часть отъ офицеритѣ, която не бѣше получила отъ ко-
митета очакванитѣ облаги, се присъедини къмъ про-
тивницитѣ на младотурския комитетъ. Образува се во-
енната лига, която свали въ 1912 г. комитета и, заела
властѣта, изпадна въ сжщата грѣшка.

Понеже и въ военното училище се занимаваха рев-
ностно съ политика, цѣлиятъ офицерски корпусъ бѣше
изложенъ на разлагащото влияние на партизанщината.
Младиятъ офицеръ при постѣпването си въ армията
нѣмаше нито достатѣчно военно образование, нито раз-
вито чувство за редъ и дисциплина. А старитѣ офицери
бѣха отвикнали подъ гнета на миналия режимъ отъ
всѣка сериозна работа и не можеха да проявятъ необ-
ходимата въ службата имъ самостоятелност и инициатива.

Числото на офицеритѣ бѣше изобщо много малко.
Запасни офицери нѣмаше. Затова едва ли може да се
одобри, дѣто уволниха отъ служба, слѣдъ установяване-
то на младотурското владичество, голѣмо число офице-
ри, произведени отъ строя, тѣй нареченитѣ алайлии. Ма-
каръ че военното образование на тия офицери бѣше
слабо, тѣ все пакъ бѣха опитни въ практическитѣ ра-
боти и се ползуваха съ довѣрието на войницитѣ си. За
това тѣ бѣха необходими на по-долнитѣ длѣжности поне
до тогава, докато тѣхното мѣсто се заеме отъ по-добри
сили. Въ тая мѣрка главно трѣба да се дири причина-
та за тѣй живо чувствуваната прѣзъ войната и повлѣкла
такива лоши послѣдствия липса на офицери.

Войнишкиятъ материалъ, поне тоя отъ мохамедан-
ско вѣроизповѣдане, бѣше прѣвѣзходенъ. Само на офи-
церитѣ пада вината, дѣто не сж възпитали надеждни вой-

ници отъ тоя добъръ суровъ материалъ. Тѣ не можаха
да схванатъ, че всрѣдъ деморализиращитѣ влияния на
днешния бой грижливото възпитание на всѣки отдѣленъ
войникъ играе несравнено по-голѣма роля, отколкото до
сега. Отдѣлнитѣ успѣхи въ руско-турската война бѣха
станали причина да се оцѣнява твърдѣ низко значението
на възпитанието и обучението на войника. Мнозина
вѣрваха, че турчинътъ е по природа добъръ войникъ.
Само че не забѣлѣзваха, какво тогавашнитѣ успѣхи бѣха
спечелени главно въ отбраната противъ съвсѣмъ не съ-
отвѣтенъ на днешната тактика начинъ на настѣпление.

Твърдѣ лошо влияние оказваше и зачисляването
на християни въ войската. Тѣ, естествено, симпатизираха
на противника и прѣдставляваха винаги ненадеженъ
елементъ.

Реорганизацията на турската войска въ 1910 и 1911
години извърши голѣмата грѣшка, че разпокжса всички
части отъ най-голѣмитѣ чакъ до полка. Числото на ди-
визиитѣ, въ сравнение съ мирноврѣмения съставъ на ар-
мията, бѣше увеличено твърдѣ много. Затова и щато-
ветѣ за личния съставъ на дружинитѣ прѣдвиждаха са-
мо 320 человекъ — нѣщо, което при бавната мобилиза-
ция на войската бѣше двойно по-опасно. Но, понеже
борбитѣ въ Йеменъ и въ Албания бѣха спънали реор-
ганизацията, до 1912 година бѣха успѣли да прокаратъ
новото разпрѣдѣление въ европейскитѣ владѣния само
външно.

Много нѣщо бѣше направено, напротивъ, за въо-
ржжението и снаряжението на войската, тѣй че въ на-
чалото на войната, както частитѣ отъ дѣйствующата
армия (низамъ), тѣй и тия отъ запаса (редифъ) бѣха
снабдени съ напълно модерно въоръжение, облѣкло и
снаряжение. Цѣлата армия бѣше облѣчена въ твърдѣ
пригодна за цѣлѣта униформа цвѣтъ хаки, която отго-

варяше прѣвъзходно на цѣта на почвата. Низамскитѣ и повечето редиѣски части бѣха въоръжени съ пушката Маузеръ (калибъръ 7·65 м. м., образецъ 1890—1903) съ мѣрникъ до 2000 метра. П-старитѣ набори бѣха въоръжени съ сжщата пушка образецъ 1887 (калибъръ 9·65 м. м., магазинъ подъ цѣвѣта) и отчасти съ пушка Хенри—Мартини (калибъръ 11·43 м. м.) Всѣки пѣхотинецъ носѣше съ себе си по 150 патрона. Патронни кола имаше само въ малко пѣхотни части. За транспортъ на патронитѣ служеха повече товарни животни — срѣдство по-пригодно въ тия мѣста.

Ескадронитѣ броеха по 80—90 коня, повечето отъ които бѣха отъ дребната и много издържлива анадолска, а остатъкътъ отъ руска и венгерска порода. Но, поради разходъ на коне за езда на офицери отъ другитѣ родове оръжия, на които офицери се полагаше конь, ескадронитѣ трѣгнаха въ походъ само съ по 40, най-много 50 коня. Конницата бѣше въоръжена съ сабля и съ 7·65 милиметрова карабина Маузеръ, отчасти и съ по-стари образци. Само единъ полкъ бѣше въоръженъ съ пики.

Сравнително най-добръ бѣше поставена артилерията. Изобщо всѣка низамска дивизия имаше по единъ артилерийски полкъ съ 2 отдѣления по 3 батареи отъ по 4 оръжия. Полската артилерия бѣше въоръжена почти изключително съ 75 м. м. оръжия Крупъ образецъ 1904. Отчасти бѣха въ употребление и по-стари оръжия. Едно ново оръжие, образецъ 1910 година, бѣше доставено току прѣди избухването на войната. Мѣрнитѣ прибори на това оръжие не бѣха познати на войницитѣ, особено на запаснитѣ.

Къмъ нѣкои дивизии имаше придадени планински артилерийски отдѣления. Освѣнъ това армията разпо-

лагаше съ нѣколко батареи 12 с. м. гаубици, които щѣха да се придаватъ къмъ корпуситѣ споредъ нуждата.

Мирноврѣменната подготовка на армията страдаше отъ това, че много рѣдко се произвеждаха маневри и упражнения съ нѣколко родове оръжия. Затова и началницитѣ отъ всички чинове имаха твърдѣ слаба практика въ ръководене на боя. Отъ войската не се искаха теоретически занятия и военни игри.

Генералниятъ щабъ, благоприятствуванъ съ извънредни привилегии въ производството, бѣше се отчуждилъ все повече и повече отъ практическата военна работа и по тая причина не разбираше нуждитѣ на войската. Прѣзъ послѣднитѣ години даже и не бѣха помисляли да пращатъ генералщабнитѣ офицери врѣменно въ строя. Но и за тѣхното усъвършенствуване въ тактиката се полагаха твърдѣ малко грижи. Тая е причината, дѣто дѣлата на генералния щабъ, макаръ че въ него се числѣха голѣмъ брой отлични офицери, не удовлетворяваха исканията на войната.

За усъвършенствуването на строевитѣ офицери бѣше направено нѣщо: бѣха учрѣдени пѣхотна и артилерийска стрѣлкови школи и практически курсове прѣзъ 1911 и 1912 година. Но врѣмето бѣше много кратко, и честото прѣкъсване на курсовѣтѣ поради частични мобилизации не позволи да се постигнатъ дѣйствителни резултати. Нѣколко образцови полкове, командувани отъ германски офицери, постигнаха добри резултати, признавани отъ всички, но не можаха да повишатъ стойността на ядрото на армията и още по-малко да подтикнатъ армията къмъ по-жива дѣятелностъ.

Съставътъ на ротитѣ бѣше толкова малочисленъ, че само това обстоятелство стигаше, за да не може да се извършва дѣйствително бойно обучение. Но и за единичното обучение, което е отъ твърдѣ голѣма важностъ

тъкмо за турския войникъ, бѣха положени твърдѣ малко грижи. Особено липсваше обучение отъ офицери. Управлението и дисциплината на огъня оставяха по тая причина почти всичко да се желае. Удивително слаба бѣше прѣди всичко дисциплината на марша у пѣхотата и издържливостта въ походитѣ. Въ това отношение турската пѣхота оставаше далечъ задъ пѣхотата на европейскитѣ държави.

Конницата не бѣше обучена достатъчно нито въ разузнавателната служба, нито за водене бой. Още при мирноврѣмнитѣ обучения разузнаването даваше обикновено твърдѣ слаби резултати.

Артилерията страдаше прѣди всичко отъ твърдѣ слабо обучение въ стрѣлбата.

За мобилизацията на обозитѣ и на разнитѣ паркове не бѣше приготвено почти нищо. Това бѣше прѣдоставено на импровизацията и на появилитѣ се нужди. Сжщо тѣй санитарната служба, особено въ провинциитѣ, се намираще въ твърдѣ лошо състояние.

Тия многобройни недостатъци на армията, произтичащи отъ лошата мирноврѣменна подготовка, се усилиха още повече отъ несполучливото разпрѣдѣление, което ѝ се даде при мобилизацията. Турцитѣ не знаеха, какво нѣщо е редовно водене на списъци и съответно на цѣльта разпрѣдѣление на свиканитѣ войници. Тѣ гледаха само да попълнятъ частитѣ до щата за личния съставъ въ военно врѣме. Обучени и необучени хора се зачисляваха безразборно въ едни и сжщи части. Това имѧ за слѣдствие, че, както низамскитѣ, тѣй и редифскитѣ части броеха въ състава си хора, които не бѣха се явявали дори въ казармата. Повечето отъ тѣхъ не бѣха виждали до тогава войнишка пушка, не знаеха, какъ да я пълнятъ и да си служатъ съ нея, и не разбираха нищо отъ мѣрника, чиито цифри сврѣхъ това и не умѣха да

четатъ. Мнозина отъ тѣхъ държели при стрѣлбата пушката току прѣдъ лицето си и били наранени отъ ритането. Повече отъ артилериститѣ не умѣха да поставятъ ни мѣрника, ни запалката. Тѣй армията, съ която Турция се яви на бойното поле за рѣшителния ударъ, недѣеспособна още въ мирно врѣме, бѣше станала, поради начина на своето мобилизиране, почти съвършено негоденъ инструментъ

Приготовленията за съсрѣдоточението бѣха сжщо тѣй недостатъчни. Най-вече липсваше грижата за продоволствуването. Макаръ и да можеше да се прѣдвиди, че рано или късно сждбата на Турция ще се рѣшава въ Тракия за постройка на пжтища не бѣше направено почти нищо. Затова съсрѣдоточението и военнитѣ дѣйствия щѣха да бждатъ извънредно затруднени отъ врѣмето. И желѣзницата, която води отъ Цариградъ къмъ западъ, е еднорелсова. И тѣй, когато военнитѣ дѣйствия започнаха, турската армия още не бѣше завършила съсрѣдоточението си. Армията получаваше постоянно прѣзъ врѣме на военнитѣ дѣйствия и на примирieto подкрѣпления отъ Азия. Вслѣдствие на това и поради разсформирането на сжществующи части нейниятъ съставъ постоянно се мѣнѣше, тѣй че не е възможно да се състави точно бойно разписание на армията. Сжщо тѣй и даннитѣ за личния съставъ на армиятѣ почиватъ върху неprovѣрими свѣдѣния.

Поради оскжднитѣ срѣдства, които бѣше употреблявала за тая цѣль, Турция не бѣше укрѣпена тѣй, както налагаше застрашеното ѧ положение. Одринската крѣпостъ се обграждаше отъ единъ поясъ остарѣли укрѣпления, които бѣха донѣгдѣ модернизирани само на западния фронтъ. Нито едно отъ тия укрѣпления не можеше да издържи щурма на противника. Позициитѣ за пѣхотнитѣ защитници трѣбваше да се приготвятъ чакъ.

при самото въоръжаване на крепостта. Телената мръжа, която обгражда цълата крепост, въ началото на военните дѣйствия бѣше готова само отчасти. Артилерийската отбрана бѣше подготвена цѣлесъобразно отъ мирно врѣме, тъй че, когато българитѣ настѣпваха, първото изкарване на артилерията на позиция бѣше вече извършено. Но повечето орждия бѣха стари, съ малък калибъръ и малка далечност. Числото на дѣйствително модернитѣ батареи бѣше малко. Общо взето, Одринската крепост не отговаряше на изискванията, на които, по германски схващания, трѣба да отговаря една крепост. Поради недостатъчността на своитѣ укрѣпления Одринската крепост изискваше сравнително голѣмъ гарнизонъ, несъотвѣтенъ на нейното значение. Освѣнъ това тя нѣмаше прѣдназначение да се държи дълго врѣме.

Лозенградъ имаше само двѣ съвършено стари укрѣпления съ отворена горжа сѣвероизточно и сѣверо-западно отъ града. Но тия укрѣпления, поради малочислената артилерия на българитѣ, биха могли още да иматъ извѣстна стойностъ. Прѣзъ врѣме на мобилизацията не бѣха взели никакви мѣрки да направятъ отъ Лозенградъ поне донѣкъдѣ способна за съпротивление опора. Поради краткостта на врѣмето, съ което разполагаха, турцитѣ едва ли биха успѣли въ това. Затуй тѣ отсетнѣ и се отказаха отъ всѣкакъвъ опитъ да защитаватъ Лозенградъ. Но събитията показаха скоро, колко извънредно цѣнна би била на това мѣсто за турскитѣ военни дѣйствия една добра фортификационна опора.

Чаталджанскитѣ укрѣпления, които бѣха тъй сжщо съвсѣмъ стари и затова отъ извѣстно врѣме занемарени, ще бждатъ разгледани по-подробно по-нататъкъ.

БЪЛГАРСКАТА АРМИЯ.

Българската армия бѣше обучена отначало подъ руско ржководство. Но това руско влияние не трая дълго. Недоволна отъ политиката на княза Александра, Русия отзова своитѣ инструктори току прѣди обявяването на сръбско-българската война. Побѣдоносниятъ походъ противъ сърбитѣ биде извършенъ съ чисто български офицерски корпусъ. Растящото самосъзнание накара тоя младъ офицерски корпусъ да се вмѣси въ политиката и въ вжтрѣшнитѣ смутове, които свършиха съ изгонването на княза Александра. Царъ Фердинандъ има неоспорваната заслуга, че отклони офицеритѣ отъ политиката. Съ това тѣхната военна дѣеспособностъ се повиши значително. Българскиятъ офицеръ се грижи за своето усъвършенствуване, ревностенъ е въ службата, трѣзвенъ и неразгаленъ. Той е въодушевенъ отъ настѣпателенъ духъ и отъ горещъ патриотизъмъ. Както навсѣкъдѣ, на тоя духъ на офицерския корпусъ съотвѣтствуваше и духътъ на цълата войска. Българскиятъ войникъ е силенъ, невзискателенъ и свикналъ на несгодитѣ на врѣмето. Затова той понесе лошата зима на 1912 год. много по-леко, отколкото дошлиитѣ най-вече отъ Мала Азия турски войници, които не бѣха свикнали на продължителни дъждове и на студъ, та страдаха силно отъ тия несгоди. Покрай тия качества, които правѣха отъ него отличенъ боецъ, българскиятъ войникъ бѣше получилъ и добро военно възпитание, което бѣше направило отъ него мислящъ, модеренъ стрѣлецъ. Той и при атаката се ползуваше широко отъ землени закрития, за да на прѣдва по-сигурно. Българскиятъ пѣхотинецъ е добъръ и издържливъ пѣшеходъ, свикналъ да взема пѣша дълъгъ пжтъ още прѣди да постѣпи въ казармата. Обутъ е съ ботуши или опинци. Всички бѣха въодушевени отъ твър-

дото желание до изкаратъ на добъръ край войната, въ чиято необходимостъ тѣ бѣха отдавна убѣдени. Цѣлиятъ народъ бѣше готовъ да даде на драго сърдце всички жертви въ хора и срѣдства, които се искаха отъ него. Въ това главно се коренѣше надмощието на българската войска, когато пъкъ турската войска броеше многобройни елементи, които се отнасяха индиферентно, отчасти и враждебно, къмъ цѣлѣта на войната. Само при тая обща готовностъ за жертви и при това въодушевление българскиятъ народъ, броящъ само 4 милиона и 200 хиляди души, можа да дигне на кракъ четирестотин-хилядна войска. Това широко течение, което минаваше прѣзъ цѣлия народъ, напомня живо борбитѣ за германската свобода.

Управлението на огъня се намираше въ ржцѣтѣ на взводния командиръ. Окопитѣ се копаеха обикновено за цѣлъ взводъ. Движението напрѣдъ се извършваше, въ зависимостъ отъ терена, отъ състоянието на атмосферата и отъ врѣмето прѣзъ деня, съ прѣбѣжки, пълзишкѣ или ходомъ. Споредъ устава за полската служба пѣхотата трѣбва да се приближи до противника, да го обстрѣля и да се хвърли върху него на ножъ. Обучението за бой съ ножъ бѣше добро. По всичко изглежда, че не може да се говори за нѣкакво особено прѣдпочитане на нощнитѣ дѣйствия. Споредъ устава, нощниятъ бой трѣбва да се ограничи само въ постигане на точно опрѣдѣлени на мѣстността изгоди. Тѣй и се постъпваше прѣзъ врѣме на войната. Българскиятъ устав различаватъ войски, прѣдзначени да задържатъ противника, маневрени войски за извършване на удара и съвсѣмъ слаби резерви, и то само за повишитѣ единици. Картечните, обикновено разпрѣдѣлени по взводно между веригитѣ, се движеха заедно съ послѣднитѣ. Тѣ трѣбваше да се употребяватъ на рѣшителнитѣ пунктове.

Двѣ трети отъ конницата ездѣха голѣми унгарски коне, една трета бѣше качена на малки мѣстни кончета. На конницата липсваше упражнение за бой въ голѣма маса. Придаването на картечници къмъ коннитѣ полкове даде добри резултати. Конната дивизия, състояща се отъ петъ полка, имаше четири картечни ескадрона, но нѣмаше артилерия. Липсата на тоя родъ оръжия стѣсняваше отсетнѣ значително бойната дѣятелностъ на дивизията.

Подобно на конницата, и българската артилерия страдаше отъ недоброкачествения си конски съставъ. Малкитѣ мѣстни кончета бѣха наистина издържливи, но имаха много малка маса, та мжчно прѣвзмогваха по-голѣмитѣ трудности на походитѣ. И артилерията бѣше възпитавана да пести снарядитѣ си. Инструментитѣ за наблюдение бѣха лоши. Призматически бинокли имаше въ недостатъченъ брой. Отъ това стрѣлбата често страдаше. Артилерията заемаше обикновено закрити позиции. Но тя не се двоумѣше да излѣзе на открита позиция, особено когато се касаеше да се поддържи пѣхотата. И артилерията по принципъ се окопаваше, щомъ щѣше да остане по-дълго врѣме на една позиция.

Тежката артилерия, по типа и по калибъра на своитѣ оръдия, не можеше да играе оная роля, която по необходимостъ ѝ се пада въ една модерна война. Въ-роятно сж липсвали пари за набавяне на силна обсадна артилерия.

Грижитѣ за техническитѣ войски бѣха силно занемарени. Пионерната и съобщителната служби по тая причина не се оказаха на днешната висота на техниката. Въздушно разузнаване се устрои чакъ прѣзъ врѣме на самата война.

Особено малко бѣше направено за санитарната служба. Употрѣбата на прѣввръзочнитѣ пакетчета бѣше

почти неизвестна. Прѣвѣрзочни пунктове въ германски смисълъ на думата не сѣществуваха. Прѣнебрѣгването на най-елементарнитѣ правила на хигиената причини прѣзъ войната най-тежки загуби.

Всички обози, огнестрѣлни паркове и транспорти трѣбаше да се импровизиратъ прѣзъ врѣме на мобилизацията съ реквизириани коне. Возарски части въ мирно врѣме не сѣществуваха. За административнитѣ обози се реквизираха конски кола. По щатоветѣ, на всѣка рота се полагаха четири товарни коня за носене на патрони и по единъ за готварскитѣ принадлежности и за лекия офицерски багажъ. За продоволственитѣ обози се употрѣбяваха здрави волски кола. При лошо врѣме само тѣ можеха да вървятъ напрѣдъ, като, разбира се, извършваха съвсѣмъ малки прѣходи. Въ зоната на съсрѣдоточението всичкитѣ обози бидоха разпрѣдѣлени въ колони, къмъ които се придадоха по единъ или двама подофицери на конь и малка въоръжена команда за прикритие.

Продоволствието на българската армия се състоеше главно въ грижитѣ за доставяне на хлѣбъ. Печенето на хлѣба се затрудняваше отъ липсата на подвижни фурни, но пъкъ се улесняваше отъ обстоятелството, че хората най-често умѣеха сами да мѣсятъ и пекатъ хлѣбъ. А и почти въ всички села имаше достатъчно число фурни. Месото обикновено се даваше въ видъ на добитъкъ за клане. Неприкосвенъ запасъ липсваше. Хората носѣха съ себе си само едnodневната си дажба отъ единъ килограмъ хлѣбъ. Всѣка рота имаше три голѣми и около дванадесетъ малки казани, въ които взводоветѣ или отдѣленията сами си готвѣха.

Въоръжението на българската войска бѣше изобщо добро. Облѣклото ѝ бѣше малко по-тъмно отъ турското и затова не се сливаше съ мѣстността тѣй до-

брѣ, както турското. Пѣхотата бѣше въоръжена съ магазинната пушка Манлихеръ образецъ 1888 и 1895, калибъръ 8 м. м. Войницитѣ носѣха съ себе си по 150 патрона, отъ които по 30 въ паласкитѣ, 40 въ ранеца и 50 въ сухарната торба. Патроннитѣ коне и кола носѣха по 50 патрона на пушка, и дивизионниятъ огнестрѣленъ паркъ — още по 100, тѣй че за всѣка пушка имаше по 300 патрона.

Конницата бѣше въоръжена съ сабля и съ карабина Манлихеръ съ 60 патрона. Дѣйствующитѣ полско-артилерийски полкове бѣха въоръжени съ 75 м. м. скорострѣлно орждие Шнайдеръ-Кане, образецъ 1904. Новосформиранитѣ полкове бидоха въоръжени съ стари 8·7 с. м. и 7·5 с. м. крупови орждия.

Всѣки единъ отъ тия полкове имаше по 36 орждия. Дѣйствующитѣ полкове имаха по 3 отдѣления отъ по 3 батареи съ по 4 орждия, резервнитѣ — по 2 отдѣления отъ по 3 батареи съ по 6 орждия. При мобилизацията, отъ 54 батареи отъ мирно врѣме трѣбаше да се сформиратъ 135 мобилизирани батареи.

Планинската артилерия имаше деветъ батареи 75 м. м. шнайдерови и 14 батареи 75 м/м. круповски орждия. Останалата частъ се състоеше отъ стари круповски нескорострѣлни орждия.

Имаше три отдѣления тежка полска артилерия отъ по 3 батареи 12 с. м. гаубици (Шнайдеръ). Всѣко отъ тия отдѣления бѣше сформирано отъ една батарея отъ мирно врѣме. Освѣнъ това, имаше 5 батареи 12 с. м. стари гаубици и 4 батареи 15 с. м. гаубици (образецъ 1900).

При общата готовность за жертви мобилизацията, въпрѣки бързата импровизация на обозитѣ, се извърши безъ всѣкакви затруднения и съобразно съ плановетѣ. Но сравнително слабиятъ личенъ съставъ на войската налагаше, да се зачислятъ въ частитѣ извънредно мно-

го запасни. Не оставаше освѣнъ да се свикатъ и по-старитѣ набори. Пѣхотнитѣ полкове, които имаха въ мирно врѣме само по двѣ доста малобройни дружини, мобилизираха по четири дружини съ общъ съставъ около 5000 души. Освѣнъ това всѣка дивизия сформираше още по една резервна бригада отъ осемъ дружини. Слѣдователно, числото на хората отъ дѣйствителна служба бѣше сравнително твърдѣ малко. Затуй и тия части не могатъ да се сравняватъ съ съотвѣтнитѣ единици на голѣмитѣ днешни военни организации. Но по своята надеждностъ тѣ далечъ надминаваха турскитѣ, защото поне всички хора бѣха обучени въ военното дѣло и, най-важното, бѣха въодушевени отъ твърдото желание да спечелятъ побѣдата.

Поради различието въ личния съставъ между турскитѣ и българскитѣ части твърдѣ трудно човѣкъ може да си състави идея за отношението на силитѣ на двамата противници. Една турска дивизия отъ десетъ табура въ началото на войната едва ли е броела много повече пушки отъ единъ български полкъ. Една българска дивизия отъ три бригади по числото на пѣхотинцитѣ си обикновено надминаваше единъ турски армейски корпусъ отъ три дивизии.

ТЕАТЪРЪТЪ НА ВОЕННИТѣ ДѢЙСТВИЯ.

Южната граница на България се доближаваше на 75 клм. до Егейското море (в. Периликъ, 2173 м. надъ морското равнище). Отъ Периликъ къмъ югъ се простиратъ стрѣмнитѣ Родопи, които при Къзларъ дагъ, на по-малко отъ 50 клм. отъ морето, достигатъ още веднажъ височината 2177 м. надъ морското равнище и прѣдставляватъ прѣчка за съобщенията между изтокъ и западъ. Отъ това значително възвишение се прости-

ра до морето една широка и низка планинска верига съ многобройни разклонения, прѣсѣчена съ много стрѣмни долини, като долината на р. Мѣста, и се спуска доста стрѣмно къмъ морския брѣгъ. Тая областъ не е пригодна за дѣйствия на по-голѣми войскови единици. Желѣзницата Цариградъ—Солунъ минава прѣзъ долината на Мѣста, за да не се доближи много до морския брѣгъ, дѣто би била изложена на дѣйствията на неприятелски военни кораби. Шосето върви най-вече по морския брѣгъ.

Ако Турция, какъвто бѣше случаятъ, не владѣеше морето, тя трѣбаше да си служи за свръзка съ владѣнията си въ западната частъ на полуострова изключително съ тая тѣсна ивица между Родопитѣ и Егейското море. А тая ивица, поради близостта на българската граница, можеше лесно да се затвори. Отъ това става ясно, че свойствата на мѣстността заставахъ Турция да прѣдостави на първо врѣме владѣнията си на западъ отъ Родопитѣ на собствената имъ сждба и да потърси рѣшението въ Тракия.

Водитѣ на Тракия, като изключимъ малкитѣ рѣкички по брѣга на морето и притоцитѣ на Мѣста, се вливатъ главно въ Марица, която навлиза отъ южна България въ Тракия при Мустафа Паша и при Одринъ приема въ себе си водитѣ на извиращата отъ Родопитѣ Арда и идещата отъ Стара планина Тунджа. Отъ Одринъ надолу Марица слѣдва направлението на Тунджанската долина къмъ югъ. Малко прѣди вливането си въ Егейско море тя приема водитѣ, които р. Еркене ѝ донася отъ източна Тракия. Делтата ѝ е мочурлива. Рѣката, сама по себе си пълноводна, не е регулирана и не е удобна за плаване на параходи.

По дѣсния брѣгъ на Марица се простиратъ склоноветѣ на Родопитѣ, които, макаръ и не много високи, сж бѣдни откъмъ пжтища.

На югъ отъ Еркене се издига срѣдна планинска мѣстность, която на брѣга на Мраморното море достига 900 м. височина и е сжщо тѣй бѣдна откъмъ пжтища. Съ тая планинска мѣстность е свързанъ посрѣдствомъ една съвсѣмъ тѣсна ивица Галиполскиятъ полуостровъ. На най-тѣсното мѣсто, при Булаиръ, имаше една линия отъ стари укрѣпления, датиращи отъ Кримската война и не прѣставляващи сега никаква военна стойность.

Водораздѣлътъ между долината на Марица и Черното море е образуванъ отъ Странджа планина, висока обикновено 400—700 метра и достигаща на изтокъ отъ Лозенградъ до 1000 метра височина. Поради стрѣмнитѣ си форми и липсата на пжтища тая планина не прѣставлява удобно мѣсто за дѣйствия на по-голѣми войсковы единици.

Сѣщинския воененъ театъръ образуваше мѣстностьта между Странджа планина, Еркене и Марица. На тая мѣстность придаватъ особенъ характеръ многобройнитѣ рѣки, които слизатъ отъ Странджа планина и отъ планинската мѣстность край българската граница и, течейки къмъ югъ, разсичатъ цѣлата равнина на извѣстно число плоски гребени. Отъ това се явяватъ нѣколко природно укрѣпени участъци, мжно проходими за идеещъ отъ западъ противникъ. Долинитѣ сж обикновено доста широки, но особено въ горното течение дълбоко врѣзани; къмъ югъ брѣговетѣ се понижаватъ. Въ дъното на долинитѣ текатъ малки поточета съ много извивки всрѣдъ брѣгове отъ мека почва. Често се срѣщатъ и мочурливи мѣста. Въ дъждовно врѣме рѣкитѣ въ тая гола мѣстность прииждатъ скоро; тогава за доста дълго врѣме долинитѣ се прѣминаватъ трудно.

Плоскитѣ гребени между тия долини сж прорѣзани на много мѣста отъ оврази. Често тѣ сж обрасли съ

дзбови храсти, които не прѣчатъ на движението и на погледа. Особено характерно е трудното различаване на гребенитѣ. Когато възлѣзе на нѣкой гребенъ съ надежда, че ще се отвори широко поле прѣдъ очитѣ му, човѣкъ вижда сѣ по-нови и по-нови гребени.

Земята, сама по себе си плодородна, служи, поради рѣдкото население, само малко за засѣване. Тя служи най-вече за паша или пѣкъ остава неизползувана. Селата сж построени обикновено въ долинитѣ при самитѣ рѣки и се състоятъ най-вече отъ низки кирпичени колиби съ сламенъ покривъ.

Населението се състоеше отъ турци, българи и гърци, които живѣха обикновено отдѣлно въ свои села. Числеността на турското население бѣше много намалѣла отъ минаването на руситѣ въ 1878 година по тия мѣста насамъ. Отъ сжщото врѣме датира и стопанствениятъ западъкъ. Сега слѣдъ войната тая страна е почти безлюдна; българскиятъ елементъ изчезна, замѣненъ съ турски мохаджири изъ отстѣпенитѣ мѣста.

Постройката на пжтища бѣше съвсѣмъ занемарена отъ извѣстно врѣме насамъ. Шосетата се броятъ на пръсти. Даже и голѣмото шосе Одринъ — Лозенградъ прѣставлява широкъ междуселски пжтъ, подобренъ само тукъ-тамъ. Шосето отъ Лозенградъ за Виза бѣше изкарано само дождѣ Ускюпдере. По-на изтокъ бѣха готови само мостоветѣ и трасето, тѣй че шосето можеше да служи само въ сухо врѣме. Естественитѣ пжтища, които свързватъ едно мѣсто съ друго, зависятъ, относително проходимостта си, напълно отъ състоянието на атмосферата. Почвата е глинеста, жилава и слѣдъ дъждъ затруднява извънредно движението. Особени трудности се срѣщатъ тамъ, дѣто пжтищата прѣсичатъ многобройнитѣ оврази, защото тамъ атмосфернитѣ отайки най-лесно ги развалятъ. При разкаляна почва въ тия мѣста

не трѣба да се разчита на скоростъ по-голѣма отъ 2 килом. на часъ, и дори и тая изисква голѣми усилия отъ страна на хората и на конетѣ. Тази е причината, дѣто военнитѣ дѣйствия зависѣха толкова отъ състоянието на атмосферата.

Къмъ изтокъ Тракия се изостря въ видъ на полуостровъ, на края на който се е разположилъ Цариградъ. Мѣстността тукъ взема характера на сръдно висока варовита планина. Нейнитѣ склонове сж по-стрѣмни, формитѣ по-разнообразни, отколкото въ западна Тракия. Но проходимостъта е пакъ толкова малка. Почвата при дъждовно врѣме е почти още по-непроходима, отколкото по на западъ. На околс 50 клм. на западъ отъ Цариградъ мѣстността е прѣсѣчена съ една дълбока долина, задъ която въ 1878 година бѣха устроени укрѣпленията на Чаталджанската позиция. Желѣзницата Цариградъ — Одринъ — Пловдивъ, отъ която на 33 клм. южно отъ Одринъ се отдѣля Солунската желѣзница, е построена много икономично. Тя е еднорелсова и има твърдѣ малко рампи и странични линии по стациитѣ. На югъ отъ Баба Ески отъ нея се отдѣля единъ клонъ за Лозенградъ. Приготовленията за използуването на тая желѣзница при мобилизацията бѣха явно недостатъчни. Тя бѣше неимовѣрно, прѣпълнена, а за незабавното разтоварване на пристигащитѣ тренове никой не се загрижваше. Затова, въпрѣки най-голѣмитѣ усилия на персонала, скоро настѣпи задрѣстване на движението, тъй че накрай се пуцаха само два-три влака на день.

СЪСРѢДОТОЧЕНИЕТО.

Българското съсрѣдоточение.

По-голѣмата готовностъ за война, уволнението на турскитѣ резервисти току прѣди избухването на войната и малката дълбочина на страната обезпечаваха на българското командване по-голѣма бързина на съсрѣдоточението, която оказа рѣшително влияние върху понататъшния ходъ на военнитѣ дѣйствия. Заповѣдта за мобилизацията бѣше издадена на 17 септемврий, а движението за съсрѣдоточаване започна на 21 с. м. Това движение биде завършено въ деня, въ който се обяви войната, на 5 октомврий. Българскитѣ желѣзници, поради своята слабо развита мрѣжа и поради недостатъчния си и остарѣлъ подвиженъ материалъ, не играха значителна роля при това движение. Еднорелсовата линия София — Харманли прѣвозваше само по дванадесетъ влака на день. Прѣзбалканската линия Търново — Стара Загора още не бѣше готова, та принесе само малка полза. Изобщо, по желѣзницата се прѣвозваха само поотдалеченитѣ покрайдунавски дивизии. Другитѣ дивизии достигнаха зоната на съсрѣдоточението съ често пѣти твърдѣ усилені маршове. Тѣй, дори и 9-а дивизия взе пѣша цѣлия пѣтъ отъ Плѣвень прѣзъ Шипченския проходъ до зоната на съсрѣдоточението. Влаковетѣ служеха главно за прѣвозъ на хранителни и бойни припаси.

Бойно разписание.

На 5 октомврий българскитѣ сили бѣха разположени така: 7-а дивизия на линията Дупница — Самоковъ; 2-а дивизия при Хасково и по на западъ; 8-а дивизия при Търново Сейменъ и Харманли; 9-а дивизия на изтокъ отъ Търново Сейменъ; 3-а дивизия на западъ отъ Тунджа на

линията на Къзълъ Агачъ; 1-а дивизия, която въ началото бѣ задържана въ София, — на изтокъ отъ Къзълъ Агачъ; 10-а при Къзълъ Агачъ; 4-а дивизия при Ямболъ; 5-а дивизия на изтокъ отъ Ямболъ; 6-а дивизия при Стралджа.

Конната дивизия прикриваше на линията Оджакъой — Кайбиляръ съсрѣдоточението на лѣвия флангъ.

Общата главна квартира се намираше въ Стара Загора. Тя даваше направо заповѣди на 7-а и 2-а дивизии, които дѣйствуваха самостоятелно; щаботъ на 2-а армия (8-а и 9-а дивизии) бѣше въ Търново Сейменъ, тоя на 1-армия (3-а, 10-а и 1-а дивизии) — въ Къзълъ Агачъ, и щаботъ на 3-а армия (4-а, 5-а и 6-а дивизии) — въ Ямболъ.

11-а дивизия, комплектувана отъ допълняющитѣ части, още не бѣше завършила мобилизацията си и се събираше при Търново Сейменъ.

Съсрѣдоточението на турската източна армия.

Командуването на турскитѣ сили бѣше повѣрено на военния министъръ Назъмъ Паша. За командующъ военнитѣ сили въ Тракия — източната армия — бѣше назначенъ Абдуллахъ Паша.

Макаръ че изходътъ на войната щѣше да се рѣши вѣроятно въ Тракия, Турция бѣше рѣшила да раздѣли силитѣ, съ които разполагаше, почти на равни части между Тракия и Македония. За това рѣшение може да е оказало влияние и съображението, че намиращитѣ се въ Македония войски трудно биха се прѣнесли на източния театъръ. А и сигурно не сж искали да изоставятъ Македония току-тъй. На всѣки случай това рѣшение причини опасно разпокъсване на силитѣ, което не

можеше да бжде полезно за военнитѣ дѣйствия, тъй като още отъ напредъ се знаеше положително, че най-опасенъ противникъ сж българитѣ. Затуй всички сили, съ които турското командване можеше да разполага, трѣбваше да се сгрупиратъ противъ тоя неприятелъ. Еднажъ българитѣ бити, успѣшниятъ изходъ на войната ставаше почти сигуренъ. Ако не сж имали вѣра, че желѣзницата ще може да прѣнесе войската отъ Македония за Тракия, все пакъ не трѣбваше да се отказватъ съвсѣмъ отъ нейнитѣ услуги. А нѣкои части отъ македонската армия можеше да се привлѣкатъ на тоя театъръ пѣша.

Първоначалниятъ планъ на военнитѣ дѣйствия прѣдвиждаше съсрѣдоточението на източната армия между Лозенградъ и Одринъ. Наистина, обмислили бѣха и евентуално съсрѣдоточение по горното течение на Еркене. Тоя планъ държеше смѣтка за бавността на турската мобилизация въ сравнение съ българската, но биде изоставенъ, защото бѣха сметнали, че отъ тамъ мжно ще могатъ да се противопоставятъ своеврѣменно на евентуално българско настѣпление на западъ отъ Одринъ. Отъ втората линия пкъ, Лозенградъ — Одринъ, смѣтаха, ще могатъ да атакуватъ въ най-благоприятна стратегическа обстановка неприятеля, настѣпващъ било източно, било западно отъ Одринъ. Въ тая си смѣтка не взеха въ внимание, коя посока е по-вѣроятна за настѣплението на главнитѣ български сили. А тая посока бѣше безъ съмнѣние на изтокъ отъ Одринъ. И понеже единъ планъ за съсрѣдоточение не може да отговаря на всѣки възможни случаи, би трѣбало турското командване да се приготи да посрѣщне най-вѣроятния случай. А за тоя случай най-много подходеше съсрѣдоточението по горното течение на Еркене. Вторъ по-важенъ мотивъ за това бѣше, че съсрѣдоточението на линията Лозенградъ — Одринъ принуждаваше турцитѣ да се биятъ съ фронтъ

къмъ сѣверъ. А отъ това изникваше за тѣхъ опасностъ да изгубятъ свръзката съ пристигащитѣ имъ подкрѣпления и, въ случай на неуспѣхъ, пжтъ за отстѣпленieto си къмъ Цариградъ.

Тоя планъ за съсрѣдоточение възлагаше, дори и при нормални условия, прѣголѣми надежди на турската готовностъ за война. Тѣй почиваше на прѣдположението, че, освѣнъ желѣзницитѣ, и морскиятъ пжтъ ще може да се използва свободно. Но още отъ войната съ италия Турция бѣше изгубила владичеството надъ морето и вече не бѣше правила и опитъ да си го повърне, макаръ че морскитѣ ѝ сили биха били достатѣчни за тая цѣль. По тая причина турцитѣ разполагаха, освѣнъ съ желѣзницата отъ Цариградъ, още само съ морския пжтъ къмъ Мидия (на Черно море) и къмъ Родосто (на Мраморното море). Но и тия малки морски пжтища принесоха малко полза, понеже двата пункта Мидия и Родосто не прѣдставляваха удобства за разтоварване. Произлѣзлата отъ всички тия причини задрѣжка въ съобщенията би трѣбало да накара турското командване да опрѣдѣли района на съсрѣдоточението на главнитѣ сили малко по-назадъ, като прикрива това съсрѣдоточение само съ авангардъ, който да не приема рѣшителенъ бой. Дори Молтке, като смѣташе, че французитѣ ще го прѣварятъ, не се подвоуми да отдрѣпне района на срѣдоточението чакъ до р. Рейнъ. Изглежда, че тоя начинъ на дѣйствиe е билъ обмислянъ извѣстно врѣме; но въ края на краищата пакъ се установиха на избраната веднажъ линия и изложиха армията на опасността да бжде нападната и бита, прѣди още да бжде готова. За това рѣшение ще е повлияло и съображението, че е важно да се прикрива желѣзнопжтната линия Цариградъ-Солунъ, единствената комуникационна линия, по която можеха да се подвозватъ на западната армия въ Ма-

кедония потрѣбнитѣ ѝ подкрѣпления и хранителни и бойни припаси. Тоя мотивъ е наистина основателенъ; само че развититѣ се събития показаха, че съсрѣдоточението на линията Лозенградъ-Одринъ пакъ не прикрива тая желѣзнопжтна линия.

На 5. октомврий мобилизацията на турскитѣ войски на тракийския воененъ театръ още не бѣше привършена. Затова и броятъ на личниятъ съставъ на частитѣ бѣше много различенъ. Но прѣди всичко войскитѣ страдаха отъ лошо продоволствуване, понеже не бѣха взети мѣрки за уреждането му въ района на съсрѣдоточението. Не успѣваха да снабдяватъ войскитѣ дори и въ мѣста, дѣто имаше много храна у населението. Причината бѣше липсата на срѣдства за прѣвозъ. Затова духътъ на войскитѣ бѣше отпадналъ още отъ сега. Постояннитѣ задрѣствания на желѣзнопжтната линия бѣха замедлили извѣнредно много подвоза. А желѣзницата се задрѣстваше още и затуй, че нощъ и въ дъждовно врѣме влаковетѣ не се разтоварваха. Цѣли натоварени влакове трѣбаше да се връщатъ назадъ, за да се освободятъ релситѣ прѣдъ рампата. А и дълбоко разкаляниятъ отъ дъждоветѣ пжтъ много затрудняваше прѣходитѣ на съсрѣдоточаващитѣ се войски. Къмъ това се прибавяха и недостатѣчнитѣ грижи на началницитѣ за хората имъ. Войницитѣ стояха цѣли нощи подъ дъжда, безъ подслонъ и безъ храна. Особно злѣ се отразяваше малочисленостъта на придадената къмъ частитѣ конница. Като се извади разходътъ за щабоветѣ, корпуситѣ и дивизинитѣ разполагаха за разузнавателни цѣли обикновено само съ нѣколко конника. Въ деня на обявяването на войната Абдуллахъ паша разполагаше всичко на всичко съ около 100,000 челоуѣка, далечъ още не готови за военни дѣйствия.

На 6. октомврий вечеръта III армейски корпусъ се намираше при Лозенградъ, I — на линията Иенидже-

Кавакли, II — при Баба-Ески, IV — на линията Хавса-Асадли. Отъ тоя корпусъ 11-а дивизия се движеше отъ Ортакой (на юго-западъ отъ Одринъ) къмъ Одринъ. Тя остана по-сетнѣ въ крѣпостъта.

Конната дивизия прикриваше границата и на 5. октомврий се намираше съ по една бригада при Вайсалъ, Сарж Талишманъ и Хаджи Талишманъ.

Самостоятелната конна бригада Ибрахимъ бей, която първоначално бѣше прикривала при Юскюдаръ (на сѣверо-западъ отъ Одринъ) въоръжаването на крѣпостъта, бѣ оттеглена на 3. октомврий на източния брѣгъ на Тунджа и бѣше получила заповѣдъ да разузнава въ участъка между шосето Буюнли—Голѣмъ-Дервентъ и Тунджа. На 5. октомврий тя стигна въ Буюнли.

При Кърджали въ Родопитѣ се намираше подъ началството на Яверъ Паша единъ отредъ въ съставъ една редифска и една мустафзка дивизия, всичко 17 табура съ двѣ планински батареи. Освѣнъ тоя отредъ, имаше при Пашмакж (на западъ отъ Кърджали) и другъ единъ отредъ въ съставъ четире табура, единъ ескадронъ и една планинска батарея. Тия два отреда имаха назначение да дѣйствуватъ на най-важната комуникационна линия на българитѣ — желѣзнопътната линия Пловдивъ—Мустафа Паша.

Българскиятъ планъ.

Разузнавателната служба на българското командване работѣше добръ, подпомагана значително и отъ християнското население на театра на войната. И, въпрѣки това, това командване нѣмаше точни данни за разпрѣдѣлението на турскитѣ сили и особено за намѣренията на противника. За състоянието на Одринската крѣпостъ то имаше точни свѣдѣния. То знаеше още, че

при Лозенградъ има двѣ стари укрѣпления съ малка военна стойностъ, но не знаеше, дали и доколко Лозенградъ е билъ укрѣпенъ съ кратковрѣменни постройки отъ мобилизацията насамъ. Извѣстно бѣше още, че значителни турски сили се съсредочаватъ на линията Одринъ—Лозенградъ. Но българското комадуване сметна за по-вѣроятно, че турцитѣ не ще дадатъ рѣшителенъ бой тамъ, а на линията Люле-Бургасъ и Бунаръ Хисаръ или по горното течение на Еркене.

И тъй, българското главно командване се намираше прѣдъ трудна задача. При това то имаше съзнанието, че е изпрѣварило значително противника, и че трѣбваше да използва съ немедленно настѣпление, прѣди още турскитѣ подкрѣпления отъ Мала-Азия да успѣятъ да се намѣсятъ, своето прѣвъзходство, което поне въ началото бѣше сигурно.

Немедленото настѣпление щѣше да изясни всички съмнѣния. Въпросътъ бѣше само, какъ да се почне това настѣпление. Особената конфигурация на мѣстността допускаше едно рѣшително настѣпление на българитѣ само по хълмистата мѣстность между Родопитѣ и Странджа, посрѣдъ която мѣстность тече р. Марица. Българитѣ бѣха изслѣдвали още отъ мирно врѣме проходимостъта на Странджа планина и бѣха сметнали, вѣроятно поради пълната липса на пѣтища въ източната ѣ часть, че тя не е удобна за дѣйствия на по-голѣми войсковѣ единици. И дѣйствително, въ нея прѣзъ врѣме на войната дѣйствуваха само партизански чети. И тъй, не оставаше никакво друго срѣдство, освѣнъ фронталното настѣпление. При това настѣпление българитѣ трѣбаше да се справятъ съ влиянието, което Одринската крѣпостъ непрѣмѣнно щѣше да окаже върху хода на военнитѣ дѣйствия. А Одринъ не бѣше ни най-малко нѣкаква модерна крѣпостъ. Той би падналъ може би

още при първото нападение отъ страна на нѣкоя модерна полска армия, снабдена съ всички срѣдства за борба. Но срѣдствата, съ които разполагаше българската армия, не позволяваха да се разчита съ сигурност на скорошното падане на крѣпостъта. Прѣди всичко българскитѣ сили не биха достигнали за едновременно нападение на турската полска армия и на крѣпостъта. При това положение българското командване взе правилното рѣшение да се нахвърли съ главнитѣ си сили върху полската армия на неприятеля. Наистина, не можеше да се установи, гдѣ ще приеме тая армия рѣшителния бой. Но на всѣки случай тя се намираше на изтокъ отъ Одринъ, и това налагаше да се настѣпи съ главнитѣ сили на изтокъ отъ Одринъ. Тая посока на настѣпление даваше още възможностъ да се отрѣжатъ турцитѣ отъ съобщението съ Цариградъ и да се притиснатъ на югъ къмъ морето. При изпълнението на тоя планъ не изглеждаше трудно да се справятъ съ Лозенградъ, вѣроятно слабо укрѣпенъ. Все пакъ българското командване сметна за умѣстна извѣстна прѣдпазливостъ.

Разпрѣдѣлението на българскитѣ сили не бѣше въ пълна хармония съ тия ясни оперативни намѣрения, противъ които не може нищо да се възрази.

Поставянето на 7-а дивизия, усилена значително съ македонски чети, при Дупница цѣлѣше главно защитата на София. За нейно подкрѣпление бѣше оставена на първо врѣме и 1-а дивизия въ София. Значи, вѣроятно сж се страхували отъ настѣпление на западната турска армия къмъ София и не сж били сигурни, че сръбската армия ще бжде достатъчна за защитата на столицата.

Свѣдѣнията, които се получаваха за разпрѣдѣлението на турскитѣ сили, би трѣбало да отстранятъ тоя страхъ за столицата. Когато се вземаше рѣшението да

се изпрати 1-а дивизия къмъ лѣвия флангъ, можеше да се изпрати за тамъ спокойно и 7-а дивизия. Въмѣсто това, тая дивизия получи заповѣдь да настѣпи къмъ Солунъ, за да осигури за България владѣнието на тоя важенъ градъ. Макаръ и да е оправдателно това политическо съображение, то все пакъ не трѣбаше да довежда до безполезното откъсване на значителни сили, чиято липса се почувствува отсетнѣ на рѣшителния пунктъ. Въ всѣки случай, въ това изпращане вече ясно се прозира невѣрието къмъ съюзницитѣ.

И 2-а дивизия, съсрѣдоточена при Хасково и усилена съ многобройни македонски чети, получи странична задача: да настѣпи противъ съсрѣдоточенитѣ при Кърджали турски сили, опасни за тиловитѣ съобщения на главнитѣ сили, и, като се справи съ тѣхъ, да овладѣе Родопитѣ, дѣто бродѣха турски партизански чети, и да прикрива въ тая посока обкрѣжаването на Одринъ. Значи, и тая дивизия оставаше вънъ отъ рѣшителнитѣ дѣйствия.

Втората армия подъ началството на генералъ Иванова имаше заповѣдь да настѣпи отъ околноститѣ на Търново Сейменъ къмъ Одринъ и да наблюдава крѣпостъта. Въ изпълнение на тая заповѣдь 8-а дивизия настѣпи по течението на р. Марица, съ главнитѣ си сили по дѣсния брѣгъ, къмъ западния фронтъ, 9-а дивизия на изтокъ отъ Марица къмъ сѣверния фронтъ.

Това рѣшение не можеше да бжде полезно за изхода на войната. Крѣпостъта приковаваше по тоя начинъ къмъ себе си значителни български сили, които, поне на първо врѣме, по никой начинъ не биха могли да взематъ участие въ рѣшителния ударъ. Още отъ на прѣдъ можеше да се допуска, че гарнизонътъ на крѣпостъта не ще се държи пасивно, а ще гледа да вземе участие въ рѣшителния бой въ полето. Значи, трѣбаше

да се разчита на възможността, турските сили да направят вилазка извън крепостта, и тъкмо затуй войските тръбаше да се държат сгрупирани, и втората армия тръбаше да настъпва покрай източния фронт на крепостта. Тогава тия две дивизии биха могли да се употребят против евентуално нападение на фланга от страна на одринските войски. Прикриването на железнопътната линия можеше да се повъри на второстепенни войски, понеже не можеше да се допуска, че главният резерв на крепостта ще се реши да се подаде много на северозапад, щомъ значителни български сили се намираха на изток от крепостта, готови да отръжат пътя на отстъплението му. Но, щомъ само една българска дивизия беше настъпила на запад от Марица, гарнизонът на крепостта добиваше възможност да атакува тая дивизия изолирано и, благодарение на сигурното си числено превъзходство, да я разбие. Сжщият успех би бил възможен и против поставената срещу северния фронт дивизия, защото двесте български дивизии, раздълени от Марица, не биха могли да се поддържат една друга.

Първата армия (3-а, 10-а и 1-а див.) имаше задача да пробие турския фронт между Одрин и Лозенград. Понеже втората армия, поради посоката на настъплението си, не можеше да прикрива десния фланг на първата армия против действия на Одринския гарнизон, стана нужда да се употреби на първо време против Одрин и десният фланг на 1-а армия, именно 3-а дивизия. Тя получи заповед да настъпва на запад от р. Тунджа и да се отдръпне след това на източния фронт на крепостта. На другите две дивизии от първата армия се даде посоката Гебелер — Кюкилеръ.

Третата армия беше оставена при съсредоточението ешелонирана на левия фланг, като фронтът ѝ

се прикриваше от конната дивизия. Съ това се надявах да държат противника въ неизвестност върху протежението на фронта, та да могат съ по-голям ефект да го обходят откъм изток и да отръжат пътя на отстъплението му към Цариград. Това ешелониране представляваше същовременно най-добра гаранция против евентуално турско настъпление откъм горното течение на Еркене. Когато обстановката се изясни, третата армия биде подадена напред почти на една линия съ първата, и ѝ се даде посока към Лозенград.

Така, на изток от Тунджа, дѣто щѣше да се реши изходът на войната, бидоха употребени само пет български дивизии. Одринската крепост беше оказала на българските военни действия онова влияние, което турското главно командване очакваше от нея.

Турският планъ.

Турското командване още от напредъ нѣмаше ясна представа за онова, което иска да постигне. И когато, непосредствено следъ обявяването на войната, стана известно, че противникътъ настъпва къмъ Одринъ и източно отъ тоя градъ, веднага изпъкна нецѣлесобразността на турското съсредоточение. Турското командване се намѣри предъ дилемата, или да приеме борбата съ неготовата си армия, или да отстъпи на юго-изтокъ и да посрѣщне идещитѣ му подкрѣпления.

Една надеждна, готова за действия армия безъ съмнѣние би взела решение да атакува неприятелскитѣ колони, докато още ги раздѣля трудно проходимата мѣстность, и да ги разбие. Но турската армия още не беше готова за военни действия и не беше годна, поради състава си, за настѣпателни действия. За турци-

тѣ се прѣдставляха прочее двѣ възможности: или да се отбраняватъ на нѣкоя импровизирана позиция при Лозенградъ и да прѣминатъ въ настѣпление, щомъ имъ пристигнатъ подкрѣпленията, или да идатъ насрѣща на тия подкрѣпления. Второто рѣшение би било по-правилно; но трѣба да се признае, че започването на военитѣ дѣйствия съ отстъпление би упражнило много лошо влияние особено върху една не твърдѣ надеждна армия, каквато бѣше източната турска армия. И тъй, грѣшката, сторена съ нецѣлесъобразното съсредоточение, не можеше вече да се поправи.

Но рѣшение въ истинска смисълъ на думата още не бѣ взето. Турцитѣ на първо врѣме останаха на мѣстото си, за да не изоставятъ на противника значителнитѣ количества хранителни и бойни припаси, струпани въ Лозенградъ. Но все пакъ схванаха правилно, че линията Одринъ — Лозенградъ, дълга повече отъ 50 км. и безъ твърда опора за дѣсния си флангъ въ Лозенградъ, не би могла да бѣде отбранявана упорно съ разполагаемитѣ сили. Затова фронтътъ биде скъсенъ, и биде изоставена непосредствената свръзка съ Одринъ.

Източната армия около Лозенградъ (гл. карта II).

На 7 октомврий II и IV турски корпуси получиха заповѣдь да се присѣдинятъ къмъ другитѣ два корпуса. III корпусъ (при Лозенградъ) и I корпусъ (при Иенидже) бѣха получили заповѣдь да укрѣпятъ линията Лозенградъ—Бустанли. На 8 октомврий къмъ пладне заповѣданото укрѣпяване бѣше вече привършено. III корпусъ укрѣпи една позиция, разположена на 3—4 километра сѣверозападно отъ Лозенградъ, отъ двѣтъ страни на укрѣплението при с. Раклица, а I корпусъ — друга една, налѣво отъ първата, при Теке-дере, на югъ отъ Куюнъ Гауръ.

Прѣходитѣ прѣзъ послѣднитѣ дни бѣха вече силно изморили войскитѣ. Дъждътъ, който валѣ на 7. и на 8. октомврий, бѣше разкалялъ дълбоко пѣтищата, колята съ хранителнитѣ припаси бѣха затънали, и войскитѣ, не разполагащи съ носими припаси, страдаха много отъ глада и отъ твърдѣ студения вѣтъръ. Наистина, биха могли да си послужатъ твърдѣ добрѣ съ мѣстнитѣ сръдства; и покрай желѣзницата имаше струпани значителни количества припаси, само че нито войската, нито съвсѣмъ неспособното интендантство умѣеха да ги използватъ.

Кавалерийски бой при Вайсалъ.

Българската конна дивизия бѣше получила въ началото заповѣдь да прикрива настѣплението на третата армия. Когато това настѣпление почна, тя не прояви настѣпателенъ духъ. Понеже не бѣше ѝ придадена артилерия, тя, вѣроятно, се е чувствувала не въ състояние да рѣшава по-голѣми самостоятелни задачи. Тя не достави важни свѣдѣния, понеже се държеше прилѣпена о лѣвия флангъ на армията. Стоящата сръщу нея турска конна дивизия, възъ основа на донесения за настѣплението на противника, прибра на 6 октомврий тритѣ си бригади на югъ отъ Вайсалъ съ намѣрение да атакува българската конница. Самостоятелната конна бригада получи заповѣдь да прикрива лѣвия ѝ флангъ при Хаджи Талишманъ. Бѣше установено, че по една българска колона настѣпва прѣзъ Хамзабейли, Голѣмъ Дервентъ и Вайсалъ. Понеже между тия колони бѣха забѣлѣзали и нѣколко конни полка, турската конница се приготви за атака, но не атакува, понеже българската конница не излизаше прѣдъ пѣхотата. Между това батареитѣ на турската конна дивизия обстрѣляха отъ позицията си на югъ отъ Вайсалъ, а батареята на само-

стоятелната конна бригада — отъ Хаджи Талишманъ българскитѣ колони и ги принудиха да се разгънатъ. Но слѣдъ това българската пѣхота настѣпи, и турцитѣ трѣбаше да отстъпятъ. Турската конна дивизия прѣношува въ Селиолу, леката конна бригада — при Еджали. Българитѣ прѣслѣдваха съ авангарда си дождѣ Сарж Талишманъ. На 7 октомврий турската конна дивизия получи заповѣдъ да остави нѣколко ескадрона въ съприкосновение съ противника и да отстъпи къмъ Хаскѡй (на шосето Лозенградъ — Одринъ). Слѣдъ това дивизията се отправи къмъ Коджа Хаджиръ, а самостоятелната конна бригада — къмъ Мусулча.

ВОЕННИТѢ ДѢЙСТВИЯ ВЪ РОДОПИТѢ.

Походъ на 7-а Рилска дивизия къмъ Солунъ.
(гл. карта 1).

7-а дивизия имаше задача да настѣпи прѣзъ западната частъ на Родопитѣ къмъ Солунъ, като сжщовременно прикрива лѣвия флангъ на втората сръбска армия, движаща се отъ Кюстендилъ прѣзъ Егри Паланка къмъ Куманово. Тя започна на 5. октомврий настѣпленieto си отъ района на съсрѣдоточението си около Дупница и Самоковъ въ три колони.

Дѣсната колона (1-а бригада) достигна сжщия день слѣдъ пладне долината на Брѣгалница и при Царево село отблъсна единъ турски табуръ въ прѣдни постове. Главнитѣ сили на бригадата продължиха движението си по течението на Брѣгалница и на 11 октомврий се сблъскаха при Кочане съ петъ табура отъ турската 16-а дивизия, които бѣха изпратени въ планината да прикриватъ фланга на настѣпващата къмъ Куманово Вардарска армия. Слѣдъ единъ бой, който трая цѣлия день, българитѣ заеха Кочане.

Прѣслѣдването на турския гарнизонъ, отстъпващъ въ пълно бѣгство къмъ Шипъ, се заедли, понеже силитѣ на българитѣ бѣха изтощени. акъ на 16. октомврий тѣ успѣха да застигнатъ слаби асти при Шипъ и слѣдъ кратъкъ бой да ги отхвърлятъ о-нататѣкъ. 19-а дивизия бѣше се присъединила още а 13. октомврий къмъ 15-а дивизия въ Велесъ. Страничното прикрытие на 1-а бригада, изпратено отъ Царево село въ планинската мѣстность на изтокъ отъ горното течение на Брѣгалница, разби на 10 октомврий единъ турски отредъ при Пехчево. Понеже въ това врѣме сръбската армия бѣше разбила окончателно турцитѣ при Куманово, и прикриването на фланга ѝ ставаше безпрѣдметно, главнитѣ сили на 1-а бригада можаха да продължатъ настѣплението си къмъ Солунъ. Двѣтѣ колони се слѣха на 28 октомврий при Струмица и стигнаха на 25 октомврий на сѣверъ отъ Кукушъ.

Срѣдната колона на 7-а дивизия (2-а бригада) настѣпи отъ Дупница въ долината на Струма и зае още на 5-октомврий вечерята слѣдъ ожесточенъ бой Джумая. При по-нататѣшното си напрѣждане бригадата срѣщна живата подкрѣпа на многобройното македонско население, но трѣбаше да съгласува бързината на движението си съ тая на 1-а бригада. Слѣдъ като зае Петричъ, тя се присъедини на 22. октомврий прѣдъ Рупелския проходъ съ 3-а бригада.

Лѣвата колона (3-а бригада) мина прѣзъ прохода на югъ отъ Самоковъ и напрѣдна въ долината на Мѣста. На 7. октомврий тя плѣни при Мехомия двѣ турски роти, а на 9 октомврий атакува нѣколко турски табура при Елешница.

Слѣдъ упорно съпротивление турцитѣ бидоха отхвърлени задъ р. Мѣста, но на сутринята пакъ атакуваха по посока къмъ Мехомия. Българитѣ успѣха съ

цѣната на крайни усилия да отблъснатъ неприятеля на 10 октомврий вечерята. Много плѣнници паднаха въ ржцѣтъ на побѣдителя. Бригадата прѣслѣдва разбития неприятель по петитѣ и си извоюва на 19. октомврий сво. боцень пжтъ прѣзъ Неврокопския проходъ. Тогава тя остави долината на Мѣста и на 22. октомврий се съедини съ сръдната колона прѣдъ Рупелския проходъ, владѣнъ отъ турцитѣ. Двѣтъ бригади отблъснаха слѣдъ упоренъ бой противника и на 23. октомврий влѣзоха въ Сѣръ.

И тритѣ бригади, съединени, продължиха подъ началството на Генералъ Тодорова движението си къмъ Солунъ и атакуваха на 26. октомврий турскитѣ прѣдни постове по височинитѣ на сѣверъ отъ града. Между това източната грѣцка армия, командувана отъ прѣстолонаслѣдника Константина, бѣше стигнала на западъ отъ Солунъ. Ней командующиятъ турскитѣ сили се прѣдаде на 27. октомврий безъ бой, макаръ че неговитѣ войски, заели отлични позиции на западъ отъ града, били въ състояние да окажатъ на грѣцкитѣ атаки найупорно съпротивление. Така българската 7-а дивизия влѣзе въ Солунъ слѣдъ гърцитѣ.

2-а Тракийска дивизия въ Родопитѣ.

На изтокъ отъ 7-а див. водѣше и 2-а дивизия война, която нѣмаше голѣмо значение за развитието на рѣшителнитѣ дѣйствия, и чието назначение бѣше главно да очисти тия мѣста отъ противника. Изглежда, че силата на доложенитѣ въ Кърджали войски не ще е била сметната за твърдѣ голѣма*), понеже и 2-а дивизия се

*) Редифската дивизия Кърджали (2 низамски табура, 6 редифски табура и 1 планинска батарея) и мустафѣзката дивизия Кърджали (9 табура и една планинска батарея).

раздѣли на двѣ колони, които нѣмаха обща задача, а се движеха тѣй, както имъ налагаше очистването на мѣстността отъ турския башибозукъ.

Дѣсната колона (1-а бригада) мина на 6 октомврий границата при Якуруда (Тъмръшъ), намѣри селото, разположено въ една тѣсна долина, заето отъ турска войска и, слѣдъ безуспѣшенъ бой прѣзъ цѣлия день, го прѣвзе съ нощна атака. Прѣслѣдването на турцитѣ, отстъпващи къмъ подкрѣпленията си при Дювленъ, продължи чакъ до сутринята. Слѣдъ дванадесетчасовъ бой българитѣ и тукъ отблъснаха турцитѣ и прѣвзеха селото. Съ тая побѣда цѣлиятъ Тъмръшъ падаше въ ржцѣтъ на българитѣ. 1-а бригада зае систематично Родопитѣ, при което се случиха цѣла редица малки схватки. Тя бѣ посрѣщана съ отворени обятия отъ българското население, съставлящо болшинството; турското население бѣше избѣгало при приближаването на побѣдителитѣ. При тия обстоятелства продоволствието и обезпечаването на тиловитѣ съобщения не прѣдставяха никакви затруднения. Отъ Дювленъ бригадата продължи движението си прѣзъ Пашмаклж къмъ Букъ (на р. Мѣста), съ чието заемане прѣзъ втората половина на м-цъ октомврий тя прѣкжсна желѣзнопжтното съобщение между Тракия и Македония. Слѣдъ това тя взе съ упоренъ бой Драма, отдѣто се отправи за Кавала. Съ заемането на това пристанище бригадата бѣше изпълнила задачата си.

Лѣвата колона (2-бригада) подъ началството на началника на дивизията Генералъ Ковачевъ мина на 5 октомврий границата около изворитѣ на Камдере, продължи движението си по течението на рѣката и на 7 октомврий сръщна при Кърджали войскитѣ на Яверъ Паша, чието съсрѣдоточение вѣроятно още не бѣше привършено. Слѣдъ еднодневенъ бой бригадата прѣвзе гра-

на и тури ръка на значителни запаси от хранителни и бойни дрехи. Яверъ Паша отстъпи, непрѣслѣдванъ, въ една посока въ планината, като авангардътъ му остана при Мъстѣилж. Българската бригада се отдаде първоначално на окупирането на страната, при което били допуснати нѣкои изстъпления надъ мохамеданското население. Една частъ отъ бригадата настѣпи по течението на Арда къмъ Одринъ и къмъ срѣдата на м-цъ октомврий взе участие въ обкръжаването на крѣпостта. За по-нататъшнитѣ дѣйствия на бригадата срѣщу Яверъ Паша ще се говори по-нататъкъ.

НАСТѢПЛЕНИЕТО КЪМЪ ОДРИНЪ.

(гледай карта I и карта II).

Втората армия започна, както се каза вече, на 5. октомврий настѣплението си къмъ Одринъ съ задача да наближава крѣпостта. По известнитѣ вече причини българското командование бѣше се отказало да атакува Одринъ.

Командующиятъ втората армия смѣташе за вѣроятное, че ще срѣщне при важната желѣзнопътна станция Мустафа Паша силно съпротивление отъ страна на турцитѣ. За да сломи това съпротивление и да изясни обстановката, той изпрати 8-а дивизия отъ Харманли въ една посока. Дивизията настѣпи къмъ Мустафа Паша въ две колони на западъ и една колона на изтокъ отъ Марица. На 5 октомврий по пладне тя мина границата, за която изненада на турскитѣ погранични части.

Началникътъ на единъ турски пограниченъ постъ бѣше изпратилъ сутринта на сѣщия день единъ човекъ при отсѣлѣния български постъ за хлѣбъ, защото не бѣше получавалъ отъ нѣколко дѣня храна за хората си. Молбата му била удовлетворена. Лесно обяснено е, прѣдметъ на тоя офицеръ, когато слѣдъ-

нѣколко часа българитѣ настѣпили срѣщу него. Той се билъ прѣдалъ безъ никакво съпротивление. Сѣщо тъй изглежда да сѣ били изненадани единъ или два турски табура съ една батарея, които били на позицията по гребенитѣ на сѣверозападъ отъ станция Мустафа Паша. Тѣ оказали при станцията слабо съпротивление на българския авангардъ и отстъпили по моста на Марица прѣзъ Мустафа Паша къмъ Одринъ. Каменниятъ мостъ на Марица билъ приготвенъ за хвърляне и трѣбало да бѣде хвърленъ въ въздуха. Но отъ тритѣ поставени шашки се възпламенила само една, която и хвърлила въ рѣката само перилата на моста на протежение около 3 метра и тѣсна ивица отъ самия мостъ. Но и на поврѣденото мѣсто мостътъ останалъ толкова широкъ, че можели да се разминаватъ двѣ кола. Въ нѣколко часа пионеритѣ на 8-а дивизия поправили поврѣдата. Слѣдъ кратка задръжка авангардътъ биде подаденъ до гребена на 3 клм. югоизточно отъ Мустафа Паша; главнитѣ сили останаха въ бойна готовностъ при гарата на дѣсния брѣгъ. Тукъ лѣвата колона пакъ се съедини съ дивизията. Желѣзнопътната линия прѣмина непожтната въ рѣцѣтъ на българитѣ, които веднага почнаха да я експлоатиратъ до Мустафа Паша, по-сетнѣ даже до Каджъкой. Непожтната бѣ останала дори и телеграфната линия. Така въ рѣцѣтъ на българитѣ паднаха съвършено неочаквано и желѣзницата, и телеграфната линия, които по-сетнѣ принесоха голѣма полза при дѣйствието противъ Одринската крѣпостъ.

9-а дивизия мина на 5 октомврий границата при Дрипчево и Дервишка могила. Много лошитѣ пѣтища обаче замедлиха нейното настѣпление, и тя остана доста назадъ въ сравнение съ 8-а дивизия.

6. октомврий.

На слѣдния день 8-а дивизия напредна до Черменъ, 9-а дивизия достигна околноститѣ на Лефке и Юскюдаръ. На 7. октомврий 9-а дивизия се разгъна на линията Карахадиръ-Юскюдаръ. Но артилерията ѝ бѣше останала толкова назадъ, че настигна дивизията чакъ на 9 октомврий.

Прѣдъ 8 а дивизия се намираше турски авангардъ на линията Каджкьой — вис. 140 югозападно отъ Бълдъркьой. На 8 октомврий слѣдъ слабъ бой българитѣ заеха Карагачъ и се приготвиха за атака на турската позиция. Сжщия день 9 а дивизия достигна линията Чифликъ Акча Ибрахимъ — Ахъркьой — Возгачъ.

Тия движения на втората армия се замедляваха наистина отъ съвършено разкаляната почва; но безъ съмнѣние и оправдателната прѣдпазливостъ поради близостта на крѣпостта не е останала безъ влияние. Твърдѣ възможно бѣше, задъ завѣсата на укрѣпленията да се намира голѣма частъ отъ турската полска армия, която и да настѣпи отъ тамъ, за да даде рѣшителенъ бой. Това бѣше опасно затуй, че втората българска армия се намираше въ непосредствено съприкосновение съ противника. Една турска побѣда на това мѣсто би застрашила много успѣха на всичкитѣ военни дѣйствия на българитѣ и би заплашила единствената годна комуникационна линия — желѣзнопътната линия Търново-Сейменъ — София. Затова съвършено умѣстно бѣше да се почака, додѣ първата армия влѣзе въ свръзка съ втората. До тогава 8-а и 9-а дивизии бѣха готови да отблъснатъ евентуалната турска атака.

9. октомврий.

До вечерята на 8 октомврий първата армия бѣше достигнала на една линия съ втората. Затова на 9 ок-

томврий се прѣдприе атака — нѣщо, което се налагаше на българитѣ, ако тѣ искаха да не позволятъ на силни части отъ гарнизона да взематъ участие въ полския бой.

Срѣщу 8 а дивизия, усилена съ настѣпилата на западъ отъ Одринъ конна бригада на Полковника Танева, се намираше въ жгъла между Арда и Марица една сборна редифска дивизия, състояща се отъ четири или петъ табура отъ редифската дивизия Гюмюрджина, три табура отъ редифската дивизия Баба Ески, единъ табуръ отъ редифската дивизия Одринъ и три батареи.

Тя бѣше изнесла единъ табуръ въ прѣдни постове на позиция при Каджкьой. При българската атака тоя табуръ отстѣпи при други два, поставени въ дълбоката вдлъбнатина при Юрюшъ — Куюнли. Тукъ тритѣ табура оказаха извѣстно съпротивление, слѣдъ което отстѣпиха къмъ главнитѣ сили на дивизията, разгънати на около 2 клм. източно отъ участъка при Юрюшъ. Българитѣ продължиха настѣплението си и противъ новия противникъ.

Понеже дѣсниятъ му флангъ бѣше опрѣнъ о р. Марица, тѣ се опитаха да обходятъ лѣвия. Това имъ се и удаде постепенно, съ помощта на конната бригада. Но, прѣди това обхождане да се увѣнчае съ успѣхъ, турцитѣ прѣминаха на дѣсния си флангъ при Юрюшъ въ контратака. Тамъ произлѣзе горещъ бой; но турцитѣ въ края на краищата пакъ трѣбаше да остѣпятъ, понеже лѣвиятъ имъ флангъ бѣше обходенъ. Тѣ избѣгаха на полско-укрѣпената позиция Марашъ тепе (5 клм. на западъ отъ Марашъ), чиято артилерия задържѣ противника. Българитѣ не прѣслѣдваха по-нататкъ отъ заетитѣ позиции на изтокъ отъ с. Куюнли и Юрюшъ.

9-а дивизия при настѣплението си на 9. октомврий срѣщу линията Кемалъ — Разв. Карабулу бѣ атакувана отъ противника, но успѣ да го върне на старата му

позиция. Тя бѣ подкрѣпена въ това отъ една бригада на настѣпващата влѣво отъ нея 3-а дивизия, която зае височинитѣ Акбунаръ, важни за наблюдаването на кръпостѣта.

НАСТѢПЛЕНИЕТО НА ПЪРВАТА И ТРЕТАТА БЪЛГАРСКИ АРМИИ.

(гл. карта I).

Настѣплението на I армия.

3-а българска дивизия бѣше настѣпила на дѣсния флангъ на първата армия къмъ Вакъфъ — Татаркьой, дѣто бѣше и минала границата. На 7. октомврий тя достигна по дѣсния брѣгъ на Тунджа*) Фикелъ и построи тамъ врѣмененъ мостъ надъ рѣката. На 8 октомврий тя прѣхвърли двѣ бригади на лѣвия брѣгъ на рѣката; третата бригада остана на дѣсния брѣгъ и на 9. октомврий взе участие въ поменатия вече бой на 9-а дивизия.

1-а и 10-а дивизии бѣха поставени на срѣдата между Одринъ и Лозенградъ. 1-а дивизия мина на 5. октомврий границата на югъ отъ Оджакьой и настѣпи съ дѣсната си колона (усилената 2-а бригада) къмъ Тимурджали, а съ лѣвата си колона (усилената 1-а бригада) къмъ Татарларъ. Ешелонирана на дѣсния флангъ, 10-а дивизия мина границата на 6. октомврий при Хамзабейли и Голѣмъ Дервентъ. Дѣсната ѝ колона се насочи къмъ Демиркьой — Ханлж-Иенидже, лѣвата — къмъ Р. Кючукли — Хаджи Талишманъ. Двѣтѣ дивизии бѣха задържани при Хаджи Талишманъ и на югъ отъ Вайсалъ отъ части на турската конна дивизия.

*) Споредъ други свѣдѣния, дивизията била настѣпила по двата брѣга.

Настѣплението на III армия.

Третата армия настѣпи по двата брѣга на Теке дере къмъ Лозенградъ. Тя достигна на 7. октомврий линията Оджакьой — Малкочларъ — Пенчумахле. На западъ отъ рѣката се движеше 4-а дивизия съ дѣсната си колона (2-а бригада) прѣзъ Омаръ Абасъ къмъ Чешмекьой, съ лѣвата (1-а и 3-а бригади) прѣзъ Девлетли Агачъ — Карамза къмъ Ескиполосъ. Сжщо тѣй и 5-а дивизия, настѣпваща на изтокъ отъ Теке дере, се раздѣли на двѣ колони, дѣсната отъ които (1-а и 3-а бригади) се движеше прѣзъ Малкочларъ къмъ Ериклеръ, а лѣвата (2-а бригада) бѣше насочена прѣзъ Топчуларъ — Таштепе къмъ Алмаджикъ. По на изтокъ, прѣзъ Странджа планина, настѣпваха партизанскитѣ чети. Задъ 4-а и 5-а дивизии слѣдваше 6-а дивизия въ втора линия. Види се, тя е имала задача да обходи по-сетнѣ Лозенградъ откъмъ изтокъ.

До вечерѣта на 8. октомврий българското командване не бѣше сполучило да си състави поне приблизителна прѣдстава за противника. То бѣше узнало само това, че около Лозенградъ имало значителни турски сили. Изглежда, че поради слабата дѣятелностъ на конната дивизия дори за турското настѣпление на 9. октомврий не сж били доставени свѣдѣния или поне сж закъснѣли. А че противникътъ настѣпва, се виждаше ясно отъ огньоветѣ, които населението запалваше въ всѣко село, въ което пристигаха турскитѣ колони.

БОЯТЪ ПРИ ЛОЗЕНГРАДЪ.

Щабътъ на източната турска армия бѣше отишълъ на 7. октомврий отъ Люле Бургасъ въ Лозенградъ, а

отъ тамъ въ Кавакли. Той знаеше, че българитѣ сж почнали настѣпление си къмъ Одринъ и на изтокъ отъ него. Изглеждаше, че на изтокъ отъ Тунджа настѣпватъ три колони, най-източната отъ които къмъ Вайсалъ. Освѣнъ това бѣха донесли за неприятелска пѣхота при Девлетли Агачъ. И тъй, мисълта за едно нападение на лѣвия български флангъ като че сама се налагаше. Но Абдуллахъ Паша схващаше ясно слабата дѣеспособность на армията си. Затова той сѣ клонѣше къмъ отбранителни дѣйствия и отклони прѣдложението на корпуснитѣ командири да прѣминатъ въ настѣпление съ мотивировката, че армията още не била привършила съсрѣдоточението си. Въ полза на това рѣшение говорѣше и обстоятелството, че отъ 7. октомврий постоянно валѣше дъждъ, та пѣтищата бѣха съвършено разкаляни.

Когато се върна въ Лозенградъ на 8. окт. по пладне, Абдуллахъ Паша получи една телеграма, съ която главнокомандующиятъ Назъмъ Паша искаше настоятелно отъ него да прѣмине въ настѣпление. Понеже и подчиненитѣ му корпусни командири се застѣпваха за едно малко движение напредъ, а и смѣтаха, че иматъ числено прѣвъзходство надъ българитѣ (тѣхния брой изчисляваха най-много на 100.000 души), Абдуллахъ Паша отстъпи прѣдъ всеобщото желание.

Но това рѣшение не бѣ облѣчено съ желаната скоростъ въ форма на заповѣдь. Понеже армията още не бѣше готова за настѣпление, налагаше се, заповѣдитѣ да се прѣдадатъ на частитѣ още прѣзъ дня. Само тогава тѣ би могли да спазятъ твърдѣ ранния за нѣкои отъ тѣхъ часъ за трѣгване.

Чакъ въ 5 часа сл. пл. се издаде слѣдната заповѣдь:

1. Около три неприятелски дивизии се намиратъ на линията Селиолу-Кайпа. При Ериклеръ е забѣлѣзана

неприятелска конница, задъ която, при Девлетлиагачъ, е била видѣна и неприятелска пѣхота въ неизвѣстенъ съставъ. На западъ отъ Тунджа при Фикелъ има една дивизия, която до сега може да е прѣминала рѣката.

2. Утрѣ армията ще настѣпи.

3. III. армейски корпусъ да изпрати къмъ Ериклеръ една дивизия, за да охранява дѣсния флангъ на армията въ посока на Девлетлиагачъ. Ако не срѣщне противникъ, дивизията да се прибере влѣво къмъ корпуса си.

Корпусътъ да настѣпи съ главнитѣ си сили прѣзъ Раклица — Петра — Ескиполосъ — Чешмекъой въ посока на Ташлж Мюселимъ и да атакува лѣвия флангъ на неприятеля.

4. II. армейски корпусъ да настѣпи отъ Кавакли прѣзъ Куюнъ Гауръ — Кереметлия къмъ Сейменъ.

5. I. армейски корпусъ да настѣпи съ една дивизия прѣзъ Иенидже — Гердели — Селиолу и съ една дивизия прѣзъ Докуджекъ — Р. Чифликъ Акардере — Кюкилеръ къмъ Гечкенли.

6. IV. армейски корпусъ да настѣпи съ една дивизия отъ Бустанли прѣзъ Чифл. Коджа Хаджиръ — Му-сулча и съ една дивизия прѣзъ Хаскъой-Гебелеръ къмъ Чифл. Хаджиомиръ.

7. Конната дивизия ще атакува влѣво отъ IV армейски корпусъ.

8. Всички низамски части, които се намиратъ въ Одринъ, една редифска дивизия и 11-а дивизия, подъ началството на Шукри Паша, ще атакуватъ неприятеля на изтокъ отъ Тунджа откъмъ дѣсния му флангъ и откъмъ тила.

9. III армейски корпусъ да прѣмине въ 11 ч. пр. пл. съ главата на главнитѣ си сили Сазлж дере, на западъ отъ Чешмекъой, II армейски корпусъ съ челния

си отредъ въ 11 часа пр. пл. рѣката при Селиолу, I и IV армейски корпуси въ 11 часа пр. пл. линията Селиолу Гечкенли-Демеранлия.

10. Азъ ще се намирамъ до 9 часа пр. пл. въ Кавкли, слѣдъ това на вис. западно отъ Иенидже.

Командующъ източната армия, Абдуллахъ Паша.

Прѣдаването на тая заповѣдь на корпуситѣ отне извънредно много време; още повече време измина, докато пъкъ корпуситѣ я прѣдадатъ на дивизиитѣ. А понеже и дивизиитѣ имаха нужда отъ време, за да прѣвърнатъ тая заповѣдь въ дѣйствие, и войскитѣ не бѣха готови за походъ, турскитѣ колони започнаха на 9. октомврий движението си почти навредъ съ значително закъснѣние. Съ това успѣхътъ на операцията ставаше още отъ напрѣдъ проблематиченъ.

9. октомврий.

На 9. октомврий се случи първата срѣща на по-голѣми войскови маси на сѣверъ отъ линията Лозенградъ—Одринъ въ твърдѣ трудно проходима мѣстность, поне въ източната ѝ часть, и при най-неблагоприятно за военнитѣ дѣйствия време, каквото човѣкъ може да си прѣдстави. Наистина, на 9. октомврий времето бѣше добро, но силниятъ дъждъ отъ по-прѣднитѣ дни бѣше разкалялъ пѣтищата толкова, че тѣ образуваха, особено при прѣминаването на долинитѣ, цѣли блата, отъ които колята успѣваха да се измъкнатъ само съ цѣната на нечовѣшки усилия. Затова и артилерията почти навредъ закъснѣ. И конетѣ на конницата бѣха толкова изморени отъ лошия пѣтъ, че отъ тѣхъ вече не можеше да се очаква нѣкаква особена дѣятелность. Вслѣдствие на това, и двѣтѣ страни почти напълно изоставиха всѣко разузнаване; дори и свръзката между армийтѣ не се поддържаше.

Българското настѣпление слѣдъ прѣминаването на границата, поради трудно проходимата мѣстность и лошото състояние на пѣтищата, съвсѣмъ не се извърши въ такъвъ редъ, въ какъвто бѣше замислено. Отчасти може и неточностьта на картитѣ да е дала поводи за заблуждения. Българитѣ постѣпиха много цѣлесъобразно, като за прѣминаването прѣзъ тая прѣсѣчена мѣстность раздѣлиха силитѣ си на многобройни колони. Дивизиитѣ се движеха обикновено по бригадно паралелно прѣзъ полето безъ пѣтъ. Съ всѣка бригада се движеше и придадената ѝ артилерия, но често изоставаше много назадъ. Особни затруднения срѣщаше и движението на обозитѣ и продоволствениитѣ транспорти, необходими въ тая бѣдна страна.

Турското настѣпление на 9 октомврий.

И турското настѣпление се извърши много по бавно, отколкото бѣше заповѣдано. Неблагоприятната мѣстность и лошитѣ пѣтища спѣваха силно дѣйствиата на войскитѣ, състоящи се обикновено отъ необучени хора, хранени сѣщо тѣй лошо, както и конетѣ. Затуй турскитѣ корпуси се движеха много бавно напрѣдъ, като при все това оставиха скоро задъ себе си цѣла върволица изостанали. И тѣхната артилерия остана много назадъ. Много коне, отпаднали поради лошото хранене, излѣзоха още отъ сега изъ строя. Колята на телеграфнитѣ и телефоннитѣ части, неподходящи за такъвъ теренъ, останаха всички изъ калѣта, тѣй че занаяпрѣдъ не бѣше възможно да се установи телеграфно или телефонно съобщение между командующия армията и командиритѣ на корпуситѣ. Затова и корпуситѣ, които разполагаха само съ по нѣколко конника, останаха безъ всѣкакви свѣдѣния за противника и за дѣйствиата на съседнитѣ корпуси.

Въ същото положение се намираше и щаботъ на източната армия, който стигна по пладне на висотата западно отъ Иенидже. И той остана прѣзъ цѣлия день безъ свѣдѣния и узнаваше само онуй, което самъ виждаше. Затуй той не можа да упражни каквото и да било влияние върху хода на боя. Боятъ се разпадна на цѣлъ редъ отдѣлни боеве, които нѣмаха никаква свързка помежду си и за това трѣба да се разглеждатъ поотдѣлно.

III. армейски корпусъ.

Командирътъ на III армейски корпусъ, Махмудъ Мухтаръ Паша, бѣше далъ на дивизионнитѣ си началници устна заповѣдь за настѣпленieto на 9 октомврий. Споредъ тая заповѣдь, 7-а дивизия трѣбаше да се движи на дѣсния флангъ по посока къмъ Ериклеръ. Тя бѣше усилена съ три гаубични батареи, за да може да се удари съ противника, очакванъ откъмъ Кайбиляръ. Дивизията Афионъ Карахисаръ и 9-а дивизия трѣбаше да настѣпятъ паралелно къмъ Петра, 8-а дивизия, брояща на първо врѣме само 8 табура (отъ тѣхъ 6 отъ редифската дивизия Ангора) и 3 батареи, трѣбаше да се движи слѣдъ 9-а. Въ Лозенградъ останаха за гарнизонъ единъ редифски и единъ мустафъзки табуръ и три батареи стари 87 с/м. орждия. Понеже линията, която корпусътъ трѣбаше да мине въ 11 часа пр. пл., бѣше още много далечъ, назначи се твърдѣ ранъ часъ за тръгване. 7-а дивизия трѣбаше да тръгне въ 4 ч. 30 м. пр. пл., а 9-а дивизия и дивизията Афионъ Карахисаръ дори въ 1 ч. 30 м. пр. пл. Но, по неизяснени причини, писмената заповѣдь по корпуса бѣ издадена чакъ на полунощъ, а въ тъмната нощъ не можаха да намѣрятъ нѣкои части. Затова и опрѣдѣленитѣ часове не можаха

да се спазятъ нийдѣ. Въ дѣйствителность 9-а дивизия тръгна въ 6 часа пр. пл., 7-а дивизия чакъ въ 7 часа. Дивизията Афионъ Карахисаръ наистина тръгна въ 2 часа пр. пл., но артилерията ѝ закѣснѣ съ нѣколко часа. Движението на частитѣ, изтощени отъ гладъ, въ тая много прѣсѣчена мѣстность, ставаше извънредно бавно и въ твърдѣ слабъ редъ.

Бой при Ериклеръ.

7-а дивизия трѣбаше да спре за извѣстно врѣме движението си. Когато главата на колоната бѣше стигнала въ 11 часа пр. пл. на около 4 клм. до Ериклеръ, получи се донесение, че единъ български пѣхотенъ полкъ съ артилерия настѣпва къмъ Ериклеръ, и челниятъ му отредъ билъ стигналъ на 300 метра на сѣверъ отъ селото. Почти въ същото врѣме се сблъскаха и съ авангарда на дѣсната колона на 5-а Дунавска дивизия, движаща се къмъ Ериклеръ. Близкото разузнаване бѣше прѣстанало да дѣйствува, понеже турскитѣ разезди бѣха се спѣшили много късно и се бѣха спрѣли при Ериклеръ, макаръ че бѣха имъ дадени и други по далечни обекти. А авангардната конница, по заповѣдь на начальника на авангарда, се движеше само на 2 клм. прѣдъ челния отредъ. 1-а бригада на 5-а Дунавска дивизия веднага атакува турския авангардъ. Но нейната колона бѣше се много разтегнала, та мина доста врѣме, докато тая атака се засили. И началникътъ на турската дивизия възнамѣряваше отначало да атакува. Но той получи друго донесение, че втора българска колона настѣпвала отъ сѣверъ къмъ Алмаджикъ. Това бѣше лѣвата колона на 5-а Дунавска дивизия. А понеже, отъ друга страна, не намѣри на югъ отъ Ериклеръ удобна позиция за артилерията, той скоро се отказа отъ първото

си намѣрение и отдрѣпна дивизията си на една позиция южно отъ Сърсуватъ дере. Авангардътъ получи заповѣдъ да се отдрѣпне на тая позиция, безъ да прѣкъсва стрѣлбата. Той водѣше бой още отъ 11 ч. 30 м. пр. пл., но не бѣ поддържанъ отъ артилерията си и прѣтърпѣ значителни загуби. Артилерията наистина бѣше получила отъ началника на авангарда заповѣдъ да открие огънь, но началникътъ на артилерията въ 7-а дивизия, безъ всѣко основание, бѣше ѝ забранилъ да изпълни тая заповѣдъ. При отстъплението авангардътъ прѣтърпѣ още тежки загуби. Въ кратко врѣме единъ табуръ изгуби 50% отъ състава си. Главнитѣ сили на 7-а дивизия не влизаха вече въ бой прѣзъ тоя день. На свечеряване двамата противници водѣха само артилерийски бой по двѣтъ страни на Сърсуватъ дере. Между това 3-а българска бригада, движаща се задъ 1-а, бѣше стигнала на бойното поле. Лѣвата колона на 5-а дивизия, 2-а бригада, забавена отъ лошитѣ пѣтища, бѣше стигнала само до Алмаджикъ.

Бой при Ескиполосъ.

Командирътъ на III армейски корпусъ стигна въ 11 ч. 30 м. при Петра. Тукъ той получи въ 12 ч. 30 м. сл. пл. донесение отъ дивизията Афионъ Карахисаръ, че главата ѝ се намира при Ескиполосъ и че една неприятелска колона отъ тритѣ рода орѣжие, вѣроятно авангардъ, е достигнала с. Карамза. Тукъ дѣйствително настѣпваше авангардътъ на лѣвата колона отъ 4-а Прѣславска дивизия. Махмудъ Мухтаръ Паша даде веднага заповѣдъ за настѣпление, за да овладѣе Карамза. 9-а дивизия получи заповѣдъ да настѣпи съ два полка къмъ Карамза и да се разгѣне влѣво отъ дивизията Афионъ Карахисаръ. Прати се съобщение за обстановката на 7-а дивизия, която бѣше вече завързала бой.

Но настѣплението на III армейски корпусъ не можа да се изпълни. Като се приближи къмъ Ескиполосъ, началникътъ на дивизията Афионъ Карахисаръ си зададе въпроса, дали да заеме командующата цѣлото поле висота, на чийто юженъ склонъ е разположено селото Ескиполосъ, или да разгѣне силитѣ си на единъ гребенъ на около 2 1/2 клм. южно отъ това село, на който гребенъ да отдрѣпне и авангарда си. Той се спрѣ на второто рѣшение, понеже артилерията, останала много назадъ, още не бѣше пристигнала, та той намираше опасно да се увлѣче съ своитѣ много разтегнати отъ лошитѣ пѣтища редифски части въ единъ срѣщенъ бой, чийто изходъ не можеше да се прѣдвиди. Той не можеше да разчита и на бърза помощ отъ страна на 9-а дивизия, понеже нейниятъ авангардъ още почиваше при Петра, а главнитѣ ѝ сили още се точеха къмъ това село. 9-а дивизия не застана вече влѣво, а вдѣсно отъ дивизията Афионъ Карахисаръ и опрѣ своя дѣсенъ флангъ о Теке дере. Двѣтъ дивизии наедно разгѣнаха отначало само 5 табура и 4 батареи. Остатъкътъ остана въ резервъ. Дивизиитѣ бѣха срѣщнали голѣми трудности при заемането на позицията, понеже частитѣ се оказаха съвършено необучени. Трѣбаше навредъ да се намисатъ по висшитѣ началници, за да въдворяватъ редъ.

На тая позиция се натѣкна въ 3 часа сл. пл. пѣхотниятъ полкъ отъ българския авангардъ. Той биде силно обстрѣлянъ отъ турската артилерия, и опитътъ му да овладѣе, подкрѣпенъ отъ една батарея отъ авангарда, напълно изложеното на турския артилерийски огънь село Ескиполосъ излѣзе неуспѣшенъ. Безуспѣшенъ остана и втори единъ опитъ за настѣпление, когато бѣха пристигнали и други петъ батареи. Затова 3-а бригада на 4-а Прѣславска дивизия се задоволи съ

това, да задържи до вечерята гребена на сѣверозападъ отъ Ескиполосъ и да го укрѣпи съ пѣхотни окопи. Въ това врѣме пристигна и 1-а бригада съ артилерията си и се опита, понеже обхождането на лѣвия турски флангъ изглеждаше трудно, да обходи турската позиция по Теке дере, като заобиколи височината на сѣверъ отъ Ескиполосъ. Тогава и 9-а турска дивизия удължи на изтокъ позицията си съ два табура, една планинска батарея и двѣ картечни роти тѣй, че командуваше долината на Теке дере. По тая причина привечеръ българското настѣпление и тукъ трѣбаше да спре. По цѣлия фронтъ българитѣ не атакуваха нигдѣ сериозно, боятъ се ограничаваше само въ артилерийски двубой. Но и турскиятъ III корпусъ, поради неподвижността на войницитѣ си, се отказа отъ атаката, която впрочемъ прѣдставляваше твърдѣ малко шансове за успѣхъ. Българитѣ бѣха оставили у III армейски корпусъ впечатление, че искатъ да се промъкнатъ въ интервала между 7-а и 9-а дивизия. На свечеряване турскитѣ дивизии стояха още на позициитѣ си; скоро слѣдъ 5 часа замлъкна и артилерийскиятъ огънь. Дватама противници се отдадоха на почивка. Обстановката при III армейски корпусъ не бѣше никакъ неблагоприятна. На дѣсния флангъ по-голѣмата частъ отъ 7-а дивизия, въ съставъ 10 табура, четире картечни роти и 9 батареи, не бѣше още влизала въ бой, лѣвиятъ флангъ имаше още 16 табура и 8 батареи въ резервъ, понеже вечерята бѣха дошли отъ Петра още 7 табура отъ 8-а дивизия. Значи, по-голѣмата частъ отъ корпуса още не бѣше влизала въ бой.

II армейски корпусъ.

Съгласно заповѣдта, II турски армейски корпусъ трѣбаше да започне въ 4 часа пр. пл. движението си

отъ Кавакли прѣзъ Куюнъ Гауръ — Кереметлия къмъ Сейменъ съ 4-а дивизия отпрѣдъ и 5-а дивизия отзадъ. Но, поради късното получаване на заповѣдта, той тръгна въ дѣйствителностъ много по-късно, къмъ 6 часа пр. пл. И тукъ, поради разкаляната почва, походната колона скоро се разтегна, макаръ че тукъ вълнистата мѣстностъ бѣше много по-леко проходима, отколкото при Петра. Смѣтката, че ще се взематъ по 4 километра на часъ, се оказа твърдѣ погрѣшна. И тукъ дисциплината на марша бѣше много слаба. Въ 11 часа пр. пл. корпусътъ се намираще още на 20 клм. на югъ отъ мѣстото, дѣто трѣбаше да бѣде въ това врѣме. Около пладне се чуха артилерийскитѣ изстрѣли отъ Ериклеръ, а скоро слѣдъ това и откъмъ I армейски корпусъ. Но, поради липсата на връзка съ тия корпуси, не схванаха сериозността на положението и не ускориха движението напредъ. Чакъ къмъ 3 часа сл. пл. командирътъ на корпуса узна на югъ отъ Кереметлия, че I армейски корпусъ е завързалъ бой при Селиолу. Когато въ 3 ч. 15 м. сл. пл. стигна при Кереметлия, корпусътъ забѣлѣза, че една българска колона въ съставъ около една пѣхотна бригада настѣпва отъ Сейменъ къмъ Селиолу и че тамъ бѣше се вече завързалъ бой. Артилерията на 4-а (турска) дивизия, излѣзла на позиция на изтокъ отъ Селиолу, не можеше да обстрѣлва тая колона, защото разстоянието бѣше много голѣмо. Между това 4-а дивизия се разгъна при Кереметлия. Въ 4 часа слѣдъ пладне тя получи заповѣдъ да настѣпи съ лѣвия си флангъ прѣзъ каменната карьера на западъ отъ Кереметлия и да атакува неприятеля на сѣверъ отъ Селиолу. 5-а дивизия трѣбаше да слѣдва ешелонирана задъ дѣсния флангъ и да охранява въ посока къмъ Чешмекьой. Но скоро тъмнината настѣпи, и атаката не можа да се произведе.

Така корпусът, който безспорно би могъл да се намеси решително въ боя при Петра или при Селиолу, беше оставил да отmine безполезно скъпоценното време. Неговото бездействие означава едно опущение, което съ нищо не може да се оправдае. Той носи извънредно голяма част от вината за печалния ход на събитията.

Боевете при Селиолу и Гечкенли.

1 армейски корпус*) настъпи съ дясната си колона (2-а и задъ нея 1-а дивизия) отъ Иенидже прѣзъ Кавакли къмъ Селиолу, а съ лѣвата (3-а дивизия) прѣзъ Докуджекъ — Чифликъ Акердере къмъ Гечкенли.

Западно отъ него настъпваше V армейски корпус, който също беше получилъ късно заповѣдта, защото не могли да намѣрятъ щаба му, въ двѣ колони: редифската дивизия Измидъ прѣзъ Мусулча, 12-а дивизия прѣзъ Гебелеръ. Турската конна дивизия биде изкарана прѣдъ фронта и се отправи за височинитѣ на сѣверъ отъ Гебелеръ.

Срѣщу тия два корпуса настъпваше 1-а Софийска дивизия въ двѣ колони: 2-а пѣхотна бригада и 4-и нес. с. арт. п. прѣзъ Тимурджали, 1-ва пѣхотна бригада и 4-и с. с. арт. полкъ прѣзъ Татарларъ къмъ Еджали. Лѣвата колона беше изпратила отъ Татарларъ къмъ Кюкилеръ странично прикрытие въ съставъ три дружини и една батарея. На западъ отъ 1-а дивизия настъпваше въ двѣ колони малко въ отстъпъ 10-а дивизия; на изтокъ отъ 1-а дивизия настъпваше дясната ко-

*) Корпусътъ беше получилъ заповѣдта още въ 7 часа сл. пл. но прѣдаването ѝ на дивизиитѣ отнело много време. Втората дивизия, чийто началникъ не могли да намѣрятъ, я получила чакъ въ 5 часа пр. пл.

лона отъ 4-а дивизия въ съставъ една бригада отъ Чешмекъой западно отъ р. Голѣмъ къмъ Селиолу.

Както при Ериклеръ и Петра, тѣй и тукъ отъ това взаимно настѣпление на двѣтѣ страни произлѣзе единъ срѣщенъ бой, който се разпадна на нѣколко отдѣлни боя. Най-първо турската конна дивизия, къмъ която се беше присъединила самостоятелната конна бригада, срѣщна на западъ отъ Гечкенли числено по-слаба българска конница, която отстъпи безъ бой къмъ Еджали. Послѣдвала българската конница, турската конна дивизия видѣ ненадѣйно прѣдъ себе си излизащата отъ с. Еджали колона на 1-а бригада отъ 1-а Соф. дивизия. Турскитѣ конни батареи заеха веднага, къмъ 1 часа сл. пл., позиция на сѣверъ отъ чифл. Хаджиомиръ, откриха огънь и въ кратко време нанесоха на изненадания противникъ значителни загуби. Така българитѣ спрѣха настѣплението си и се оттеглиха на закрито. И конната батарея на самостоятелната конна бригада откри огънь и се опита на първо време да обстрѣля Ортаки, дѣто, по свѣдѣнията, имало противникъ. Но, понеже снарядитѣ не достигаха това село, и тя обърна огъня си по Еджали. Къмъ 2 часа сл. пл. отвърнаха петъ български батареи отъ позиция на изтокъ отъ Еджали и принудиха турскитѣ батареи да се бранятъ. Тѣхниятъ огънь скоро отслабна, и тѣ понесоха на откритата си позиция големи загуби. Но тъкмо въ туй време авангардътъ на 3-а турска дивизия стигна при Гечкенли и, подъ прикритието на 9-и пѣхотенъ полкъ, извади двѣтѣ си батареи на позиция при могилата на около 500 м. с.-з. отъ селото. Въ сѣщото време два ескадрона отъ самостоятелната конна бригада настѣпиха къмъ Ортаки и се спѣшиха за бой съ неприятеля, който се намираше тамъ.

Между това 1-а бригада отъ Софийската дивизия се беше разгънала за атака. Авангардната дружина

отъ 1-и пѣхотенъ полкъ настѣпи право къмъ Гечкенли, 6-и пѣхотенъ полкъ удѣлжи въ дѣсно бойното разположение. Слѣдъ тежки загуби тая енергичната атака имѣ успѣхъ. Двѣтъ турски батереи при Гечкенли, които бѣха получили заповѣдъ да останатъ на всѣка цѣна на позицията и бѣха изстрѣляли всичкитѣ си снаряди, паднаха слѣдъ геройска защита въ ржцѣтъ на противника, понеже прѣдницитѣ, изпратени много назадъ, не успѣха да дойдатъ на врѣме да закачатъ. 9-и пѣхотенъ полкъ, пострадалъ сѣщо тѣй тежко, биде отхвърленъ къмъ Гечкенли. Въ това врѣме турската конна дивизия се приготви за атака, за да прикрие отстъплението на пѣхотата. Но тя биде забѣлѣзана на обѣрнатия къмъ противника скатъ и биде веднага обстрѣляна съ шрапнелъ. Тукъ безъ малко щѣше да избухне паника, ако началникътъ на дивизията не бѣше се намѣсилъ и възстановилъ реда. Той отведе дивизията ходомъ на закрито мѣсто, но остави картечницитѣ си при чифл. Хаджиомиръ на позиция, за да фланкиратъ противника. Това замедли българското настѣпление дотолкова, че 9-и пѣхотенъ полкъ успѣ да задържи Гечкенли, докато въ боя се намѣси авангардътъ на редифската дивизия Измидъ, идещъ откъмъ югъ. Тая дивизия, поддържана отъ картечницитѣ на конната дивизия, отхвърли българитѣ къмъ Еджаали. Турцитѣ си взеха назадъ двѣтъ си плѣнени батереи. Но дивизията не задмина много Гечкенли. Тоя бой, въ който и двѣтъ страни понесоха много загуби, се прѣкрати съ настѣпването на мрачината. 12-а дивизия, подъ прѣдлогъ на пълното изтощение на хората, достигна тоя день само до Гебелеръ и не можѣ да вземе участие въ боя. Но и българската 2-а бригада бѣше останала въ Ортаки въ бездѣйствиѣ. Тя бѣ възпрѣна, вѣроятнo отъ турската конница и сигурно отъ развититѣ се при Кайпа дѣйствия, както ще разгледаме по-нататкъ, и се огра-

ничи само да изпрати въ подкрѣпление на 1-а бригада двѣ дружини и двѣ батереи.

Скоро слѣдъ почването на боя, и главнитѣ сили на турската 3-а дивизия, които се бѣха изкачили отъ Кюкилеръ на гребенитѣ източно отъ Гечкенли, срѣщнаха противника — страничното прикрытие на 1-а бригада отъ Соф. дивизия въ съставъ три дружини отъ 1-и пѣхотенъ полкъ и една батарея. На тая обраснала съ храсталакъ висока равнина двѣтъ колони се срѣщнаха съвсѣмъ ненадѣйно. Турската авангардна батарея откачи току задъ пѣхотата и прѣтърпѣ тежки загуби. И българската батарея трѣбаше да откачи въ сферата на дѣйствителния пѣхотенъ огънь. Българскиятъ пѣхотенъ полкъ разгѣна веднага всичкитѣ си сили въ широкъ фронтъ, безъ да остави поддрѣжки, и бързо се хвърли геройски на ножъ срѣщу противника, отъ когото го дѣлѣше незначително разстояние. Но тоя смѣлъ опитъ биде осуетенъ съ огромни*) загуби отъ турския огънь, макаръ че турцитѣ едва ли имаха числено прѣвъзходство, защото само една отъ тѣхнитѣ батереи бѣше откачила своеврѣменно, а двата пѣхотни полка, които съставляваха главнитѣ сили на 9-а дивизия, надали броеха повече хора, отколкото три български дружини. Българитѣ отстъпиха на около 2 клм. сѣвероизточно отъ Гечкенли, дѣто се окопаха и се задържаха до вечерята.

Слѣдъ 3-а дивизия въ боя се намѣси и 2-а дивизия, която настѣпваше прѣзъ Гердели къмъ Селиолу. Тя получи въ Гердели въ 2 часа сл. пл. донесение, че една силна българска колона настѣпвала отъ сѣверъ къмъ Селиолу. Това бѣше българската конна дивизия, усилена съ една пѣхотна дружина и единъ взводъ арти-

*) Българскиятъ 1-и пѣхотенъ полкъ изгуби тоя день 1400 челоуѣка.

лерия и получила задача да поддържа свързката между двѣтѣ български армии. Тогава турската дивизия се раздѣли на двѣ колони и прѣмина низката джбова гора на изтокъ отъ Селиолу, която тукъ по изключение е малко по-висока отъ храсталака, съ който е обраснала цѣлата тая мѣстностъ. Въ горичката тя се разгъна съ фронтъ къмъ Селиолу, като постави въ първа линия два пѣхотни полка, задъ които слѣдваха въ резервъ единъ пѣхотенъ полкъ и стрѣлковиятъ табуръ. Току до югоизточната окрайна на Селиолу турското бойно разположение срѣщна единъ слабъ български авангардъ, който слѣдъ малъкъ бой биде отхвърленъ къмъ Селиолу. Между това българската конна дивизия се бѣше приготвила на закрито на сѣверъ отъ Селиолу и бѣше извадила на позиция артилерийския взводъ. Придадената къмъ нея пѣхотна дружина прѣмина рѣката и се опита да овладѣ височината на юго-изтокъ отъ селото. Фронтътъ ѝ биде удълженъ влѣво отъ два спѣшени ескадрона. Трети ескадронъ настѣпи прѣзъ самото село. Но поради численото прѣвъзходство на турцитѣ българската атака нѣмѣ успѣхъ. Затова българитѣ се окопаха. Но и турцитѣ се отказаха да настѣпятъ, та двѣтѣ страни се задоволиха само да обстрѣлватъ взаимно артилерията си. Надвечеръ стигна при Селиолу и дѣсната колона на 4-а Прѣславска дивизия, но и тя на първо врѣме не измѣни въ нищо положението. Тя извади артилерията си на позиция и се опита да обходи съ 8-и полкъ дѣсния турски флангъ. Но наличнитѣ турски резерви не допуснаха тоя маневъръ. Когато се стѣмни, артилерийскиятъ огънь утихна, докато пѣкъ пѣхотниятъ още продължаваше. Значи, и тука боятъ още не бѣше рѣшенъ. 1-а турска дивизия, която образуваше резерва на I армейски корпусъ, не бѣше още влизала въ боя.

Излазътъ на Одринския гарнизонъ.

На 9 октомврий въ боя се намѣси и Одринскиятъ гарнизонъ, макаръ че, поради закѣснѣването на 12-а дивизия, не му се удаде да се съедини съ полската армия. Съгласно заповѣдта по армията, Шукри Паша прѣдприе излазъ на източния брѣгъ на Тунджа срѣщу линията Кайпа-Муратчиларъ. Прѣдназначенитѣ за излаза войски, общо около три дивизии, се събраха подъ прикритието на укрѣпленията при Арнауткѡй и къмъ плад-не настѣпиха въ три колони. Дѣсната колона (самостоятелниятъ стрѣлковъ полкъ, усиленъ съ нѣколко табура) се насочи къмъ Караюсуфъ; срѣдната колона (усилената 11-а дивизия) настѣпи прѣзъ Софуларъ къмъ Кайпа, и лѣвата колона (10-а дивизия) прѣзъ Муратчиларъ. Послѣднитѣ двѣ колони срѣщнаха въ Софуларъ въ 2 часа сл. пл. 3-а Балканска дивизия, която бѣше минала на 8-и октомврий при Фикелъ р. Тунджа съ двѣ бригади и шестъ батареи. Турската 10-а дивизия, която атакува много енергично, отхвърли противника чакъ отвъдъ Таушанъ-Куруджукѡй и сама стигна до сѣщото село. Но 11-а дивизия, която настѣпваше вдѣсно отъ нея, остана назадъ, защото бѣ обстрѣляна отъ Кайпа, дѣто вѣроятно бѣха се намѣсили надвечеръ най-прѣднитѣ части на българската 10-а дивизия. Дѣсната колона достигна само височинитѣ на югозападъ отъ Кара Юсуфъ. Значи, тоя флангъ не бѣше дѣйствувалъ съ потрѣбната енергия.

Положението на 9 окт. на смрачаване.

Боеветъ на 9 октомврий не бѣха донесли ни на едно отъ двамата противници пѣленъ успѣхъ. Голѣми части и на двѣтѣ страни се движеха още къмъ бойно

то поле или още не бѣха влѣзли въ боя: у българитѣ цѣлата 6-а и 10-а дивизия и части отъ 5-а и отъ 1-а дивизия, у турцитѣ II корпусъ и 1-а и 12-а дивизии. Освѣнъ това III армейски корпусъ разполагаше още съ значителни резерви. Значи, за турцитѣ положението съвсѣмъ не бѣше още неблагоприятно. А и войскитѣ бѣха се били още сравнително добрѣ. Наистина, обективитѣ, които си бѣше задала източната армия, бѣха се оказали твърдѣ отдалечени. Слабата подвижностъ на частитѣ, прѣсѣчената мѣстностъ и състоянието на пжтищата не бѣха оцѣнени по достоинство. А и движението напрѣдъ не приближаваше достатъчно частитѣ на рѣшителния пунктъ, и по-малкитѣ началници не проявиха достатъчно инициатива. Но прѣди всичко друго войскитѣ бѣха извънредно изтощени и наближиха доста късно неприятеля, тъй че отъ тѣхъ не можеше да се очаква много нѣщо. Затова би било по-добрѣ, да не се отива толкова напрѣдъ срѣщу неприятеля, а да се атакува чакъ на 10-и октомврий. Тогава настѣплението би могло да се извърши съ много по-голѣмо единство и съ по-голѣмъ устремъ.

Направленеето на излаза на Одринския гарнизонъ бѣше избрано съвсѣмъ цѣлесъобразно. Правилно бѣше и рѣшението на Шукри Паша да употреби за тая цѣль сравнително голѣми сили — рѣшение, което заслужва още по-голѣма похвала поради обстоятелството, че българитѣ прѣдприеха въ сѣщото врѣме настѣпление съ голѣми сили противъ слабо защищаванитѣ отъ не особено надеждни редифски части сѣверенъ и западенъ фронтове на крѣпостъта. Но Шукри Паша не се отклони отъ главната задача и прояви въ трудния моментъ зрѣло схващане на оперативнитѣ задачи на крѣпостъта. Одринъ задържа на 9 октомврий и на слѣднитѣ дни четире български дивизии, повече отъ двойното число на своя гарнизонъ.

Положението на българитѣ на 9 октомврий вечеръта не бѣше просто. Макаръ че моралътъ на тѣхнитѣ войски въ края на краищата имъ гарантираше побѣда, все пакъ обрати бѣха още твърдѣ възможни. Тѣ изкупуваха сега грѣшката, която бѣха сторили, като бѣха употребили значителни сили за второстепенни цѣли. Въ особено затруднено положение се намираше I армия. Нейниятъ дѣсенъ флангъ бѣше атакуванъ съ голѣми сили откъмъ Одринъ. Освѣнъ 10-а дивизия, въ тая посока трѣбаше да се употреби и 3-а дивизия. Наистина, 1-а дивизия имаше още значителни резерви, но 1-а бригада бѣше прѣтърпѣла голѣми загуби и, както и 2-а бригада отъ 4-а дивизия при Селиолу, бѣше се подала сравнително много напрѣдъ. Началникътъ на 1-а дивизия сметна това положение за опасно, толкова повече че трѣба да му е било извѣстно, какво и други турски сили настѣпватъ къмъ бойното поле. Затова той заповѣда на дивизията си да се отдрѣгне на линията Ортаки-Еджаали и поиска и отъ командира на 2-а бригада отъ 4-а дивизия да се оттегли на сѣщата линия. Частитѣ изпълниха тая заповѣдъ много неохотно. На смрачаване тѣ се отдрѣгнаха на заповѣданата линия и се окопаха.

По-добро бѣше положението на III армия. Наистина, тя не бѣше още спечелила успѣхъ, но бѣше числено най-малко три пжти по-силна отъ III турски корпусъ. Още на слѣдния день можеше да се очаква успѣхъ отъ элизането на лѣвата колона отъ 5-а дивизия въ боя. Но 6-а дивизия, която бѣше въ втора линия, се намираще още много назадъ, та не можеше да влѣзе на 10 октомврий въ бой.

Отстѣплението на турцитѣ на 9. срѣщу 10. окт.

Положението взе съвършено неочаквано пълненъ братъ още при падането на нощъта. Турскитѣ прѣдни

части бѣха още въ съприкосновение съ българскитѣ и отъ нервозностъ продължаваха да стрѣлятъ и въ мрачината. Изглежда, че турски войски сж се обстрѣлвали едни други. На фронта на 2-а дивизия юго-източно отъ Селиолу единъ табуръ бѣше напусналъ бойната линия безъ всѣкаква причина още съ настѣпването на тъмнината и бѣ замѣненъ съ другъ табуръ отъ поддръжкитѣ. Тогава вѣроятно слаби български отдѣления, за да прикриятъ започнатото отстъпление, сж прѣдприели слаби настѣпления къмъ турската позиция и съ това сж разтревожили противника. Между 7 и 8 часа внезапно лѣвиятъ флангъ на 2-а дивизия отстъпилъ въ паническо бѣгство; отъ него били заразени и центърътъ и дѣсниятъ флангъ; само отдѣлни роти се задържали на позициитѣ си, дѣто и не били атакувани. Нощта била извънредно тъмна, и редътъ не можалъ да се възстанови. Затова началникътъ на дивизията сметналъ за наложително да заповѣда отстъпление до Гердели, макаръ че българитѣ, които вѣроятно нищо не били забѣлѣзали, не прѣслѣдвали. Сжщото нѣщо точно се случи при Гечкенли и съ редифската дивизия Измидъ. Изглежда, че тукъ на мръкване нѣколко турски табура сж стрѣляли единъ срѣщу други, и цѣлата дивизия отстъпи въ неудържимо бѣгство. И тъй, слѣдъ падането на нощта и двѣтъ страни отстъпватъ, безъ нѣкоя отъ тѣхъ да знае, какво става съ другата.

Двѣтъ тия едновременно паники, къмъ които на слѣдната сутринъ се прибави още една, и които дадоха потикъ за отстъплението, показватъ ясно малката вътрѣшна стойностъ на турската войска. Тѣ се обясняватъ вѣроятно съ това, че прѣзъ деня необученитѣ турски войници поддържаха съ честа стрѣлба духа си и отстояваха атакитѣ на противника, но надвечеръ ще сж привършили патронитѣ си и не сж се чувствували способни

да отбиятъ възможнитѣ атаки на българитѣ, обикновено по-силни физически отъ тѣхъ. Непрѣкъснатата стрѣлба на линията на прѣднитѣ постове вѣроятно ги е накарала да мислятъ, че българитѣ наистина настѣпватъ. Къмъ това се прибавяше и обстоятелството, че много войници напуснаха въ мрачината позициитѣ си, за да идатъ да търсятъ хлѣбъ. Тѣ сигурно вече не сж се върнали. Отъ друга страна въ турскитѣ редове имаше голѣмо число християни, които само гледаха, какъ да избѣгатъ, и често ставаха причина за отстъпление. Значи, причината на турския неуспѣхъ трѣба да се търси на първо мѣсто въ лошия съставъ на войската.

Отстъпление на I армейски корпусъ.

Началникътъ на турската 2-а дивизия мислѣше изпърво да отдалечи отъ неприятеля разбърканата си при паниката дивизия и на слѣдния день пакъ да настѣпи. Но лошитѣ страни на нощното отстъпление въ подсъбно положение изпъкнаха веднага: разбърканата дивизия не можа дори да се устрои на врѣме. Тя се спрѣ чакъ на западъ отъ Иенидже, макаръ че българитѣ не прѣслѣдваха. Малкото роти, които паниката не бѣше обзела, останаха на позицията си при Селиолу до слѣдната сутринъ. Отъ това се вижда, че, при по-голѣма енергичностъ на началницитѣ, отстъплението вѣроятно би могло да се избѣгне.

Но най-лошото бѣ, че нещастieto се разшири. И командирътъ на I корпусъ, при извѣстието за паниката на 2-а дивизия, падна духомъ. Той смѣташе, че е побѣдилъ, понеже бѣше видѣлъ неприятеля да отстъпва прѣдъ 3-а турска дивизия. Но сега, слѣдъ извѣстието за нещастieto, той дори и не се опита да поправи положението, макаръ че би могълъ да употреби за тая цѣль 1-а дивизия, а, безъ да прѣдизвика или чака заповѣдъ

стъ командующия армията, даде заповѣдь за отстъпление на устроената отъ по-рано отбранителна линия при Иенидже.

Командующиятъ турската източна армия.

Командующиятъ турската източна армия не можа да вземе въ рѣцѣтъ си управлението на боя на 9-и октомврий и остана безъ никакви свѣдѣния за неговия ходъ, понеже нѣмаше свръзка съ корпуситѣ. За мѣстото на боя можеше да се сѣди само по артилерийскитѣ изстрѣли и по видимитѣ надалечъ прѣскания на шрапнелитѣ. Той знаеше, че прѣдъ II армейски корпусъ нѣма неприятелъ. Но заповѣдь за настѣпление не му даде, защото смѣташе, че той самъ ще стори това.

Вечеръта Абдуллахъ Паша се върна въ Лозенградъ, за да влѣзе по телефона въ свръзка съ общата главна квартира. Тукъ нему биде донесено за отстъплението на дивизията Измидъ и за взетото отъ командира на IV армейски корпусъ въ свръзка съ това отстъпление рѣшение да отстъпи съ цѣлия си корпусъ къмъ Баба Ески. Нему биде изпратена заповѣдь да възстанови реда и да задържи досегашната си позиция на всѣка цѣна. На III армейски корпусъ биде дадена слѣдната заповѣдь:

„Излѣзлитѣ отъ Одринъ войски сж отблъснали противника. Но прѣвъзходни неприятелски сили сж принудили Измидската дивизия отъ IV корпусъ да отстъпи отъ Демеранли (Тимурджали?). До сега нѣма свѣдѣния за изхода на боя на I и II армейски корпуси. Очаквамъ съ нетѣрпѣние да разбиее веднага неприятелската дивизия при Ескиполосъ, като ускорите колкото може движенията си за тая цѣль».

Къмъ полунощъ Абдуллахъ Паша се завърна въ Кавакли, дѣто бѣше останалъ неговиятъ щабъ. Тукъ той получи къмъ 3 часа пр. пл. донесение за настѣпи-

лата при 2-а дивизия паника и за дадената отъ командира на I армейски корпусъ заповѣдь за отстъпление на цѣлия корпусъ. Обстоятелството, че въ два корпуса е настѣпила паника, утвърди командующия армията въ опасенията му за падналия духъ на войскитѣ му. Той сметна, че армията му е неспособна да извърши почнатото настѣпление, и веднага рѣши да отстъпи на линията Лозенградъ — Бустанли и тамъ да дочака удара на неприятеля. На корпуситѣ се пратиха заповѣди въ тая смисълъ. Изпратената на III армейски корпусъ заповѣдь гласѣше:

«Кавакли, 10 октомврий, 3 ч. 30 м. пр. пл.

«I армейски корпусъ е билъ принуденъ да се отдрѣпне къмъ Иенидже. Заповѣда се, да се заематъ височинитѣ на изтокъ отъ това село. Частитѣ отъ III армейски корпусъ да се оттеглятъ прѣзъ Петра и източно отъ Теке дере, да се отправятъ западно и сѣверозападно отъ Лозенградъ и да заематъ дѣсния флангъ на отбранителната линия при Иенидже».

И тъй, Абдуллахъ Паша, който и безъ това бѣше изпълнилъ противъ волята си заповѣдта да прѣмине въ настѣпление, сметна каузата си за изгубена и мислѣше вече за второ отстъпление задъ горното течение на Еркене. Ако за това той заслужва нѣкакъвъ укоръ, то е този, че не се опита съ всичкитѣ си сили да докара обратъ на положението. Нему, явно, липсваше твърдото желание да побѣди.

10. октомврий.

На 10 октомврий врѣмето бѣше пакъ лошо. Дъждътъ бѣ измокрилъ прѣзъ нощта изтощенитѣ и измръзнали войски. Отъ това страдаха, поради липсата на дърва, най-много непривикналитѣ на такъвъ климатъ анадолски

войници. Угнетително дѣйствуваше и липсата на каквито и да било грижи за раненитѣ, които пѣкъ не умѣха да си помогнатъ сами. Всички тия обстоятелства обясняватъ лесно отпадъка на духа, особно на редифскитѣ части.

III армейски корпусъ.

Командирътъ на III армейски корпусъ не изпълни заповѣдта за отстъплението на позицията при Лозенградъ, а остави въ сила разпорежданията си за продължение на настѣплението. Той бѣше убѣденъ, че отъ неговия корпусъ още можеше да се очаква успѣхъ, който щѣше да промѣни положението. По неговитѣ прѣсмѣтания, срѣщу му имало само 24 дружини и шестъ батареи. Той мислѣше, че е по-силенъ отъ тѣхъ. Но това негово мнѣние бѣше погрѣшно: когато се сравняватъ българскитѣ и турскитѣ сили, не трѣба да се смѣта съ дружини или табури. Той бѣше вече заповѣдалъ, на 10 октомврий 9-а дивизия да отбранява участъка на изтокъ отъ пѣтя Петра-Ескиполосъ, дивизията Афионъ Карахисаръ участъка на западъ отъ тоя пѣтъ. 7-а дивизия имаше заповѣдъ да атакува рѣшително неприятелскитѣ сили, които настѣпваха на изтокъ отъ Теке дере. Единъ низамски полкъ отъ 9-а дивизия и цѣлата 8-а дивизия бѣха оставени сѣвероизточно отъ Петра, готови да подкрѣпятъ 7-а дивизия въ настѣплението ѝ.

Бой при Ериклеръ-Петра.

На 10 октомврий въ 7 часа пр. пл. боятъ почна отново. До това врѣме командирътъ на корпуса не бѣше получилъ свѣдѣния за противника. Но много скоро се оказа, че редифскитѣ части, отъ които се състоеше Афионъ Карахисарската дивизия, не прѣдставляватъ вече никаква бойна стойностъ. Липсата на хранителни припаси и студената и влажна нощъ бѣха унищожили и

последнитѣ останки отъ духа на тия части, водени отъ твърдѣ малко офицери. По липса на каквото и да било охранение, една българска дружина бѣше успѣла да се доближи неочаквано на съмване до лѣвия флангъ на дивизията. Че това сж българи, полича чакъ когато тѣ бѣха само на 200 метра отъ турската позиция. Турскиятъ табуръ почна веднага да бѣга. Това бѣгство зарази и съседнитѣ части, и така избухна обща паника, която увлѣче и резервитѣ задъ фронта на дивизията. Но енергичната намѣса на Махмудъ Мухтаръ Паша и на подчиненитѣ му началници успѣ да задържи бѣгащитѣ на една плоска височина на 500 м. сѣверозападно отъ Петра и да заеме и гората на сѣверъ отъ това село. За да направи възможно това спиране на бѣгащитѣ части, Махмудъ Мухтаръ бѣше заповѣдалъ на артилерията да откачи тамъ, дѣто се намира въ момента, и да открие огънь, макаръ и да не вижда никаква цѣль. Тоя артилерийски огънь успокои войскитѣ. Понеже българитѣ прѣслѣдваха само до първоначалната турска позиция, турцитѣ успѣха да възстановятъ реда; но една батарея, която не можеше вече да се движи, остана въ български рѣцѣ. Сега вече трѣбаше да се отдрѣпне на една линия съ Афионъ Карахисарската дивизия и 9-а дивизия, която бѣше още на първата позиция малко вдѣсно и задъ дивизията Афионъ Карахисаръ и бѣше почнала да се колебае на лѣвия си флангъ. Къмъ 11 часа пр. пл. редътъ бѣ възстановенъ въ всички части.

7-а дивизия бѣше настѣпила рано сутринята на лѣвия си флангъ съ единъ пѣхотенъ полкъ и двѣ батареи срѣщу противника, който настѣпваше по долината на Теке дере между 7-а и 9-а дивизия, и постепенно бѣше го отблъснала. Останалата частъ отъ дивизията водѣше въ това врѣме стрѣлба отъ мѣсто. Артиле-

рията на дивизията, особено гаубичното отдѣление, имаше явно успѣхъ противъ силни български колони, които настѣпваха отъ Ериклеръ къмъ Ескиполосъ. Безуспѣшенъ остана и опитътъ на българитѣ да обхванатъ дѣсния флангъ на 7-а дивизия откъмъ Алмаджикъ. Лѣвиятъ флангъ на дивизията, усилянъ прѣзъ деня все повече и повече, печелѣше все повече и повече теренъ.

Докато, значи, III армейски корпусъ доби изгледи за успѣхъ, дивизията Афионъ Карахисаръ въ 11 часа пр. пл. пакъ падна духомъ. Българитѣ бѣха се опитали съ послѣднитѣ си резерви (43 пѣх. полкъ) да обходятъ позицията при Петра откъмъ западъ — единъ маньовъръ, който мѣстността сама подсказваше. Сигурно страхътъ отъ тоя обходъ, на който едва ли би могло да се попрѣчи, понеже ставаше свършено закрито, а особено пѣхъ отпадналиятъ духъ на войскитѣ, е причинилъ паническото бѣгство на турската редифска дивизия. На 9-а дивизия не оставаше нищо друго, освѣнъ да се присѣдини къмъ отстъплението. Само нѣколко низамски табура и артилерията оказваха още съпротивление и прикриваха съ огънь отстъплението. Командирътъ на корпуса видѣ, че тукъ положението за сега не можеше да се поправи. Затова той оттегли артилерията на двѣтѣ лѣвофлангови дивизии на тилова позиция на единъ скалистъ гребенъ задъ дѣсния флангъ. Ако българитѣ бѣха напирали въ тоя моментъ, бѣгството на турцитѣ би било вече неудържимо. Но това не стана, и българскитѣ войски бидоха спрѣни въ 5 часа сл. пл. на устроената отъ порано отбранителна линия при Лозенградъ. Годнитѣ още за бой части, най-вече низамски табури, заеха тая позиция. Задъ нея се събраха сума избѣгали войници, устроени криво-лѣво отъ по висши началници. Но за засилване на частитѣ на позицията съ тия набързо устроени части не можеше и дума да става.

Отстъплението на лѣвия флангъ на III армейски корпусъ оказа рѣшително влияние и върху боя на 7-а дивизия. Тя сѣ настѣпваше на дѣсния флангъ и тъкмо се готвѣше да атакува идещия отъ Алмаджикъ въ обходъ неприятель, когато въ 3 часа сл. пладне получи заповѣдь да отстъпи на позицията при Лозенградъ. Това отстъпление бѣше за нея наложително, понеже колкото повече напредваше, толкова повече рискуваше да бѣде обходена откъмъ западъ. Началникътъ на дивизията почна веднага отстъплението. Най-първо отстъпи въ редъ гаубичното оадѣление, слѣдъ него дѣсниятъ флангъ, който току що бѣше влѣзълъ въ бой. Но лѣвиятъ флангъ, който нѣмаше вече никакви резерви и се намираще много близу до противника, даде голѣми загуби при отстъплението си, което отъ минута на минута ставаше по-безредно, понеже дивизията скоро почна да се обхожда и откъмъ Ескиполосъ. Съ голѣми усилия едва успѣха да спратъ тия части на 7-а дивизия при Лозенградъ. Тѣ бидоха възприети отъ 8 и стрѣлковъ табуръ отъ 8-а дивизия, който още не бѣше влизалъ въ бой. А дѣсниятъ флангъ на 7-а дивизия зае въ редъ една частъ отъ укрѣпената позиция на изтокъ отъ Лозенградъ.

Но и надеждата на турцитѣ да окажатъ съ III корпусъ съпротивление при Лозенградъ не се сбъдна. Поводъ за общото отстъпление дадоха тоя пѣхъ части отъ 7-а дивизия, когато нѣколко батареи, изстрѣляли снарядитѣ си, отстъпваха къмъ 7 часа слѣдъ пладне. Макарь че българитѣ не атакуваха, между струпанитѣ въ Лозенградъ маси избухна обща паника, срѣщу която малкото офицери бѣха безсилни. Напразно командирътъ на корпуса употребяваше всички усилия да възстанови реда. Въ безумно бѣгство маситѣ нахлуха въ града, нападнаха треноветѣ на гарата и принудиха персонала да ги откара. Тая паника упражни деморализи-

ращо влияние и върху годнитѣ още за бой части на отбранителната линия на сѣверъ отъ града: отстѣпиха и тѣ, съ изключение на нѣколко низамски табура и на 8-7 с/м. батареи, които се задържаха още нѣколко часа. Въ тоя хаосъ не можеше и да се мисли за даване на заповѣди. Командирѣтъ на корпуса, който между това бѣше получилъ заповѣдта по армията за отстѣпление на линията Виза—Люле Бургасъ, се помъчи да насочи корпуса си по пѣтя за Виза. Но голѣма частъ бѣше вече трѣгнала по пѣтя за Баба Ески. Назначенитѣ въ арьергардъ части, които имаха заповѣдъ да отстѣпятъ чакъ на другия денъ задъ Ускюпъ-дере, се прѣснаха като другитѣ.

Командующиятъ източната армия отстѣпва.

На 10 октомврий сутринѣта командующиятъ източната армия бѣше се отправилъ пакъ на височинитѣ при Иенидже. Тукъ той получи прѣдъ пладне по-благоприятни свѣдѣния. Не прѣслѣдванъ отъ неприятеля, I армейски корпусъ се билъ спрѣлъ на височинитѣ западно отъ Иенидже. Ариегардѣтъ на 2-а дивизия билъ още при Селиолу. За боя на III армейски корпусъ при Петра и Ериклеръ имаше още благоприятни свѣдѣния. Една силна воля не би сметнала каузата си изгубена. Но тая воля липсваше на командующия армията и на повечето командири на корпуситѣ.

Командирѣтъ на I армейски корпусъ донесе на командующия армията, че хората му не могатъ вече да се спратъ и че отстѣплението става вече наложително. Въ сѣщото врѣме се получи и донесение, че IV армейски корпусъ продължавалъ отстѣплението си. Командирѣтъ на тоя корпусъ бѣше отблъсналъ молбата на началника на 12-а дивизия да прѣмине въ настѣпление. Освѣнъ това, навѣрно се е получило къмъ това врѣме донесе-

ние и за отстѣплението на III армейски корпусъ — отстѣпление, което правѣше проблематично, дали ще се задържи Лозенградъ. А съ това се застрашаваше извънредно много пѣтятъ за отстѣплението къмъ Цариградъ и за настѣплението на очакванитѣ отъ тамъ подкрѣпления. Затова въ 11 часа пр. пл. Абдуллахъ Паша рѣши да заповѣда общо отстѣпление. Безъ бой въ истинския смисълъ на думата той се признаваше за битъ. На първо врѣме се заповѣда, корпуситѣ да отстѣпятъ по пѣтищата, по които бѣха настѣпили на 9. октомврий. Слѣдъ това се указаха на корпуситѣ посоки: на III — Виза, на II — Карагачъ, на I — Тюркбей и на IV — Люле Бургасъ. При даването на тая заповѣдъ командующиятъ армията сигурно е изпусналъ изъ очи, че тя би могла да се изпълни само ако неприятелѣтъ не би прѣслѣдвалъ. Самиятъ командующъ армията се отправи за Кавакли, слѣдъ това, навечеръ, за Баба Ески. По пѣтя си той настигна навредъ бѣгащи войски и изоставени коля. Това впечатление на пълна деморализация наведе Абдуллахъ Паша на рѣшението да отиде съ желѣзницата още по-назадъ. Затова прѣзъ нощѣта той отпѣтува за Чорлу. Но скоро се оказа, че това отдалечаване на командующия армията отъ войскитѣ си не е добра мѣрка, защото по тоя начинъ той изгуби сврѣзката съ тѣхъ и не можеше вече да си състави ясна прѣдстава за тѣхното състояние и за заеманитѣ отъ тѣхъ въ момента позиции. Затова той и не можа да упражни почти никакво влияние върху по-нататѣшния ходъ на събитията.

II армейски корпусъ бездѣйствува и на 10. октомврий.

Командирѣтъ на II армейски корпусъ, който на 10. октомврий сутринѣта още бѣше при Кереметлия, не се

рѣши и тоя день да влѣзе въ бой, макаръ да знаеше намѣренията на командира на III корпусъ и да можеше, по всѣка вѣроятностъ, да упражни тамъ рѣшително влияние, тъй като срѣщу му нѣмаше никакъвъ неприятель. Той прѣдпочете да изпълни заповѣдта за отстъпление, слѣдъ като бѣше констатиралъ, че при Селиолу нѣма противникъ. 5-а турска дивизия отстъпи къмъ Караагдъръ, 4-а дивизия — къмъ вис. 151 на сѣверъ отъ Кавакли. Това отстъпление се затрудняваше отъ административнитѣ обози, които корпусътъ бѣше привлѣкълъ напредъ на прѣдната вечеръ. Тия обози останаха отчасти по пѣтищата и прѣчеха на движението. Затова и артилерията съ голѣми усилия едва успѣ да се изтегли. Полека-лека цѣлиятъ корпусъ се прѣсна; той бѣ битъ, безъ да се е билъ. Войскитѣ се отадоха отчасти на лудо бѣгство, макаръ българитѣ и да не прѣслѣдваха, и се размѣсиха съ части отъ другитѣ корпуси. Прѣзъ нощта корпусътъ остана при Караагдъръ.

Излазътъ при Кайпа (10 и 11 окт.).

На 9 октомврий одринскиятъ гарнизонъ не бѣше успѣлъ да се съедини съ полската армия. IV армейски корпусъ не бѣше достигналъ обективитѣ си, значи настѣплението не бѣше се увѣнчало съ желанія успѣхъ. При това положение Шукри Паша рѣши да не излиза на 10 октомврий по-напредъ отъ достигнатитѣ позиции, а да ги задържи и да почака, какъвъ ходъ ще взематъ събитията. За това рѣшение не могатъ да му се правятъ укори, защото би било безцѣлно да подаде войскитѣ си много напредъ и съ това да застраши тѣхното прибиране въ крѣпостта. Крѣпостта бѣше вече изпълнила задачата си съ това, че бѣше привлѣкла къмъ себе си значителни неприятелски сили. Опитътъ да се отива напредъ би билъ оправдателенъ само въ случай

че полската армия би продължила настѣплението си съ намѣрение да даде рѣшителенъ бой. А това не изглеждаше твърдѣ вѣроятно. На всѣки случай правилно бѣше рѣшението да се чака, за да се види, какво ще стане.

Българитѣ бѣха настѣпили на 10 октомврий енергично срѣщу войскитѣ на вилазката. 3-а Балканска дивизия, която бѣше на линията Чомликъ Акбунаръ — Праводия, настѣпи съ два пѣхотни и единъ артилерийски полкъ прѣзъ Праводия, а 10-а дивизия прѣзъ линията Кале Тюлбе (Черкезкой). Отъ съсрѣдоточения огънь на настѣпващия пострада силно 11-а турска дивизия на югъ отъ Кайпа, още повече че не бѣше поддържана отъ дѣсната колона, която се намираше при Караюсуфъ. Затова тя скоро отстъпи въ бѣгъ, като съ това принуди и 10-а турска дивизия да отстъпи дождѣ Суфиларъ. Това рѣши участъта на вилазката. Понеже, освѣнъ това, Шукри Паша бѣше узналъ, че източната армия стѣтѣпва, той заповѣда на войскитѣ си да се прибератъ на 11 октомврий въ крѣпостта.

Отстъплението на турцитѣ.

Боеветѣ на 9. и на 10. окт. и отстъплението бѣха разстроили неготовата турска армия дотолкова, че тя не бѣше вече способна да окаже каквото и да било съпротивление. Въ лудо бѣгство тя отстъпи въ по-голѣмата си частъ къмъ югъ, съ което застраши пѣтя за Цариградъ. За нейно щастие българитѣ не я прѣслѣдваха. Мжчителното настѣпление по лоши пѣтища и боеветѣ бѣха изтозили и тѣхъ. Но прѣди всичко тѣ не схващаха ясно величината и значението на побѣдата си. Слѣдъ кръвопролитни боеве, въ които тѣ прѣтърпѣха голѣми загуби и които не бѣха открили нѣкакъвъ успѣхъ за една отъ странитѣ, побѣдата имъ

дойде като отъ невидѣло, вслѣдствие настѣпилата всрѣдъ турскитѣ редове паника. Поради слабата си разузнавателна служба, българитѣ не можаха да схванатъ веднага, до каква степенъ е разстроена турската армия, която се бѣше била въ повечето случаи добръ. Тѣ разчитаха дори да срѣщнатъ на 11 октомврий съпротивление при Лозенградъ. Къмъ това се прибавяше и потребността да устроятъ частитѣ си и да имъ подвоятъ хранителни и бойни припаси. Така се обяснява, дѣто българитѣ въ продължение на нѣколко дни не се подадоха много напредъ отъ полесражението на 9. и 10. октомврий. Чакъ на 11 октомврий български войски влѣзоха въ отдавна вече напуснатия отъ турцитѣ Лозенградъ.

Ариергарденъ бой имá тоя день само около Иенидже. Само I армейски корпусъ бѣше отстъпилъ сравнително въ редъ. III армейски корпусъ и дивизията Измидъ бѣха съвършено разстроени; а и отстъплението на II армейски корпусъ се прѣвърна полека лека въ бѣгство. III армейски корпусъ увлѣче въ отстъплението си на 11 октомврий и петъ табура и шесть батареи отъ XVI армейски корпусъ, които отиваха въ подкрѣпление къмъ Лозенградъ. Тѣ бѣха получили на 10 октомврий заповѣдъ да се отправятъ за Ускюпъ-Скопо, за да прикриватъ откъмъ сѣверъ указания на III армейски корпусъ пжтъ за отстъпление къмъ Виза. Но тѣ се разстроиха още щомъ срѣщнаха бѣгащитѣ маси отъ III армейски корпусъ. Артилерията имъ, която бѣше вече излѣзла на позиция при Ускюпъ-дере, остави орждията си въ калъта.

По-нататъшното отстъпление на III армейски корпусъ ставаше по-трудно най-вече защото шосето Лозенградъ—Виза бѣше оставено намѣста недовършено. Ония участъци отъ шосето, на които бѣше готова само земната настилка, прѣдставляваха сега, слѣдъ проливнитѣ дъждове прѣзъ послѣднитѣ дни, почти непрѣодолими

прѣпятствия. Почти всичкитѣ обози и половината отъ орждията и раклитѣ останаха въ калъта. Напраздно отидоха опититѣ на Махмудъ Мухтаръ Паша да спре при Бунаръ Хисаръ, съ помощта на единъ скоро пристигналъ прѣсенъ табуръ, бѣгащата тълпа. Само слухътъ, че българска кавалерия приближавала, бѣше достатъченъ, за да накара всички да продължатъ безумното си бѣгство. Чакъ на западъ отъ Виза, дѣто между това бѣха стигнали прѣсни войски, успѣха да събератъ и криво лѣво да устроятъ съвършено изтощенитѣ хора. Тѣй новоустроенитѣ части бидоха послѣ върнати въ Виза.

II армейски корпусъ отстъпваше съ 5-а дивизия прѣзъ Асанбейли — Османджикъ — Кулиба, а съ 4-а дивизия прѣзъ Лефедже - Кавакдере — Иванкой къмъ Карагачъ. Но частитѣ не можеха да се държатъ на едно. Една частъ отъ корпуса, почти цѣлата 4-а дивизия и нѣколко батареи, се озоваха въ Люле Бургасъ.

Командирътъ на I армейски корпусъ, съгласно съ получената заповѣдъ за отстъпление, даде още на 10. октомврий вечерта заповѣдъ за незабавно отстъпване къмъ Тюркбей. Въ изпълнение на тая заповѣдъ частитѣ извършиха единъ нощенъ маршъ около Кавакли, прѣзъ който тѣ, деморализирани, се размѣсиха извънредно много. Съ голѣми усилия едва успѣха да изкаратъ орждията, съ помощта на пѣхотата, на пжтя за Баба Ески. Пѣхотата на корпуса биде събрана при гората на изтокъ отъ Кавакли. Тукъ корпусътъ остана на първо врѣме, по молбата на командира на II армейски корпусъ, прикри неговото отстъпление. Къмъ II армейски корпусъ се присъединиха 3-а и 2-а дивизии отъ I армейски корпусъ. I-а дивизия, която не бѣ взела участие въ боя, прикриваше отстъплението. Тя биде атакувана отъ една българска колона, настѣпваща прѣзъ Куюнъ Гауръ — Иенидже, и завърза съ българската пѣхота бой, който

изпърво имà успѣхъ, понеже българитѣ още не бѣха извадили артилерия на позиция. Навѣрно тя не е могла да настигне пѣхотата си. Но прѣзъ врѣме на боя турцитѣ констатираха настѣпленieto и на други български колони, и надвечеръ дивизията прѣкрати боя и отстѣпи по ешелонно откъмъ дѣсния флангъ къмъ Баба Ески, дѣто стигна на 12. октомврий сутриньта. Българитѣ не я прѣслѣдваха.

Общо взето, източната армия отстѣпи въ пълень безпорядкъ. Почти всички обози и паркове бѣха изгубени. Повечето колари бѣха отрѣзали тегличитѣ, за да избѣгатъ съ конетѣ. Ако българитѣ бѣха прѣслѣдвали, като напиратъ главно на дѣсния турски флангъ, тѣ щѣха съ голѣма вѣроятностъ да отрѣжатъ войскитѣ отъ пѣтя имъ за Цариградъ и да ги унищожатъ. Но тѣ не прѣслѣдваха, и турцитѣ успѣха да отстѣпятъ къмъ изтокъ и да заематъ заповѣданата отбранителна линия Виза — Люле Бургасъ. Вѣрно е обаче, че I армейски корпусъ, който бѣше получилъ твърдѣ голѣмо количество хранителни и бойни припаси, напусна неохотно Баба Ески. Събранитѣ въ тоя градъ дивизионни началници отъ тоя корпусъ помолиха дори своя корпусень командиръ, който бѣше вече въ Люле Бургасъ, да се върне при тѣхъ, за да задържатъ града. Но той съ право отблъсна тая молба и на 12. октомврий сутриньта изпрати на дивизията си заповѣдь да отстѣпятъ въ Люле Бургасъ. При това отстѣпление 2-а дивизия бѣше назначена въ ариегардъ и въ лѣво странично прикритие. Въ изпълнение на заповѣдта, корпусътъ трѣгна на 12 октомврий. Нѣколко невѣрни донесения въ смисълъ, че българитѣ били вече въ непосредствена близостъ, станаха причина да се назначи и авангардъ. IV армейски корпусъ стигна въ Баба Ески тъкмо, когато I армейски корпусъ напущаше града. По сетнѣ и той послѣдва I корпусъ.

Сравнително въ редъ отстѣпиха прѣзъ Баба Ески за Люле Бургасъ конната дивизия и самостоятелната конна бригада. Тѣ дори успѣха, макаръ и съ голѣми усилия, да спасятъ артилерията си — усилия, които извънредно много замедлиха марша на конната дивизия. Разездитѣ на дивизията констатираха, че неприятелътъ не прѣслѣдва. Навѣрно нейното присѣствие е една отъ причинитѣ за резервираното държане на българската конна дивизия.

Турцитѣ на линията Виза — Люле Бургасъ.

На 12 и 13 октомврий по-голѣмата частъ отъ източната армия бѣше вече стигнала на линията Виза — Карагачъ — Люле Бургасъ. Тя още не бѣ успѣла да се съвземе и да се устрои. Отъ страхъ прѣдъ отговорностъ никой не смѣеше да даде нѣкаква заповѣдь. Затуй и нищо не бѣ направено за войницитѣ, та много отъ тѣхъ измрѣха отъ гладъ или издѣхнаха въ калъта. Нѣколко новодошли редифски табура, послѣ 4—5 хиляди анадоолски войници, които още не бѣха служили и не бѣха дори облѣчени, се увлѣкоха отъ общия хаосъ. Голѣма бѣда бѣше и това, че не бѣха успѣли да прибератъ всичкия подвиженъ материалъ на желѣзницитѣ.

И въ Чорлу имаше хиляди новодошли и още не облѣчени войници. Но 5 на сто отъ тѣхъ бѣха необучени, и Абдулахъ Паша изпрати отъ 12 октомврий нататкъ около 10.000 души отъ тѣхъ прѣзъ Родосто и Цариградъ обратно въ Мала Азия.

На 13. октомврий положението почна да се изяснява за командующия армията. Той знаеше вече, че корпуситѣ, съ които до сега не бѣше въ свръзка, се събиратъ задъ Карагачъ дере, и то III корпусъ при Виза, II при Карагачъ, III при Тюркбей, IV при Люле Бургасъ.

конната дивизия и самостоятелната конна бригада на запад от Люле Бургасъ. Командирът на III армейски корпусъ донесе на 14 октомврий, че въ Виза имало около 10.000 души. Той билъ сформиралъ отъ тѣхъ една дивизия, обезпечилъ полето на западъ отъ Пазаркьой и продължилъ усилията си да събере корпуса си. Повечето табури отъ III армейски корпусъ броели едва по 300 пушки. Вслѣдствие на това, тия табури били раздѣлени по на три роти, и то всѣка 3-а рота отъ необучени войници. Послѣднитѣ трѣбало да се употребяватъ само за нестроеви работи. И въ седемътѣ табура съ пълень съставъ въ четвъртитѣ роти били събрани всички необучени войници.

Устройвали се и XVII и XVIII армейски корпуси. Тия корпуси трѣбаше да се формиратъ отъ цѣли редифски дивизии, но понеже се налагаше бързина, тѣ бѣха съставени отъ каквито редифски табури се случиха и бѣха снабдени съ по нѣколко оржdia. Части отъ XVII армейски корпусъ (Махмудъ Паша) се намираха въ Люле Бургасъ и по много станции на желѣзницата отъ Цариградъ до Люле Бургасъ. Най-сетнѣ корпусътъ биде събранъ при Узунъ Хаджи. XVIII корпусъ (Хамди Паша) почна да се събира при Черкезкьой и Сарай.

За неприятеля се знаеше, че не се е подалъ много напредъ отъ бойнитѣ полета на 9. и 10. октомврий. Причината на това бавене не можеше да се установи на първо врѣме. Абдуллахъ Паша клонѣше къмъ мисълта, че българитѣ сж се отправили за Одринъ.

Българитѣ слѣдъ боя при Лозенградъ.

Значението на успѣхитѣ, спечелени отъ българитѣ на 9. и 10. октомврий, се криеше главно въ обстоятелството, че имъ показваха слабия моралъ на борящитѣ се

срѣщу тѣхъ войски. Но пълна побѣда още не бѣ спечелена. Прѣди всичко българитѣ не бѣха успѣли да прѣградятъ пѣтя на турскитѣ войски за Цариградъ, защото българскитѣ колони, които настѣпваха на крайния лѣвъ флангъ, бѣха завили много рано, вмѣсто да настѣпятъ отъ двѣтѣ страни на Лозенградъ и да дѣйствуватъ на съобщенията на турцитѣ.

Че Лозенградъ е очистенъ, 3-а българска армия узна чакъ на 11 октомврий прѣдъ пладне, сир. по едно врѣме, когато тамъ не бѣше останалъ вече ни единъ турски войникъ. Чакъ тогава армията продължи своето движение. 4-а Прѣславска дивизия настѣпи съ дѣсната си колона отъ Гердели къмъ Куюнъ Гауръ и Иенидже, съ главната си колона отъ Петра къмъ Кавакли. Тамъ се разигра боятъ съ ариергарда на I турски корпусъ. 5-а Дунавска дивизия зае Лозенградъ на 11. октомврий въ 2 часа сл. пл. и се подаде слѣдъ това до линията Асанбейли—Ускюпъ дере. 6-а Бдинска дивизия, все още въ втора линия, послѣдва изпърво 4-а дивизия, но пакъ заобиколи съ нѣкои свои части на изтокъ около Лозенградъ. I армия се задоволи да подаде авангарда си до Кюкилеръ.

Въ Лозенградъ българитѣ били намѣрили 150.000 снаряда за крупови скорострѣлни оржdia, 12.000 пушки Маузеръ и нѣколко милиона патрони. Пушкитѣ бидоха употребени за въоръжаване на новосформирани македонски части.

По цѣлата линия съприкосновението съ противника бѣ изгубено. Върху посоката на отстѣпленieto му царѣше пълно невѣдѣние. Само изостаналитѣ по всичкитѣ пѣтища коля, оржdia и ракли показваха, прѣзъ дѣ сж минали турскитѣ войски.

Значи, и сега побѣдителътъ, както въ много други войни, се бѣ отказалъ да прѣслѣдва побѣдения си про-

тивникъ. Но трѣба да се признае, че въ тоя слчуай причинитѣ за това непрѣслѣдване имаха особена тежестъ. Усиленото настѣпление по твърдѣ лоши пѣтища и боеветѣ бѣха много изтощили българитѣ. Слѣдъ кръвопролитни боеве, които бѣха имали само частиченъ успѣхъ, турцитѣ ненадѣйно отстъпиха. Близко бѣше до ума заключението, че въ боя е била ангажирана само частъ отъ неприятелскитѣ сили, която е имала задача да забави българското настѣпление. Все още можеше да се допуша, че турцитѣ сж имали още отъ напредъ намѣрение да приематъ рѣшителния бой малко по-назадъ. Въ такъвъ случай не биваше да се прѣслѣдва противникътъ, да се разкъсватъ частитѣ на армията и да се даде бой съ изтощени отъ прѣслѣдването и свършили бойнитѣ си припаси войски. Освѣнъ това, прѣди да отидатъ напредъ, българитѣ трѣбаше да оздравятъ положението си въ Лозенградъ.

Безъ съмнѣние, българитѣ не схванаха на първо врѣме, до каква степенъ бѣха деморализирани турскитѣ войски, нѣкои отъ които се бѣха били храбро. Тоя ненадѣенъ обратъ у противника прочее оставаше необяснимъ. Така може да се изтъкува, дѣто двѣтѣ български армии се съгласиха да устроятъ изпърво частитѣ си и да имъ подвоятъ хранителни и бойни припаси. Тая е причината, дѣто българитѣ въ течение на нѣколко дѣня не се подадоха много напредъ отъ мѣстата, дѣто бѣха водили бой на 9. и на 10. октомврий.

Най-напредъ се мислѣше, че турцитѣ сж отстъпили на югъ къмъ Баба Ески. Това и отговаряше на дѣйствителността, поне на първо врѣме и за по-големата частъ отъ турската армия. Но за отиването отъ тамъ на линията Виза — Люле Бургасъ българитѣ отначало нѣмаха никакво извѣстие; разузнаването бѣше свършено спрѣло. Конната дивизия, на която тая задача

се падаше на първо мѣсто, бѣше свършено негодна да я изпълни. Видѣхме вече, че прѣзъ врѣме на българското настѣпление и на боеветѣ на 9. и на 10. октомврий тя бѣ дѣйствувала чрѣзмѣрно прѣдпазливо. Тя се задоволи само да прѣкъсне на 11. октомврий желѣзнопѣжната линия Лозенградъ — Баба Ески около Кавакли — прѣкъсване свършено ненуждно, което можеше да поврѣди само на българския подвозъ. Тя остави неизползуванъ извънредно съблазнителния случай да разнебити окончателно, като ги прѣслѣдва по петитѣ, бѣгащитѣ останки на турската армия. Ако къмъ дивизията бѣше придадена артилерия, резултатитѣ отъ такова прѣслѣдване би били още по-големъ. Но все пакъ не подлежи на съмнѣние, че конната дивизия би могла да се добере до отлични резултати и сама. Въ всѣки случай липсата на артилерия не бѣше достатъчно основание да се бездѣйствува.

Общата главна квартира бѣше толкова назадъ, че при лошитѣ телеграфни съобщения тя не бѣше достатъчно освѣтлена върху обстановката, за да се погрижи наврѣме за почване на прѣслѣдването. Неи оставаше само, слѣдъ като успѣе да обгърне всичкитѣ дѣйствия, да рѣши, какво да се прави по-нататкъ.

ДѢЙСТВИЯТА ПОДЪ ОДРИНЪ ВЪ СРѢДАТА НА МѢСЕЦЪ ОКТОМВРИЙ.

Когато се вземаше това рѣшение, трѣбваше да се вземе въ съображение и това, което ставаше подъ Одринъ. Тамъ командующиятъ втората българска армия бѣше заповѣдалъ на 8-а и 9-а дивизии да атакуватъ на 10. октомврий намиращитѣ се още вънъ отъ фортовата линия части на гарнизона, за да подкрѣпятъ съ това дѣйствията на полската армия въ сщщото

това време. 8-а дивизия имаше заповѣдь да напредне колкото е възможно по височинитѣ между Арда и Марица, а на 9-а дивизия бѣ заповѣдано да отхвърли неприятеля отъ височинитѣ на сѣверъ отъ Кемалъ къмъ крѣпостта.

Това настѣпление имаше за цѣлъ да задържи колкото може по-голѣми части отъ гарнизона на сѣверния и на западния фронтове и да отнеме на тия части възможността да взематъ участие въ рѣшителното сражение, което даваше полската армия. Но тая цѣлъ не биде постигната. По двата фронта бѣха останали само редифски части съ малка боева стойност. 8-а дивизия успѣ да напредне по гребенитѣ на Марашъ тепе, разположени между Арда и Марица и издадени къмъ изтокъ въ видъ на клинъ. Турцитѣ бѣха устроили една полско-укрѣпена позиция на около 5 килом. на западъ отъ с. Марашъ. Дълговременни укрѣпления липсваха на това мѣсто. Не може да се установи съ положителност, дождѣ сж напреднали българитѣ, понеже двѣтъ страни си противуречатъ. Възможно е да сж заели нѣкои много издадени турски окопи. Но турскитѣ батареи по Марашъ тепе останаха положително въ турски ржцѣ. И турцитѣ не оспорватъ, че редифскитѣ части на дивизията Гюмюлджина оказали много слабо съпротивление и че българитѣ, при по-енергично нападение, биха могли да заематъ цѣлото Марашъ тепе.

9-а дивизия зае слѣдъ слабъ бой височинитѣ при Кемалъ и Р. Карабулу. Турцитѣ отстъпиха на близкия гребенъ източно отъ Кемалъ и къмъ Екмекичкьой. Слѣдъ това единъ пѣхотенъ полкъ отъ дивизията бѣ прѣнесенъ къмъ Акбунаръ, понеже 3-а Балканска дивизия трѣбваше да мине на 11 октомврий изцѣло на лѣвия брѣгъ на Тунджа. На 11 октомврий 3-а Балканска и 10-а сборна дивизии успѣха съ задружни усилия да от-

хвърлятъ неприятеля на изтокъ отъ Тунджа въ крѣпостта, и 3-а Балканска дивизия остави 1-а бригада въ Праводия, а съ другитѣ двѣ бригади настѣпи къмъ Мусубейли и Демеранлия.

Така крѣпостта бѣше обкржжена на западъ, на сѣверъ и на изтокъ. Само на югъ тя бѣше още въ свръзка съ полската армия. Питаше се, какво ще става по-нататкъ. Въпрѣки голѣмитѣ загуби, които бѣше прѣтърпѣлъ, командующиятъ обсадната армия клонѣше къмъ рѣшението, крѣпостта да се атакува съ открита сила, макаръ че подобна атака не влизаше въ планове на Общата главна квартира и че липсваше достатъченъ материалъ. Слабата обсадна артилерия, съ която разполагаха българитѣ, бѣше наистина докарана въ Мустафа Паша или се намираше въ движение въ тая посока, но не бѣше достатъчна да поддържа дѣйствително атаката, безъ да се гледа и на това, че не бѣха взети никакви мѣрки да се осигури подвозътъ на потребнитѣ ѝ бойни припаси. Командующиятъ обсадната армия обаче бѣше добилъ отъ досегашнитѣ боеве впечатлението, че при тоя моралъ и тая боеспособностъ на редифскитѣ части атаката съ открита сила би имала изгледи за успѣхъ.

Обсадната армия бѣше вече изпълнила първата дадена ѝ заповѣдь: да наблюдава крѣпостта тѣй, че да не позволи на голѣми сили отъ гарнизона да направятъ вилазка противъ съобщенията на българитѣ и противъ дѣсния флангъ на първата имъ армия. Щомъ сега, както можеше да се сѣди слѣдъ боеветѣ на 9 и на 10 октомврий, можеше да се заключава, че главнитѣ турски сили сж вече далечъ назадъ, изглеждаше, че обсадната армия би могла да прѣвземе Одринъ, и тогава, слѣдъ като е отстранена всѣка опасностъ откъмъ тила, да вземе и тя участие въ рѣшителния бой. Споредъ

това схващане, Общата Главна Квартира въ случай на успѣхъ би спечелила Одринъ като сигурна база не само за прѣговоритѣ за миръ, но и изобщо за по-нататъшния ходъ на военнитѣ дѣйствия. Втората армия пѣкъ щѣше да се освободи, за да вземе участие въ другитѣ операции. Но командующиятъ обсадната армия мислѣше, че, дори и въ случай на неуспѣхъ, неговитѣ сили ще му бждатъ достатѣчни, за да изпълни чисто отбранителната си задача да обкржи крѣпостѣта.

Тоя възгледъ на командующия обсадната армия, комуто по-сетнѣшнитѣ събития може би дадоха право, не биде съ право възприетъ отъ Главнокомандующия. Твърдѣ е възможно, че атаката, прѣдприета стремително, безспирно и съ достатѣчни сили, би имала успѣхъ, но това бѣше заключение, което се извлѣче отъ по-сетнѣшнитѣ събития. Въ всѣки случай изгледитѣ за успѣхъ на атаката съ открита сила при толкова слаби срдѣства бѣха много малки, и на тѣхъ не можеха да се базиратъ по-нататъшнитѣ военни дѣйствия. По-сигурно изглеждаше да се потърси рѣшението въ полето, а за това бѣше нужна голѣма частъ отъ войскитѣ, които бѣха сега при Одринъ. Не би било цѣлестобразно да се вкарватъ тия части първо въ бой съ твърдѣ малкъ шансъ за успѣхъ, и тогава да влѣзатъ въ рѣшителния бой. Прочее, Общата Главна Квартира остана на стария си планъ и употреби усилията си, за да замѣсти войскитѣ около Одринъ съ второстепенни части и съ сърби. Затова тя изрично забрани всѣко по-нататъшно напредване. Задачата на обсадната армия се разшири — вмѣсто само да наблюдава крѣпостѣта, тя получи заповѣдь да я обкржи.

Обкржжаване на Одринската крѣпостъ.

По заповѣдь на командующия обсадната армия, дивизитѣ се устройха на участѣцитѣ си. Конната бригада

на Полковника Танева, дошла откъмъ западъ и усилена съ една пѣхотна дружина отъ 8-а дивизия, зае участѣка Емирли дере — Арда. 8-а дивизия остана въ участѣка между Арда и Марица срѣщу течението. Прѣднитѣ ѝ постове бѣха на около 1500 метра западно отъ укрѣпленията на Марашъ тепе. Щабътъ на дивизията бѣше въ Каджкьой. 9-а дивизия, чиято позиция се командуваше отъ турската позиция на изтокъ отъ Кемалъ, отхвърли съ лекъ бой на още единъ гребенъ по-нататкъ къмъ фортовата линия турскитѣ прѣдни постове и съ дѣсния флангъ зае височината на югоизтокъ отъ Кемалъ. Отъ тамъ линията на прѣднитѣ ѝ постове минаваше на западъ отъ Екмекчикьой и на югъ отъ Акбунаръ до Тунджа. Щабътъ на дивизията бѣше въ Ахъркьой. 3-а дивизия се разгъна съ фронтъ къмъ крѣпостѣта. Линията на прѣднитѣ ѝ постове трѣгваше отъ Тунджа при Деирменъ Иеникьой, минаваше край Мусубейли-Скендеркьой и стигаше до шосето Одринъ — Баба Ески. Щабътъ на дивизията бѣше въ Гебелеръ.

Общата Главна Квартира смѣни отъ Одринъ най-напрѣдъ 3-а дивизия. За тая цѣль бѣ сформирана отъ опълченци, допълняющи дружини и допълняющи батареи 11-а сборна дивизия. Тя стигна между 14 и 15 октомврий въ Мустафа Паша и взе участѣка на 9-а дивизия, която пѣкъ мина въ участѣка на 3-а дивизия. Това размѣстване се извърши между 15 и 19 октомврий. Щомъ бждѣха смѣнени, бригадитѣ на 3-а дивизия веднага отиваха къмъ полската армия. Само една отъ тѣхъ не можѣ да вземе участие въ боя при Люле Бургащъ.

Освѣнъ това, Общата Главна Квартира замоли Главнокомандующия сръбскитѣ войски да даде въ нейно разпореждане двѣ дивизии за обкржжаването на крѣпостѣта. Сръбскиятъ Главнокомандующъ удовлетвори тая молба.

БОЯТЪ ПРИ ЛЮЛЕ БУРГАСЪ.

Настъпление на I и III армии.

На 12-и октомврий 6-а дивизия, която бѣше останала назадъ, биде вкарана въ първа линия. Това стана причина, I и III армии да се подадатъ малко напредъ. I армия настъпи докѣдѣ с. Хаскѡй. Конната дивизия вѣщо на 13-и октомврий въ Баба Ески, дѣто залови много много съ бойни припаси. Слѣдъ пладне тя намѣри и други неизползѣнъ материалъ на вѣзела южно отъ Баба Ески, тъй че сега българитѣ разполагаха, като се сметнатъ и материалитѣ, заловени въ Лозенградъ, съ 4 локомотива и около 200 вагона, та можеха да устроятъ съобщение между Лозенградъ и Баба Ески.

Конната дивизия не достави никакви свѣдѣния за мѣстонахождението на турската източна армия и за прѣстигнатитѣ отъ Мала Азия подкрѣпления. Значи, Общата главна квартира все още нѣмаше здрава опора за по нататѣшнитѣ си рѣшения. Чакъ когато стигна въ Баба Ески, конната дивизия изпрати разезди на югъ къмъ Хайроболъ, на югоизтокъ къмъ Родосто и на изтокъ къмъ Чорлу. На югъ и на югозападъ разездитѣ не срѣбнаха никакъвъ неприятель. Такъвъ биде срѣщанъ при Люле Бургасъ и на сѣверъ отъ тоя градъ. И при все това конната дивизия не се отправи нататѣкъ, а остана въ Родосто. По тая причина българската главна квартира и сега не получаваше достатѣчни свѣдѣния, а и конната дивизия не можа да се привлѣче своевременно на боя при Люле Бургасъ.

Изясняване на обстановката.

На 13-и октомврий двѣтъ български армии останали по мѣстата си, защото за мѣстонахождението на неприятеля все още не се знаеше нѣщо положително

— резултатъ необяснимъ, като се помисли, че частъ отъ населението симпатизираше на българитѣ. Впрочемъ, поради малкото разстояние до Карагачъ и дивизионната конница би била достатѣчна, за да се поддържа съприкосновението съ противника. Българската главна квартира все още смѣташе за вѣроятно, турцитѣ да сж отстъпили на изтокъ задъ Карагачдере или задъ горното течение на Еркене. Но отъ донесенията на III армия можеше да се извлѣче, противно на дотогавашното прѣдположение, заключението, че противникътъ се е оттеглилъ съ главнитѣ си сили къмъ Люле Бургасъ, дѣто и ще приеме бой задъ горното течение на Еркене съ фронтъ къмъ сѣверъ.

Затуй на 14-и октомврий се започна настъплението срѣщу линията Баба Ески — Люле Бургасъ. Българската главна квартира, види се, е имала намѣрение да обходи дѣсния флангъ на турцитѣ и съ това да прѣкъсне съобщенията имъ съ Цариградъ и да имъ нанесе рѣшително поражение. Срѣщу прѣдполагаемия турски фронтъ при Люле Бургасъ настѣпиха само I армия и дѣсниятъ флангъ на III армия. Настъплението изглежда да е извършено не съвсѣмъ еднообразно. Но не трѣба да се забравя, че пѣтищата все още бѣха извънредно трудно проходими, макаръ врѣмето да бѣше се поправило. На 14-и октомврий 10-а дивизия достигна Курапа теке, 1-а дивизия Енималъ и мѣстността на югоизтокъ отъ това село, 6-а дивизия Чифликъ Мандра и Кавакдере, 4-а дивизия мѣстността на югоизтокъ отъ Асанбейли и 5-а дивизия Ускюлдере. 1-а бригада отъ 3-а дивизия бѣше при Гебелеръ, готова да се присъедини къмъ полската армия.

Турскитѣ наредби за боя при Л. Бургасъ.

Понеже българитѣ не прѣслѣдваха, командующиятъ източната турска армия (въ Чорлу) бѣше пакъ почналъ

отъ 12. октомврий да се надѣва за успѣхъ. Мисълъта за продължаване отстъплението до задъ Чаталджанската линия бѣше изоставена. Командующиятъ армията рѣши да даде на армията си на 14 и 15. октомврий почивка задъ Карагачдере и слѣдъ това да се оттегли на позицията задъ горното течение на Еркене. Тая позиция биде разузната. За заемането ѝ се отдадоха точни заповѣди.

Корпуситѣ получиха за врѣмето, което щѣха да прѣкаратъ при Карагачдере, участъци и зони за разузнаване. Но рѣшителенъ бой не трѣбаше да приематъ. Въ случай, че неприятелътъ настѣпи, участъцитѣ трѣбаше да се отбраняватъ отъ ариегарди съ много артилерия, а въ това врѣме корпуситѣ трѣбаше да се отпавятъ за позицията задъ р. Еркене.

Повдигане на духа на частитѣ можеше да се очаква прѣзъ почивката само въ случай, че биха уредили добро продоволствуване, защото хората и конетѣ страдаха отъ гладъ. Въ това направление и се зеха мѣрки въ крѣга на възможността. Това само по себе си не би било трудно, защото на мѣстото имаше още въ изобилие зърнени храни и добитѣкъ. Но на турскитѣ части липсваше съвършено способността да използватъ мѣстнитѣ сръдства. Само сравнително малѣкъ брой войници взеха съ сила, каквото имъ трѣбаше. Голѣмата частъ отъ войската чакаше напраздно да ѝ се достави необходимото отъ интендантството. Това бездѣйствието, което се простираше и върху офицеритѣ, едва попрѣстана чакъ когато се взеха най-строги мѣрки. Дружиннитѣ и ротнитѣ командири се направиха отговорни, ако войницитѣ имъ не получаватъ топла храна по два пѣти на день и ако не се използватъ селата за подслонъ на хората имъ. По всички желѣзопѣтни станции имаше складове съ брашно и фуражъ. Работата

бѣше само да се достави това брашно на частитѣ, които умѣеха и сами да си мѣсятъ хлѣбъ. Подвозътъ на тия припаси не прѣдставяше особени затруднения за корпуситѣ на лѣвия флангъ, защото желѣзницата бѣше наблизу; но за корпуситѣ на дѣсния флангъ той ставаше много трудно, защото малкото транспорти, сформирвани въ врѣме на мобилизацията, бѣха изгубени слѣдъ боя при Лозенградъ. Не по-голѣмъ успѣхъ имаше и заповѣданото отъ командира на III армейски корпусъ докарване на добитѣкъ за клане, тъй като християнското мѣстно население се държеше неприязнено; но пѣкъ липсваше солъ. Освѣнъ туй, турскиятъ войникъ чувствува нужда повече отъ растителна, отколкото отъ месна храна, която скоро му се втрѣсва.

Извънредно голѣми мѣжнотии сръщаше възстановяването на съвършено падналата дисциплина и на реда. Навсѣкѣждѣ се виждаха тѣлпи отъ деморализирани войници, напуснали частитѣ си. Духътъ отпаднаше и при вида на мохамеданското население, бѣгащо къмъ Цариградъ. Затова и Абдуллахъ Паша остана на безспорно правилното рѣшение да отстъпи задъ горното течение на Еркене. Тамъ можеше съ положителност да се вкаратъ въ дѣйствието и значителнитѣ подкрѣпления, които идѣха на армията. И подвозътъ на хранителни и бойни припаси щѣше да се улесни много, тъй като желѣзнопѣжната линия минава тъкмо задъ позицията.

Но нова намѣса на главнокомандующия Назъмъ Паша, стигналъ на 14. октомврий на ст. Черкезкѣой, измѣни положението. Назъмъ Паша остана съ щаба си на станцията въ нѣколко салонни вагона, които прѣчеха на разтоварването на влаковетѣ. Той прочее не можеше да види състоянието на войскитѣ. По неговото мнѣние, за досегашнитѣ неуспѣхи билъ виновенъ само Абдуллахъ Паша. Слѣдъ бесѣда съ тогова, и Назъмъ

Паша сметна, че едно отстъпление задъ Еркене би било необходимо и цѣлѣсообразно. Затова се дадоха нареждания, припаситѣ да се подвозватъ къмъ тая позиция. Но на 15. октомврий командиритѣ на третѣ южни корпуса се събраха въ Люле Бургасъ и замолиха телеграфически Назъмъ Паша да имъ разрѣши да задържатъ Карагачката позиция и да не изпълнятъ заповѣдта за отстъплението. По тѣхния възгледъ, армията била въ състояние да отбранява успѣшно тая позиция, когато пъкъ продължението на отстъплението щѣло да докара пълното ѝ деморализиране. Назъмъ Паша, пакъ телеграфически, имъ даде исканото разрѣшение. Абдулахъ Паша узна за тая намѣса на Главнокомандующия чакъ вечеръта на 15. октомврий и веднага поднесе оставката си. Но тя не бѣ приета, и той чакъ тогава издаде заповѣдь за бой при Карагачъ. Но тая заповѣдь не можа да стигне до частитѣ наврѣме. Така боятъ взе характеръ на прѣднамѣренъ и въпрѣки това импровизиранъ отбранителенъ бой, за който частитѣ не бѣха получили точна, категорична заповѣдь. Абдулахъ Паша заповѣда, освѣнъ това, Хамди Паша, командиръ на XVIII армейски корпусъ, да поеме командуването на сѣверната група (III, XVII и XVIII армейски корпуси), а Абукъ Паша, командиръ на IV армейски корпусъ, това на южната група (I, II и IV армейски корпуси и конната дивизия). Но послѣдниятъ не встъпи въ изпълнение на възложената му длѣжностъ, защото не разполагалъ съ щабъ. Затуй Абдулахъ Паша задържа командуването на южната група, тѣй наречената първа източна армия, когато пъкъ сѣверната група, втора източна армия, получаваше заповѣди направо отъ Общата главна квартира. Явно е, че това дѣление, извършено въ самото прѣдвечерие на рѣшителния бой, не можеше да не се отрази врѣдно на дѣйствиата на армията. На 15. ок-

томврий вечеръта въ Общата главна квартира се получиха свѣдѣния отъ вѣстницитѣ, че противникътъ билъ попълнилъ хранителнитѣ и бойнитѣ си припаси и билъ почналъ настѣплението си. Споредъ тия свѣдѣния, западниятъ флангъ на българската III армия настѣпвалъ покрай шосето Иенидже — Баба Ески, центърътъ му къмъ Кавакли, а лѣвиятъ флангъ къмъ Бунаръ Хисаръ.

Въ сѣверната група на турскитѣ войски, втората източна армия, Махмудъ Мухтаръ Паша бѣше се заелъ съ голѣма енергия да събере III армейски корпусъ при Виза. Дори, за да влѣзе въ съприкосновение съ противника и да изкара затѣнали въ калъта орѣдия, той бѣше заповѣдалъ, единъ отредъ въ съставъ пѣхотния полкъ Болу и една планинска батарея да настѣпи на 13. октомврий отъ Виза. Тоя отредъ срѣщналъ на 14. октомврий при Чифликъ Теке (на изтокъ отъ Бунаръ Хисаръ) двѣ партизански дружини, идещи отъ Малко Търново, и ги атакувалъ рѣшително. Но боятъ останалъ нерѣшенъ, а вечеръта завалѣлъ силенъ дѣждъ, и редифскитѣ части се прѣснали и се върнали въ Виза. Една рота, останала на бойното поле, констатирала на другия день, че и противникътъ билъ отстъпилъ. На 15 октомврий вечеръта въ Виза имаше само още осемъ табура годни за бой.

XVII армейски корпусъ, въ чийто съставъ влизаха редифскитѣ дивизии Ерекли и Самсунъ, общо 14 табура, три полски и една планинска батарея, бѣше достигналъ Узунъ Хаджи. XVIII корпусъ имаше осемъ — десетъ табура при Сарай, една дивизия при Черкезкѣой. Двата тия корпуса отначало неможаха да взематъ участие въ боя. Самостоятелната конна бригада (Ибрахимъ Бей), която бѣ привлѣчена покрай тила на позицията къмъ лѣвия ѝ флангъ, бѣше достигнала Азбуа (на югъ отъ Виза). Махмудъ Мухтаръ Паша получи заповѣдь да

охранява на 19-и октомврий съ наличнитѣ сили дѣсния флангъ на армията и, ако обстоятелствата позволяватъ, да прѣмине въ настѣпление. За подчинението си на Хамди Паша той още нищо не знаеше.

15. октомврий.

Между това, на 15-и октомврий се случи едно неочаквано сблъскване съ противника прѣдъ фронта на II армейски корпусъ на западъ отъ Карагачъ. 4-а дивизия отъ тоя корпусъ, вмѣсто къмъ Карагачъ, отишла по погрѣшка къмъ Люле Бургасъ, задѣто билъ се отпавилъ и командирѣтъ на корпуса. Когато се взе рѣшение, да се отбранява Карагачката позиция, тая дивизия получи заповѣдъ да се отпави за Карагачъ въ участъка на корпуса. Тя използва за това пѣтя въ долината на Карагачдере, извършваше прочее съвършено незащитенъ фланговъ маршъ прѣдъ неприятелския фронтъ. При извѣстието за това движение 5-а турска дивизия подаде напредъ единъ пѣхотенъ полкъ на западъ отъ селото за обезпечване фланга на 4-а турска дивизия. Тоя полкъ се натъкна съвършено неочаквано на авангарда на 4-а Прѣславска дивизия и се ангажира въ бой, който взе неблагоприятенъ за него ходъ. Това накара началника на 4-а турска дивизия да прати напредъ въ подкрѣпление единъ пѣхотенъ полкъ и една батарея. Тая батарея при откачването си на западъ отъ Карагачъ попадна подъ огъня на току що пристигналата българска артилерия. Всичкитѣ офицери, по-големата частъ отъ прислугата и отъ конетѣ паднаха убити. Батареята бѣше неспособна за движение и падна отсетнѣ въ български рѣцѣ. Тогава всичката артилерия на 5-а дивизия излѣзе на позиция на сѣвероизтокъ, тая на 4-а дивизия на изтокъ и югоизтокъ отъ Карагачъ и поде борбата съ българската артилерия.

Двѣтѣ дивизии застанаха готови задъ артилерийската позиция. Двата полка, които водѣха бой на западъ отъ Карагачдере, получиха отъ командира на корпуса заповѣдъ да прѣкратятъ безцѣлния бой, която тѣ изпълниха надвечеръ, макаръ и съ голѣми загуби. Корпусътъ остана прѣзъ нощта на мѣстото си. За настѣплението на българитѣ се узна още само това, че въ 2 часа сл. пл. една тѣхна пѣхотна бригада съ двѣ батареи се движела по височинитѣ на западъ отъ Тюркбей къмъ югъ и че били заели Бунаръ Хисаръ.

Българското настѣпление на 15. октомврий.

Най-сетнѣ, на 15. октомврий българската главна квартира си изясни обстановката, за голѣма своя изненада. Понеже донесенията отъ III армия все гласѣха, че противникътъ се намиралъ при Люле Бургасъ и че около Виза трѣба да има само слаби неприятелски части, главната квартира бѣше запазила досегашния планъ на настѣплението. Прочее, I армия настѣпваше къмъ Баба Ески и на изтокъ, III армия имаше назначение да обходи съ дѣсния си флангъ неприятелската позиция. 4-а Прѣславска дивизия бѣше насочена къмъ Кулиба, 5-а Дунавска къмъ Бунаръ Хисаръ. Тоя планъ на настѣплението обяснява и получаванитѣ въ турскитѣ части донесения за колони, които се движели на западъ отъ Карагачдере въ южно направление. Ненадѣйно 4-а Прѣславска дивизия се натъкна на силенъ неприятелъ, докато пъкъ къмъ Баба Ески такъвъ не бѣ срѣщнатъ. Мѣстото, отдѣто се чуваха изстрѣлитѣ, показваше, че турцитѣ не сж на югъ, а задъ Карагачдере. Това заключение направи веднага и началникътъ на I Софийска дивизия и даде заповѣдъ за настѣпление съ дѣсната колона прѣзъ Кумбарларъ Чифликъ къмъ Алапѣе, а съ лѣвата по посока на Сърджали. Понеже не срѣщна прѣдъ фронта си

неприятел, началникът на дивизията разсжди, че противникът въ всеки случай не е на линията Баба Ески — Люле Бургасъ, а въроятно на Карагачдере, и рѣши да настѣпи безъ заповѣдь на изтокъ, за да вземе наврѣме участие въ рѣшителния бой. Той освѣдоми за това си рѣшение началника на 10-а сборна дивизия, която настѣпваше къмъ Баба Ески. Тѣй 1-а Софийска дивизия вече бѣше въ движение къмъ изтокъ, когато получи заповѣдь по армията въ сѣщия смисълъ.

16. октомврий.

Тритѣ армейски корпуса на турската южна група, общо около 45,000 души, заемаха на 16. октомврий сутринята задъ Карагачдере фронтъ съ дължина около 25 километра. II армейски корпусъ, усиленъ съ идещата на 16. октомврий редифска дивизия Кастамуни, заемаше съ 5-а и 4-а дивизии отъ сѣверно отъ Карагачъ до къмъ срѣдата на фронта между това село и Тюркбей. Редифската дивизия Кастамуни бѣше задъ центъра въ резервъ. Влѣво отъ II армейски корпусъ се намираше I армейски корпусъ отъ двѣтѣ страни на Тюркбей. Въ първа линия бѣха 2-а дивизия на дѣсния флангъ, 1-ва дивизия въ центъра и редифската дивизия Ушакъ на лѣвия флангъ. Задъ центъра се намираше въ втора линия 3-а дивизия, която бѣше отначало въ разпореждане на командующия армията. На лѣвия флангъ, опрѣнъ о Еркене, се намираше IV армейски корпусъ, съ дивизията Измидъ вдѣсно и 12-а дивизия влѣво, по височинитѣ на изтокъ отъ Люле Бургасъ. Конната дивизия бѣше на западъ отъ Люле Бургасъ. Съставътъ ѝ бѣше само четире слаби полка, а вънъ отъ това бѣше изпратила напрѣдъ разезди и единъ разузнавателенъ ескадронъ съ картечници. Състоянието на конетѣ не позволяваше нѣкаква по-уси-

лена дѣятелностъ. Задъ IV армейски корпусъ на вис. 108 сенамираще редифската дивизия Чанакъ Кале, дошла отъ Родосто.

Карагачката позиция.

Фронтътъ на първата източна армия бѣше много широкъ за три армейски корпуса, които имаха личенъ съставъ само колкото по за една дивизия, още повече че духътъ на войскитѣ не прѣдвѣщаваше упорита отбрана. Позицията обаче бѣше по природа много силна. Тя слѣдваше гребенитѣ на източния брѣгъ на Карагачдере и се простираше отъ сѣверно отъ с. Карагачъ чакъ до р. Еркене, о която бѣше опрѣнъ лѣвиятъ ѝ флангъ. По цѣлата южна половина на позицията докждѣ срѣдата между Тюркбей и Карагачъ гребенитѣ се спущатъ постепенно къмъ широката долина на рѣката, която не съставя нийдѣ прѣчка за минаването на пѣхотата, но отъ артилерията може да се прѣгази само тамъ, дѣто я прѣсичатъ пжтища. Пѣхотниятъ обстрѣлъ, съ малки изключения, е отличенъ чакъ до най-голѣми разстояния. И за артилерията има добри закрити позиции съ отличенъ обстрѣлъ, особено на изтокъ и югоизтокъ отъ Люле Бургасъ. По насѣверъ става нѣйдѣ нужда, батарентѣ, прѣдзначени за отбиване пѣхотнитѣ атаки, да се изкарватъ на прѣдния скатъ. На около 3 клм. южно отъ Карагачъ характерътъ на позицията се измѣнява донѣйдѣ: отъ тамъ се простира къмъ сѣверъ покрай рѣката стрѣмна стѣна, висока около 40 метра. Прѣдлежащата мѣстностъ задъ рѣката прѣдставлява поле, което се издига съвсѣмъ слабо къмъ западъ. За отбиване на настѣпващата по това голо поле българска пѣхота турската трѣбаше да се изкарва на самото било на стѣната, ясно видимо отъ много далечъ. За сѣщата цѣль трѣбаше да се изнасятъ тамъ и части отъ артилерията. Пѣхота и артилерия про-

чее прѣдставляваха ясно видима отъ далечъ дѣлъ за неприятелската артилерия. Затова на туй мѣсто позицията би трѣбало да бѣде укрѣпена най-грижливо. Но това не бѣше сторено. Плиткитѣ пѣхотни окопи, ясно видими отъ далечъ, прѣдставляваха слабо закритие противъ артилерийския огънь. Но пъкъ отъ друга страна позицията командувахе значително плоския западенъ брѣгъ.

По къмъ сѣверъ иде полесражението на втората източна армия. Стрѣмната стѣна се продължава дождѣ Урунбейли, но долината става по-тѣсна и по дълбока. Широката висока поляна на източния брѣгъ, на която главно се разиграха боеветѣ, е слабо вълниста и покрита съ ниски храсти, които не прѣчатъ много нито на погледа, нито на движението. Почвата е обрасла навредъ съ трѣва и лесно проходима. Платото е прѣсѣчено тукътамъ съ дълбоки сухи долове съ стрѣмни брѣгове, обикновено паралелни на Карагачдере. На сѣверъ отъ пята Виза—Бунаръ Хисаръ растителността е малко по-гъста, скатоветѣ сж по-стрѣмни и осѣяни съ чакълъ, но не прѣдставляватъ нийдѣ значително прѣпятствие за движението на пѣхотата.

На западъ отъ с. Поряли се издига единъ сжщо толкова високъ гребенъ съ доста полегатъ скатъ къмъ Карагачдере. Тоя гребенъ мжно се атакува откъмъ изтокъ. На западъ отъ него теренътъ се понижава постепенно къмъ полето Бунаръ Хисаръ — Иенно, ограничавано на сѣверъ съ стрѣмнитѣ височини на Мънастирдагъ.

Прѣзъ днитѣ на боеветѣ врѣмето бѣше изобщо добро, денѣ горѣщо, а нощѣ много студено. Духащиятъ отъ нѣколко дни вѣтъръ бѣше изсушилъ земята и направилъ пжтищата по-проходими. За това и движенията на войскитѣ и прѣдаванията на заповѣдитѣ не срѣщаха толкова голѣми трудности, както по-напрѣдъ.

На 15. октомврий вечерята Махмудъ Мухтаръ Паша донесе на Общата главна квартира, че на другия денъ ще настѣпи въ двѣ колони къмъ Бунаръ Хисаръ и Чонгара, макаръ че войскитѣ му не притежавали нуждната морална опора и устремъ. Но той се смѣталъ длѣженъ да подкрѣпи съ силитѣ, съ които разполага, другитѣ армейски корпуси. За тая цѣль той сформира три сборни дивизии, на които заповѣда да настѣпятъ на 16. октомврий така:

1. дивизията Джемалъ Бей въ 5 часа пр. пл. покрай шосето Виза—Бунаръ Хисаръ. Съставъ 10 ¹/₄ табура, 1 картечна рота, 6 полски и 1 планинска батареи;

2. дивизията Хасанъ Изедъ Паша по направление на Тоганджа. Съставъ: 8 табура, 1 картечна рота, 2 планински батареи;

3. дивизията Фуадъ Зия Бей имаше заповѣдъ да се събере при Пазаркьой и да послѣдва въ 12 часа по пл. дивизията Джемалъ Бей. Съставъ: 8 табура, 1 картечна рота, 4 полски батареи.

Общиятъ съставъ на атакуващитѣ части отъ III армейски корпусъ възлизаше на 22 низамски табура, 4 редифски табура, 3 картечни роти, 10 полски и 3 планински батареи*). Срѣдната численостъ на табуритѣ обаче възлизаше само на около 300 человекъ, числото на бойцитѣ бѣше още по-малко. По-голѣмата частъ отъ редифскитѣ части, особено дивизията Афионъ Карахисаръ, Махмудъ Мухтаръ Паша не се рѣшаваше да употреби

Въ подкрѣпление на III армейски корпусъ дойдоха по-сетнѣ слѣднитѣ части отъ XVIII корпусъ:

1. на 17. октомврий сутринята: 8 редифски табура, 3 батареи отъ артилерийската стрѣлкова школа подъ началството на Полковникъ Али Кемалъ Бей;

2. на 17 октомврий вечерята: 4 редифски табура подъ началството на Подполковникъ Рагибъ Бей и 5 редифски табура отъ редифската дивизия Денизли подъ началството на Полковникъ Тевфикъ Бей.

за сериозна работа. Затова той я остави подъ началството на Шукри Бея въ Виза съ задача да охранява дѣсния флангъ на армията, защото отъ добититѣ свѣдѣния изглеждаше възможно, една българска колона да настѣпва прѣзъ Малко Търново.

Прѣзъ нощта Махмудъ Мухтаръ Паша получи отъ Командующия втората източна армия едно телеграфическо съобщение, споредъ което XVII армейски корпусъ се намиралъ още въ Узунъ Хаджи, отдѣто щѣлъ да може да дойде чакъ къмъ 6 часа пр. пл. Махмудъ Мухтаръ Паша трѣбало да влѣзе въ свръзка съ тоя корпусъ. Особено внимание трѣбало да се обърне на дѣйствието върху лѣвия флангъ и тила на противника.

Една заповѣдъ, датирана 15. октомврий, а получена на 16. сутринята, гласѣше:

„Днесъ, 15. октомврий 1912 г., сл. пл. II, I и IV армейски корпуси завързаха бой съ противника на общата линия Чонгара—Карагачъ — Тюркбей — Люле Бургасъ. Утрѣ ще прѣминемъ въ стремително настѣпление. Повѣрениятъ Ви III армейски корпусъ ще вземе участие въ боя на дѣсния флангъ. XVIII армейски корпусъ ще настѣпи съ 9 табура и 3 батареи отъ Сарай къмъ Виза. Сжщо тѣй XVII армейски корпусъ ще настѣпи утрѣ при зори съ 10 табура и 4 батареи, които се концентриратъ при Узунъ Хаджи, прѣзъ Ювалия къмъ Азбуа. Деветѣтъ табура на XVIII армейски корпусъ, които се намиратъ сега въ Черкезкѣой, ще настѣпятъ утрѣ въ зори по направление на Сарай. Общото ржководене на военнитѣ дѣствия на II, I и IV армейски корпуси е повѣрено на командира на IV армейски корпусъ, Ахмедъ Абуку Паша. Дѣствията пѣкъ на III, XVII и XVIII армейски корпуси ще се ржководятъ отъ командира на XVIII армейски корпусъ, Хамди Паша. Леката конна бригада е на дѣсния флангъ на армията, самостоятелната конна дивизия

охранява лѣвия флангъ. Общата главна квартира остава до второ разпореждане въ Черкезкѣой. Потрѣбнитѣ Ви още хранителни и бойни припаси ще Ви се изпратятъ тая нощъ».

Настѣпващитѣ части отъ III армейски корпусъ се натѣкнаха на 5-а Дунавска дивизия. Тая дивизия, види се, е цѣлѣла да обходи дѣсния флангъ на неприятеля, прѣдполаганъ около Карагачъ, а откъмъ Виза само да се прикрива. Тя настѣпи съ своята 2-а бригада прѣзъ Инджекларъ, прѣмина Карагачдере и се отправи къмъ югоизтокъ. 3-а бригада настѣпваше къмъ Виза, а 1-а бригада, останала назадъ, слѣдваше къмъ Бунаръ Хисаръ. Дивизията, очевидно, и не подозираше присѣтствието на по-голѣми турски сили при Виза. Затова и настѣплението откъмъ тая посока я завари въ не дотамъ благоприятно положение. Дивизията Джемалъ Бей, достигнала въ 7 ч. 30 м. пр. пл. височинитѣ на западъ отъ Соуджакъ дере, биде обстрѣляна на първо врѣме отъ една батарея, която бѣше на позиция при шосето за Бунаръ Хисаръ. Тогава авангардниятъ полкъ зае горичката на югъ отъ Соуджакъ, но, попадналъ подъ артилерийски огънь, биде съ мжка задържанъ да не се разбѣга. Батареята на турския авангардъ излѣзе на позиция, но на първо врѣме не можа да открие цѣли, тѣй като прѣдлежащата мѣстностъ не даваше добъръ обзоръ. Българската артилерия бѣше, види се, на закрыта позиция. Но ясно се виждаше, че една българска колона се движи по платото между Соуджакдере и Карагачдере къмъ югоизтокъ. Джемалъ Бей рѣши да атакува тая колона, но като почака да дойде дивизията Хасанъ Изедъ Паша, която бѣше още назадъ. На първо врѣме той изкара артилерията си на позиция на изтокъ отъ Соуджакдере и на югъ отъ шосето, за да подготви съ артилерийски огънь общата атака. Пѣхотата му се намираше въ бойна

готовност между с. Соуджакъ и шосето. Единъ табуръ и една планинска батарея прикриваха артилерийската позиция отъ противника, който бѣше вече заелъ Тоганджа. Въ това врѣме дѣсната колона на дивизията Хасанъ Изедъ Паша настѣпваше бавно и съ голѣмъ трудъ по разкаляния пѣтъ къмъ Тоганджа. Лѣвата ѝ колона, въ съставъ само единъ пѣхотенъ полкъ, настѣпваше къмъ Чонгара. Атаката на дивизията Джемалъ Бей и на дѣсната колона на дивизията Хасанъ Изедъ Паша почна на пладне. Фуадъ Зия Бей получи заповѣдь да подкрѣпи Джемалъ Бей. Българитѣ бидоха отхвърлени и прѣслѣдвани до височинитѣ на западъ отъ Соуджакдере. Овладе се и Тоганджа. Атаката бѣ поддържана успѣшно и юначно отъ артилерията на Джемалъ Бей. Една батарея бѣше придружила пѣхотната атака и се бѣше доближила на 600 метра до българската пѣхота. Въ 5 часа лѣвиятъ флангъ на 5-а Дунавска дивизия бѣше напълно отстѣпилъ прѣдъ дѣсния флангъ и центъра на турския III армейски корпусъ. За пръвъ пѣтъ до сега въ тая война турцитѣ бѣха постигнали успѣхъ.

Срѣщу това боятъ на редифския полкъ отъ дивизията Хасанъ Изедъ Паша, който полкъ настѣпваше къмъ Чонгара, взе лошъ край. Полкътъ бѣше вече отминалъ Чонгара, когато биде ненадѣйно атакуванъ отъ 2-а бригада на 5-а дивизия, образувала фронтъ налѣво. Понеже не разполагаше съ артилерия, полкътъ веднага отстѣпи въ Чонгара и поиска подкрѣпление. Прѣди още да получи това донесение, командирътъ на III армейски корпусъ бѣше изпратилъ за тамъ единъ пѣхотенъ полкъ съ двѣ планински батареи. Но това подкрѣпление пристигна чакъ слѣдъ смрачаване. А до това врѣме полкътъ, обхванатъ отлѣво, бѣше отстѣпилъ въ безпорядкъ по-назадъ, защото не можеше да се брани отъ артилерийския огънь на противника. Той биде възпри-

етъ на сѣверозападъ отъ Топчикьой и съ голѣма мжка върнатъ назадъ отъ самостоятелната конна бригада на Ибрахимъ Бей, която бѣше заела тамъ позиция тъкмо за тая цѣль. Това можа да се постигне само благодарение на обстоятелството, че българитѣ, вѣроятно поради успѣшното настѣпление на другитѣ части отъ III армейски корпусъ, прѣслѣдваха отстѣпващия противникъ само до Чонгара.

I източна армия на 16 октомврий.

На 16 октомврий сутринъта боятъ захвана по цѣлия фронтъ на първата източна армия. Срѣщу позицията на II армейски корпусъ настѣпваше 4-а прѣславска дивизия, срѣщу тая на I и на IV армейски корпуси — 6-а Бдинска дивизия съ по една бригада. 1-а Софийска дивизия настѣпваше отъ Кумбарларъ Чифликъ къмъ Люле Бургасъ, 10-а сборна дивизия отъ Баба Ески къмъ станция Люле Бургасъ. Двѣтъ тия дивизии на първо врѣме неможаха да взематъ участие въ боя. Значи, българитѣ започнаха рѣшителния бой съ сравнително слаби сили.

Още рано сутринъта Абдуллахъ Паша бѣше отпразилъ армейския резервъ (3-а дивизия, при Сакъзкьой) къмъ дѣсния флангъ на II армейски корпусъ, за да запълни интервала между II и III армейски корпуси. Вмѣсто нея въ армейски резервъ се привлѣкоха въ Сакъзкьой два полка отъ редифската дивизия Чанакъ Кале, която до тогава бѣше на вис. 108 югоизточно отъ Люле Бургасъ. Редифскиятъ полкъ Измиръ остана на дотогавашната позиция на дивизията.

Срѣщу позицията на II армейски корпусъ 4-а Прѣславска дивизия разгъна 2-а бригада вдѣсно, 1-а бригада влѣво по плоския гребенъ на изтокъ отъ Кулиба, командуванъ значително отъ турската позиция. 3-а бри-

гада остана отначало въ резервъ. Атаката бѣ подготвена съ силенъ артилерийски огънь, който обаче нѣмаше голѣмъ ефектъ, понеже и тука, както навредъ, българитѣ стрѣляха съ много високи прѣскания. Отначало турската артилерия отговаряше съ успѣхъ на съперницата си, дори къмъ пладне корпусътъ мина въ слабо настѣпление отвѣдъ рѣката, което биде отбито. Но полека — лека снарядитѣ почнаха да намалѣватъ, за което и турскитѣ батареи почнаха да стрѣлятъ по-рѣдко, нѣкои дори съвсѣмъ замълчаха. Това даде на българската артилерия възможностъ да насочи огъня си почти само върху пѣхотата на турската 4-а дивизия. Сега турскитѣ части плащаха скѣпо, дѣто прѣзъ нощта бѣха изкопали съвсѣмъ слаби окопи, които малко ги запазваха отъ артилерийския огънь на противника, а отъ друга страна дори издаваха мѣстонахождението имъ, понеже насипитѣ имъ не бѣха маскирани. Къмъ това се прибавяше и мощното дѣйствие на двѣ гаубични батареи, които отъ позицията си на изтокъ отъ Кулиба обстрѣлваха турцитѣ съ гранати, забулващи позицията имъ съ черъ димъ *). Но очевидно моралното дѣйствие на тоя огънь бѣше още по-голѣмо отъ материалното. Както и да е, въ 5 часа сл. пл. пѣхотата на тая дивизия почна да отстъпва въ пълень безпорядѣкъ, макаръ че българската пѣхота бѣше още много далечъ. Поради това българитѣ можаха лесно да настѣпятъ неврѣдими до гребена на платото и да се покачатъ на него прѣзъ мъртвото пространство. Артилерията на I корпусъ влѣво, която не бѣше много заета по фронта си, пропусна да помогне на II армейски корпусъ, защото тая цѣль не падала въ нейния участѣкъ. Командирътъ на I армейски корпусъ, като забѣлѣза отстъплението на 4-а турска дивизия, прати въ нейна подкрѣпа единъ пѣхотенъ полкъ. Тоя полкъ и части отъ редифската дивизия Кастамуни, ко-

*) въ дѣйствителность двѣ несс. батареи отъ 5. артил. п. Б. Пр.

ито се намираха задъ фронта на II армейски корпусъ, спрѣха излѣзлия вече на турската позиция противникъ. Освѣнъ тия части, тукъ бѣ насочена отъ командующия армията и редифската дивизия Чанакъ Кале, повикана отъ Сакъзкой. Но тая дивизия стигна и се разгъна за атака чакъ слѣдъ смръкване. Слѣдъ това прѣзъ нощта и на съмване тя успѣ да върне българитѣ отъ гребена на платото. Така успѣлиятъ отчасти опитъ да се пробие турскиятъ фронтъ бѣ осуетенъ. И двамата противници тукъ се сражаваха много енергично. Загубитѣ бѣха много голѣми. Тѣй като турската 4-а дивизия не можеше вече да се събере, мѣстото ѝ се зае отъ дивизията Чанакъ Кале, тѣй че командующиятъ армията трѣбаше да се лиши отъ резерва си само за да удържи една позиция, която сама по себе си е много силна по фронта.

Още прѣди да настѣпи тоя обратъ, 3-а дивизия, която се намиралше задъ дѣсния флангъ на II армейски корпусъ, бѣше получила въ 3 часа сл. пл. заповѣдъ да обхване откъмъ сѣверъ българскитѣ части срѣщу позицията на II армейски корпусъ. Но поради настѣпването на мрачината тая заповѣдъ не можа да се изпълни. Дивизията, водена напрѣдъ извънредно бавно, бѣше достигнала на мръкване едва на една линия съ II армейски корпусъ.

I армейски корпусъ бѣ атакуванъ и спрѣнъ при Тюркбей само отъ една българска бригада. Неговиятъ командиръ не се рѣши да атакува дори и тогава, когато положението на II армейски корпусъ бѣше станало критическо.

Възъ основа на донесението, че на 15. октомврий български части се движели паралелно на Карагачдере къмъ югъ, командирътъ на IV армейски корпусъ бѣше подалъ нѣколко табура на западъ отъ Люле Бургасъ.

Каква цел се е гонела с това подаване напред, не се вижда ясно. Понеже тия издадени части не можеха да се поддържат от главната позиция, те трябваше, още при първото появяване на противника, да отстъпят, като претърпят тежки загуби. На 16. октомврий сутринта една бригада от 6-а Бдинска дивизия атакува на този фронт. Това накара началника на турската конна дивизия, която се намираше на запад от Люле Бургас, да спеша за поддръжка на предните части две бригади с картечниците за бой в пълна строй. Но, когато българските пехотинци дойдоха на около 300 метра от позицията на спешената конница, тя трябваше да отстъпи. При възсѣдането тя биде обстрѣлена ненадѣйно с гранати, които ѝ нанесоха въ кратко време голѣми загуби. Това я разстрои, и тя отстъпи чак до Каристранѣ. Решението на началника на конната дивизия да се намѣси на запад от Люле Бургас не се налагаше от обстановката и не можеше да принесе голѣма полза. Дивизията бѣше по-потрѣбна за охрана на дѣсния фланг на армията и прѣди всичко за разузнаване срѣщу настѣпващия от Баба Ески неприятел. Ако би искала да спре настѣплението на нѣкоя неприятелска колона, тя би трѣбало да се обърне къмъ 1-а или 10-а дивизии.

Заедно съ конната дивизия бѣха отстъпили и предните части на IV армейски корпусъ. Българите ги прѣслѣдваха въ долината до на една линия съ Люле Бургас. Отъ тукъ те бидоха отблъснати отъ части на дивизията Измидъ, които настѣпваха на сѣверъ отъ Люле Бургас. Въ това време въ боя влѣзе откъмъ югъ и авангардътъ на 1-а Соф. дивизия, току що стигналъ на височините западно отъ Люле Бургас, и отби настѣплението на дивизията Измидъ. Тая отстъпи на по-предната си позиция. Бригадата отъ 6-а Бдинска дивизия

зия опраздни прѣзъ нощта Люле Бургасъ и се събра на сѣверозападъ отъ тоя градъ, който остана незаеетъ. Главните сили на 1-а Соф. дивизия, чиято артилерия бѣше се много забавила при прѣминаването на долината на р. Сърджали, бѣха вече стигнали, но участие въ боя взеха тоя день само съ артилерията си. 10-а сборна дивизия не бѣше още стигнала на бойното поле.

Положението на 16. октомврий вечерта.

На 16 октомврий вечерта командующиятъ първата източна армия остана въ Сакъзкой. Той смѣташе общото положение за благоприятно, защото позициите бѣха задържани почти навредъ, а и втората източна армия настѣпваше нагледъ успѣшно. Тамъ, освѣнъ това, можеше да се очаква за слѣдния день и намѣсата на XVII армейски корпусъ. Вѣрата му въ успѣха още повече порасте, когато прѣзъ нощта той получи донесение, невѣрно и само по себе си съвършено невѣроятно, че противникътъ отстъпвалъ. Той не знаеше, че българите не бѣха имали до тогава възможность да вкаратъ въ дѣйствие всичките си сили, и мислѣше, че на другия день ще може да прѣмине въ настѣпление. По тая точка обаче командующиятъ грѣшеше: той си прѣдставляваше състоянието на войските си много по-добро, отколкото то бѣше въ дѣйствителность. По липса на продоволствуване много войници на мръкване напушаха частите си и отиваха да си дирятъ сами храна. Самомалцина отъ тяхъ се връщаха. Почти съвършено липсваха и грижи за ранените. Те отчасти умираха прѣзъ нощта отъ студъ. Навредъ слѣдъ мръкване се искаха снаряди. Почти всички батареи бѣха изстрѣляли снарядите на седемте си ракети и, доколкото такива

имаше, тия на лекитѣ муниционни колони *). Тия колони се състояха отъ товарни животни или отъ двуконни ракли, които обаче можеха да се движатъ само когато се запрегнѣха съ четири коня или още по-добрѣ съ волове. Съ тѣхъ можахъ да подвозятъ извѣстно, макаръ и малко, число снаряди, но дѣйствителнитѣ нужди не бѣха нийдѣ задоволени, тѣй, че вториятъ день на боя завари артилерията съ много малко снаряди. Подвозътъ на пѣхотни патрони, носени отъ товарни животни, се извършваше по-лесно.

Но безъ съмнѣние и откъмъ българската страна положението не можеше да се нарече добро. Турцитѣ бѣха оказали по-упорито съпротивление, отколкото можеше да се очаква слѣдъ досегашнитѣ събития. На сѣверния флангъ тѣ дори бѣха прѣминали съ успѣхъ въ настѣпление, а тъкмо тамъ бѣше трудно да се помогне, защото освободената отъ обсадната армия подъ Одринъ 1-а бригада отъ 3-а Балканска дивизия още не бѣше се върнала. Тая бригада бѣше достигнала на 14 октомврий Гечкенли, на 15 Гебелеръ и на 16 попладне се намираше при Османли, отдѣто, очевидно, е щѣла да настѣпи къмъ Баба Ески, за да обходи лѣвия турски флангъ.

При Османли тя получи въ 4 часа сл. пл. заповѣдъ да се отправи веднага прѣзъ Хаскъой за Лозенградъ. Прочее, на нейното скорошно стигане на полесражението не можеше да се разчита.

17. октомврий.

III армейски корпусъ съ успѣха си на 16 октомврий бѣше отстранилъ опасността отъ обхождане на дѣс-

*) Батареитѣ возѣха съ себе си 848 снаряда; въ леката муниционна колона се возѣха на батарея по 372 до 528 снаряда, въ зависимостъ отъ състава на колоната.

ния флангъ на южната турска група. Той гласѣше да довърши на 17. октомврий тоя успѣхъ. XVII армейски корпусъ бѣше стигналъ на 16. съ 10 $\frac{1}{2}$ табура и една планинска батарея, общо 7—8 хиляди челоуѣка, при Азбуа. Отъ XVIII армейски корпусъ бѣха стигнали въ Виза осемъ табура и три батареи, подъ началството на Полковникъ Али Кемалъ Бей.

Още на 16. вечеръта командирътъ на III армейски корпусъ бѣше заповѣдалъ, дивизията да назначатъ авангарди прѣзъ лунната нощъ и да трѣгнатъ въ 4 ч. пр. пл. въ прѣслѣждане на неприятеля. Тая заповѣдъ остана неизпълнена, понеже 5-а Дунавска дивизия не бѣше отстѣпила, а се бѣше окопала прѣзъ нощъта току до източния брѣгъ на Карагачдере. Чонгара бѣ опразднена доброволно. На присѣмване Джемалъ Бей донесе, че една неприятелска колона настѣпвала къмъ Поряли. Прѣдположиха съ право, че това трѣба да е липсващата бригада отъ 5-а Дунавска дивизия. Джемалъ Бей донасяше, че частитѣ му държали овладѣнитѣ позиции, но че трѣбало първомъ да се уредятъ, та тогава чакъ да се продължи настѣплението. Освѣнъ това той молѣше за подкрѣпления и за снаряди. Съобщилъ му се, че шестъ табура и три батареи отъ XVIII армейски корпусъ ще се изпратятъ подъ началството на Полковникъ Али Кемалъ Бея на дѣсния му флангъ, но че снаряди ще му се изпратятъ чакъ прѣзъ дня.

Боятъ започна наново по цѣлия фронтъ въ 7 часа пр. пл. Дѣсниятъ флангъ на III армейски корпусъ — дивизията Хасанъ Изедъ Паша, усилена прѣзъ нощъта съ два табура отъ дивизията Джемалъ Бей, — настѣпи наедно съ XVII армейски корпусъ на сѣверъ и на югъ отъ Чонгара. Това, види се, е накарало и българитѣ да прѣнесатъ въ дѣсно нѣкои свои части. Като забѣлѣза, че противникътъ срѣщу му е станалъ по-слабъ, Дже-

малъ Бей заповѣда на дѣсния си флангъ да настѣпи къмъ Поряли и да обхване лѣвия флангъ на противника. Самостоятелната конна бригада, която имаше изпърво задача да охранява дѣсния флангъ, получи заповѣдъ да настѣпи къмъ Урунбейли и да дѣйствува на пѣтя на отстъплението на българитѣ. Но тия продължиха, макаръ и съ слаби части, позицията си до висотата на сѣверъ отъ Чифликъ Теке. Артилерията, която излѣзе на позиция на това мѣсто, произведе голѣмо дѣйствие, понеже виждаше отчасти платото на изтокъ отъ Карагачдере. Затова самостоятелната конна бригада, при опита си да настѣпи къмъ Урунбейли, биде силно обстрѣляна и не можа да прѣмине рѣката, а отстъпи къмъ Пазаркьой.

Огнѣтъ и на двѣтъ страни бѣше извънредно силенъ. Затова на фронта на дивизията Джемалъ Бей къмъ пладне се проявиха признаци на колебание. Все повече и повече войници напущаха позицията. Джемалъ Бей бѣше вече оттеглилъ три батареи на тилова позиция на западъ отъ Соуджакдере, когато намѣсата на крайния лѣвъ флангъ на отряда Кемалъ Бей спрѣ отстъпващитѣ. Кемалъ Бей бѣше изкаралъ своята артилерия — много добръ подготвеното отдѣление отъ артилерийската стрѣлкова школа — на позиция на двѣтъ страни на шосето Виза — Бунаръ Хисаръ и бѣше продължилъ вдѣсно съ два табура фронта на Джемалъ Бея. Другитѣ четире табура държеше още въ резервъ. Когато започна отстъплението на дивизията Джемалъ Бей, Кемалъ Бей се видѣ принуденъ четире пѣти едно слѣдъ друго да разгѣва въ верига по единъ табуръ отъ резерва си, за да връща на досегашнитѣ имъ позиции бѣгащитѣ войници на Джемалъ Бея. По тая причина неговата намѣса нѣма изискваната енергичностъ. Въпрѣки това неговата пѣхота, поддържана ефикасно отъ арти-

лерията си, напрѣдна чакъ до Карагачдере. Но смрачането не му позволи да използва успѣха си.

XVII армейски корпусъ бѣше овладѣлъ височинитѣ на западъ отъ Чонгара и продължаваше настѣплението си: редифската дивизия Самсунъ къмъ Тузакли, редифската дивизия Ерекли на югъ отъ Тузакли. Тя се натѣкна на една набързо укрѣпена българска позиция на западъ отъ Тузакли и не можа вече чакъ до настѣпване на мрачината да прѣмине отвѣдъ Карагачдере. Въ рѣцѣтъ на XVII армейски корпусъ бѣха паднали много български пушки. Констатира се, че срѣщу него сж дѣйствували 2-и и 18-и полкове, значи части отъ 1-а и отъ 2-а бригада на 5-а Дунавска дивизия. Така, вечерята положението бѣше въ полза на турцитѣ. Българитѣ бѣха отбити по цѣлия фронтъ задъ Карагачдере. Обозитѣ имъ вече отстъпваха къмъ Лозенградъ.

На 17. вечерята корпусътъ получи въ подкрѣпление нови четире редифски табура, дошли прѣзъ Сарай — Виза подъ началството на Рагибъ Бея. Тѣмъ се заповѣда да продължатъ на другия день настѣплението. Въ Виза стигна вечерята отъ Чорлу и редифската дивизия Денизли въ съставъ седемъ редифски табура. Тя се намираще подъ началството на Тевфикъ Бея.

I източна армия на 17 октомврий.

Съвсѣмъ другъ образъ имаше боятъ на южната турска група. И на нейния фронтъ боятъ бѣше пламналъ наново още на сѣмване. Корпуситѣ не бѣха получавали други заповѣди, но командующиятъ армията тѣкмѣше, когато XVII армейски корпусъ запълни интервала между III армейски корпусъ и 3-а дивизия, да прѣмине въ настѣпление съ цѣлия дѣсенъ флангъ на източната армия. И отъ българска страна не бѣха настѣпили нѣкои сжществени промѣни, само че 10-а сборна

дивизия, настъпваща съ дясния си флангъ срѣщу течението на Еркене, бѣше успѣла надвечеръ да вземе участие въ боя при станцията Люле Бургасъ.

Общото положение до пладне не бѣше неблагоприятно за турцитѣ. II и I армейски корпуси имаха още свободни резерви. Но командующиятъ армията се откажа отъ намѣрението си да прѣмине въ настъпление съ дясния флангъ на южната група, защото XVII корпусъ бѣше се много приближилъ до III, та между двѣтъ групи бѣше се явила празнина. Той не се сѣти да прати невкараната още въ дѣйствие 3-а дивизия въ подкрѣпа на XVII и на III армейски корпуси, за да се помъчи да спечели на тѣхния фронтъ пѣленъ успѣхъ. II армейски корпусъ си послужи съ тая дивизия за проектираното още отъ прѣдната вечеръ настъпление на собствения си дѣсенъ флангъ. И началникътъ на дивизията, който можеше по-добрѣ да сѣди за положението, не взе инициативата да прѣмине самъ въ настъпление, обѣщаващо въ кѣсо врѣме сигуренъ и, може би, рѣшителенъ успѣхъ, срѣщу фланга и тила на ангажирания при Чонгара въ бой съ XVII армейски корпусъ противникъ. Той прѣдпочете да изпълни дадената му заповѣдь и мина отвъдъ Карагачдере, макаръ че настъплението откъмъ турската позиция бѣше на това мѣсто много трудно. Петъ табура отъ дивизията, поддържани отъ 4 батареи, настѣпиха къмъ гората на 2 клм. сѣвероизточно отъ Карагачъ. Но тѣ не можаха да привлѣкатъ къмъ себе си българскитѣ части, а се натъкнаха на една поддрѣжка. Почна се медлителенъ бой. Началникътъ на дивизията не се сѣти да вкара въ дѣйствие резерва въ съставъ 3 табура и една батарея, които имаше още на разположение на изтокъ отъ Карагачъ, и по такъвъ начинъ да спечели боя. Той остана въ бездѣйствие дори и тогава, когато къмъ пладне видѣ, че неприятельтъ

отстъпва прѣдъ фронта на XVII армейски корпусъ къмъ Тузакли. По тая причина боятъ остана нерѣшенъ и до вечерята.

На фронта на първата източна армия полица прѣзъ тоя день, че моралътъ на войскитѣ не е достатъченъ за побѣдоносно завършване на борбата. Още отъ пладне, безъ противникътъ още да бѣше атакувалъ енергично, хората почнаха да напуцатъ позициитѣ въ сѣ по-голѣмъ и по-голѣмъ брой. Всѣки единъ раненъ извеждаха отъ бойната линия по трима — четирма здрави. Но тѣ скоро го оставяха на сѣдбата му и избѣгваха по-нататкъ. Частъ отъ тия бѣглеци е принудилъ може би гладътъ да отстъпятъ, за да дирятъ храна задъ бойната линия, тѣй като турцитѣ нѣмаха неприкосвенъ запасъ. Но много по-голѣмата частъ просто избѣгваха отъ страхъ. Прѣвъ починъ даваха винаги многобройнитѣ необучени войници, на които липсваше способността, произтичаща отъ строго мирноврѣменно възпитание, да гледатъ опасността въ очитѣ. Това бѣгство не можеше да не упражни злоторно влияние и върху останалитѣ войници.

Слѣдъ пладне снарядитѣ се привършиха по цѣлата линия, тѣй че нѣколко батареи съвършено замълчаха. Това затишие на артилерийския огънь дѣйствуваше много злѣ на духа на турскитѣ войници. По желѣзнопѣжнитѣ станции имаше сума снаряди. Само че нѣмаше какъ да се подвоятъ до частитѣ. Пѣхотни патрони, на противъ, имаше въ изобилие.

Дѣйствията на IV армейски корпусъ.

Прѣдъ фронта на IV армейски корпусъ на 17. октомврий 1-а Софийска дивизия се бѣше приготвила да настѣпи срѣщу участъка Люле Бургасъ — Чифл. Саранли. Артилерията ѝ почна на пладне да подготвя атаката съ извънредно силенъ шрапнеленъ огънь, на-

соченъ главно по позициитѣ на редифската дивизия Измидъ, чиято артилерия, по липса на снаряди, отговаряше слабо. Къмъ 1 часа сл. пл. почна и настѣпление на българската пѣхота по откритото понижение на мѣстността къмъ Карагачдере. Срѣщу това настѣпление се бориха съ особно голѣмъ успѣхъ една турска батарея, добръ маскирана при могилката на сѣвероизтокъ отъ Люле Бургасъ, и друга една, окопана на самия гребенъ при могилката на югоизтокъ отъ Люле Бургасъ. Двѣтѣ тия батареи бидоха обстрѣляни много силно отъ българската артилерия. Мѣстността около позициитѣ имъ е осѣяна съ дупки отъ полски снаряди. И при все това българската артилерия не можа да извади изъ строя тия двѣ батареи, стрѣлящи съ право мѣрене, но трудно различими задъ гребена*). Слѣдъ тежки загуби атаката на българитѣ остана безуспѣшна.

Но въ това врѣме на турска страна настѣпи ненадѣненъ обратъ. Слѣдъ отстъпването на българската пѣхота българската артилерия като че ли усили огъня си. Вслѣдствие на това усиляване пѣхотата на дивизията Измидъ не можеше вече да се удържи въ слабитѣ си окопи. Както прѣдния день частитѣ на турската 4-а дивизия, тѣй и сега недисциплиниранитѣ войници не можаха вече да устоятъ на силното морално дѣйствие на артилерийския огънь, отъ който само страдаха, безъ сами да нанасятъ загуби на противника. Тѣ почнаха да отстъпватъ, изпърво поединично, а по-сетнѣ и на все по-голѣми и по-голѣми групи. Тогава командирѣтъ на корпуса заповѣда на едно артилерийско отдѣление да

*) По свѣдѣния отъ български източникъ батареята на сѣвероизтокъ отъ Люле Бургасъ, която стрѣляла особено добръ, била ужъ командувана отъ нѣкой германски офицеръ, когото по-късно били намѣрили убить на позицията. Но това мнѣние почива на заблуждение.

отстъпи на тилова позиция на изтокъ отъ Чамурдере и да обстрѣля отстъпващитѣ турски групи. Това спрѣ дивизията въ тоя участъкъ. Надвечеръ тя биде отведена обратно на първата си позиция, която впрочемъ бѣше останала прѣзъ цѣлото врѣме заета отъ слаби части на дивизията и отъ артилерията, тѣй че българитѣ и не забѣлѣзаха паниката.

Въ това врѣме турската 12-а дивизия бѣше се задържала на позицията си. Тя бѣше изкарала въ първа линия всичкитѣ си части, макаръ че на първо врѣме никой не я атакуваше. Но когато малко слѣдъ пладне български части — конната дивизия, усилена съ една пѣхотна дружина, — овладѣха Мюселимъ, и това бѣ донесено на командира на корпуса, тоя помисли, че е обходенъ лѣвиятъ му флангъ, и, подъ прѣсното впечатление на избухналата всрѣдъ дивизията Измидъ паника, донесе на командующия армията, че вече не може да се задържи на позицията си. Безъ да се освѣдоми за истинското положение на работитѣ, безъ дори да дочака заповѣдта на командующия армията, той заповѣда на корпуса си да отстъпи задъ Чамурдере. Но тая заповѣдъ остана неизпълнена: 12-а дивизия остана на мѣстото си, а дивизията Измидъ се върна на напуснатата си позиция. Командующиятъ армията не узна за тая промѣна на обстановката.

Дори надвечеръ редифскиятъ полкъ Измиръ отъ дивизията Чанакъ Кале, останалъ още въ резервъ задъ IV армейски корпусъ, настѣпи успѣшно по собствена инициатива къмъ Мюселимъ и отблъсна навлѣзлитѣ въ това село български части. Слѣдъ тоя успѣхъ полкѣтъ пакъ се върна на старата си позиция.

Скоро слѣдъ мръкване 1-а Соф. дивизия повтори атаката си срѣщу позицията на дивизията Измидъ. Тя дори зае нѣкои отъ пѣхотнитѣ ѿ окопи, но биде от-

блъсната от турските поддръжки чакъ задъ Карагачдере. На югъ отъ 1 ва Соф. дивизия бѣше се разгънала въ това врѣме и 10 а сборна дивизия, и пѣхотата ѝ бѣше настѣпила при станцията Люле Бургасъ и на съверъ отъ нея до подножието на заетитѣ отъ турцитѣ гребени. Дѣсниятъ ѝ флангъ не минаваше отвъдъ Еркене. Тукъ турскиятъ флангъ не биде обходенъ.

I и II армейски корпуси отстъпватъ.

I армейски корпусъ и тоя день не бѣ атакуванъ сериозно. II армейски корпусъ бѣше задържалъ позицитѣ си. Но при заникъ слънце частитѣ отъ тия корпуси почнаха да отстъпватъ, сигурно главно защото не имъ се даваше храна, и тѣ правѣха опитъ да си я набавятъ сами. Върху частитѣ отъ I армейски корпусъ може да е упражнила врѣдно влияние и паниката въ съседната дивизия Измидъ. Въ кратко врѣме всички началници изпуснаха своитѣ части изъ ржцѣтъ си. Повечето части напуснаха позицитѣ си, тъй че българитѣ можахъ да заематъ селото Карагачъ. Но тѣ на първо врѣме не излѣзоха по-напрѣдъ отъ това село. Височинитѣ на изтокъ отъ селото можахъ още да се задържатъ въ турски ржцѣ.

Вечеръта командиритѣ на I и на II корпусъ се съмняваха силно, дали ще могатъ да продължатъ отбраната на позицията. Хората отстъпваха въ все по-голѣмъ и по-голѣмъ брой, и безъ никакво съмнѣние можеше да се приеме, че прѣзъ нощъта празннинитѣ ще се увеличатъ още повече. Командующиятъ първата източна армия не знаеше, че дивизията Измидъ се е върнала на позицията си, и затова смѣташе, че IV армейски корпусъ е задъ Чамурдере. По тия причини той рѣши да оттегли прѣзъ нощъта и I и II армейски корпуси на позиция задъ Юрюкдере, влѣво отъ прѣдполагемата

позиция на IV армейски корпусъ задъ Чамурдере. Той все още разчиташе на побѣда отъ страна на втората източна армия, а съ това и на добъръ общъ изходъ на боя. Но на успѣшно отбиване на българскитѣ атаки отъ новитѣ позиции той не можеше да разчита, защото навредъ се виждаха бѣглеци, които сѣ храна дирѣха. По такъвъ начинъ падналиятъ духъ на турскитѣ войски рѣши изхода на боя, защото бѣше явно, че отстъплението на южната турска група щѣше да даде на българитѣ възможность да помогнатъ откъмъ югъ на притѣснения си лѣвъ флангъ.

Проривътъ на 4-а Прѣславска дивизия.

Когато командующиятъ турската армия бѣше вече рѣшилъ да отстъпи съ южната група, 3 а бригада отъ 4-та Прѣславска дивизия, която бригада бѣше още останала въ резервъ, успѣ слѣдъ падането на нощъта да прѣмине ненадѣйно Карагачдере и да се закрѣпи на гребена на платото на източния брѣгъ. Задъ нея веднага се построиха мостове отъ подржченъ материалъ, по които мина едно артилерийско отдѣление. Атаката бѣше, прочее, направила проривъ въ турската позиция. Слаби турски вериги успѣха да се задържатъ още на гребена на нѣколко стотини метра отъ българитѣ. Българската позиция, която се намираше на около 200 метра източно отъ стрѣмния брѣгъ, биде укрѣпена прѣзъ нощъта въ видъ на тетдепонъ.

I източна армия на 18. октомврий.

На 18. октомврий сутринъта II и I армейски корпуси отстъпиха задъ Юрюкдере, безъ да бждатъ прѣслѣдвани отъ българитѣ. Тѣзи се задоволиха само съ това, да се закрѣпятъ и окопаятъ на другия день на турската позиция. IV армейски корпусъ, напротивъ,

бъше останалъ на старата си позиция. Командующият армията, очевидно, не е знаелъ за това, защото той не прати на IV армейски корпусъ заповѣдь за отстъпление. Подъ прикритието на утринната мъгла 10-а сборна, 1-а Софийска и една бригада отъ 6-а Бдинска дивизия се приготвиха да атакуватъ позицията при Люле Бургасъ. Въ 10 часа пр. пл., когато мъглата се бѣше дигнала, започна артилерийската подготовка на атаката. Тая подготовка обаче има по-малко успѣхъ, отколкото на прѣдидния день, защото прѣзъ нощта турцитѣ бѣха усъвършенствували окопитѣ си. Настѣпващата българска пѣхота прѣтърпѣ голѣми загуби главно отъ огъня на двѣтѣ батареи при могиликитѣ. Между това IV армейски корпусъ бѣше заблѣзвалъ, че той се бие съвсѣмъ изолирано и че рискува да бѣде обходенъ откъмъ сѣверъ. Затова неговиятъ командиръ малко слѣдъ пладне рѣши да отстъпи, на първо врѣме задъ Чамурдере. Но корпусътъ не можа да се задържи и на тая позиция, защото тя се фланкираше откъмъ югъ отъ батареи отъ 10-а сборна дивизия, придадени къмъ конната дивизия.

И тъй, Абдуллахъ Паша рѣши да отстъпи по-нататъкъ, още повече че I и II армейски корпуси бѣха съвършено разстроени. На II армейски корпусъ биде назначена посока на отстъплението къмъ Топчикьой, на I — Татарли и на IV — Софуларъ. Конната дивизия, която слѣдъ пладне на прѣдния день пакъ се бѣше явила на бойното поле, получи заповѣдь да прикрива отстъплението и изпълни цѣлесъобразно тая заповѣдь.

Българитѣ прѣслѣдваха на първо врѣме само до турскитѣ позиции, на които и се окопахъ. До вечерята 1-а и 6-а дивизии настѣпиха до Чамурдере. 10-а дивизия остана въ отстъпъ задъ дѣсния флангъ, защото между това се бѣше разигралъ още единъ бой на югъ

отъ Еркене: турскиятъ главнокомандующъ, възъ основа на донесението отъ 17. октомврий вечерята за положението на турския дѣсенъ флангъ, бѣше изпратилъ по желѣзницата отъ Черкезкьой за Сеидлеръ три табура отъ XVIII армейски корпусъ подъ началството на Васифъ Бея. Тоя отредъ настѣпи на югъ отъ Еркене и отблѣсна българската конна дивизия. Слѣдъ това и той се присъедини къмъ отстъпващата първа източна армия. Тая армия се бѣше спрѣла при Соуджакдере по личната намѣса на началника на Щаба на Армията, Хади Паша. Той бѣше далъ заповѣдь, тоя участъкъ да се задържи на всѣка цѣна, за да не се открие съвършено лѣвиятъ флангъ на настѣпващата успѣшно втора източна армия.

II източна армия на 18. октомврий.

Сѣверната турска група не знаеше на 17. октомврий вечерята нищо за лошото положение на първата източна армия. Тя бѣше отхвърлила на 17. октомврий своя упоритъ неприятель отвѣдъ Карагадере, безъ обаче да го разбие окончателно. Затова на другата сутринъ щѣше да се продължи настѣплението на III и на XVII армейски корпуси. Частитѣ на III армейски корпусъ бѣха се толкова размѣсили, че трѣбаше да се устройватъ изново. Махмудъ Мухтаръ Паша бѣше назначилъ за тая цѣль врѣмето отъ 6 до 9 часа пр. пл.

На 18. октомврий сутринята се оказа, че това устройване ще може да бѣде свършено чакъ къмъ пладне. Къмъ сжщото врѣме щѣли да могатъ да пристигнатъ и необходимитѣ бойни припаси. Затова Махмудъ Мухтаръ Паша отложи настѣплението си до пладне и освѣдоми за това си рѣшение командира на XVII корпусъ.

Хамди Паша бѣше заповѣдалъ на III армейски корпусъ да настѣпи на сѣверъ отъ шосето Виза — Бунаръ

Хисаръ и да обходи лѣвия флангъ на противника. Но Махмудъ Мухтаръ Паша не изпълни тая заповѣдь, понеже теренътъ му се струваше непригоденъ за дѣйстви на голѣми единици. И дѣйствително, мѣстността тамъ е обрасла по-гъсто съ храсталакъ, който не позволява добъръ обзоръ. А пъкъ и между Соуджакдере и Карагачдере има много долове съ сипливи стѣни и направление паралелно на Карагачдере. По-нататъкъ, на сѣверъ отъ Чифликъ Теке, мѣстността има напълно планински характеръ, тъй че колкото по-напрѣдъ се отиваше, толкова повече трудноститѣ се увеличаваха. Добрѣ възпитани и дисциплинирани войски биха прѣодолѣли тия трудности; отъ своитѣ редифски войски Махмудъ Мухтаръ Паша съ право не очакваше подобно нѣщо. Но мѣродавно за неговото рѣшение е било сигурно съображението, че обходътъ не би ималъ успѣхъ, ако, докато той се извърши, бжде пробитъ фронтътъ. А такава опасностъ съществуваше, както доказаха отсетнѣ и събитията. На туй отгорѣ обходното движение би прѣдизвикало още по-голѣмо удължение на фронта, и безъ това вече сравнително много дългъ: цѣлиятъ фронтъ отъ дѣсния до лѣвия флангъ бѣше около 45 километра, а се заемаше само отъ около 90.000 чело-вѣка. Затова нему се струваше, че по-голѣмата частъ отъ свободнитѣ резерви бѣше нужна за усиление на фронта на III армейски корпусъ.

Махмудъ Мухтаръ Паша намираше, че не трѣба по никакъвъ начинъ да се позволява на българитѣ да се вмѣкнатъ между първата и втората източни армии, защото иначе втората се излагаше на опасността да бжде обходена откъмъ лѣвия си флангъ и притисната къмъ Черното море. Затова той съобщи на командира на XVII армейски корпусъ, че мисли да настѣпи съ дѣсния флангъ на корпуса си покрай шосето за Бу-

наръ Хисаръ, а съ лѣвия къмъ Инджекларъ, и го по-моли да му съдѣйствува, като настѣпи влѣво отъ него. Рагибъ Бей, който бѣше стигналъ на 17. вечерта съ четири табура, получи заповѣдь да настѣпи съ три табура и една дадена въ разпореждането му планинска батарея прѣзъ Урунбейли къмъ Ускюпъ-Скопо, за да обхване лѣвия флангъ на противника. Същата заповѣдь получи самостоятелната конна бригада на лѣвия флангъ, отъ донесенията на която се виждаше, че на 17 октомврий вечерта българитѣ се намирали въ пълно отстъпление къмъ Бунаръ Хисаръ. Тия донесения обаче не бѣха точни, защото ядрото на 5-а Дунавска дивизия бѣ възпрѣно на западъ отъ Карагачдере, дѣто и се окопа прѣзъ нощта. Участъкътъ отъ двѣтѣ страни на шосето бѣ повѣренъ на 3-а бригада. На югъ идѣха слѣдъ това 2-а и 1-а бригади, тъй че дѣсниятъ флангъ на Дунавската дивизия се намираше срѣщу Тузакли. Пѣхотнитѣ окопи на югъ отъ шосето бѣха изработени много грижливо за стрѣлба стоишкомъ. На сѣверъ отъ шосето закритията прѣдставляваха повече натрупани камъни. Артилерийскитѣ окопи се намираха на закрито задъ линията на веригитѣ. Задъ гребенитѣ бѣха изкопани и многобройни закрития за поддръжкитѣ. Обстрѣлътъ на югъ отъ шосето бѣше добъръ. На сѣверъ, поради стрѣмнината на брѣга, оставаше мъртво пространство.

Прѣзъ нощта на началницитѣ на турскитѣ войски стана ясно, че трѣба непрѣмѣнно да се погрижатъ да набавятъ храна на войницитѣ си, ако искатъ още да ги водятъ съ успѣхъ въ боя: и тукъ бѣха вече почнали много войници да напушатъ позицията, за да дирятъ храна. Затова на редифската дивизия Денизли, която току що бѣ стигнала при Разв. Пазаркьой, се даде сутринята заповѣдь да построи кухни задъ фронта на сражаващитѣ се войски и да се грижи за продоволствието.

Не е известно, доколко тая заповѣдь е била изпълнена. Въ всѣки случай обаче само части отъ турската бойна линия получиха храна. На тая дивизия се заповѣда още да отдѣли необученитѣ хора и да разпрѣдѣли наново останалитѣ въ частитѣ. Това продължи на 18 октомврий до 1 часа сл. пл. Отъ дотогавашнитѣ седемъ табура бидоха формирани само четири съ по 800 человекъ всѣки единъ. Отъ необученитѣ войници се формира отдѣленъ пети табуръ. Тая мѣрка, сама по себе си добра, имаше тая лоша страна, че, освѣнъ дѣто изискваше голѣма загуба на врѣме, още и разкъсваше съществуващитѣ части, та войницитѣ отчасти не познаваха началницитѣ си. Може би щѣше да бѣде по-добрѣ, ако само бѣха отдѣлили необученитѣ войници, като оставятъ частитѣ съ по-малкъ съставъ.

Отъ тия петъ табура на дивизията Денизли се изпратиха два съ една батарея на сѣверъ подъ начальството на полковникъ Рагибъ Бея, а три съ другата планинска батарея въ Чонгара въ разпореждане на началника на XVII армейски корпусъ.

Съгласно съ намѣрението си да нанесе главния ударъ съ лѣвия си флангъ, Махмудъ Мухтаръ Паша прѣхвърли резерва си (шестъ табура и 13 батареи) отъ долината на Соуджакдере къмъ Тоганджа. Тия шестъ табура обаче едва наброяваха около 2000 человекъ. Седемъ батареи се дадоха на XVII армейски корпусъ, който разполагаше до тогава само съ двѣ планински батареи. И останалата артилерия получи заповѣдь само да отвлича вниманието на българската артилерия, на позиция на сѣверъ отъ шосето, а главното си внимание да насочи въ поддържане атаката на лѣвия флангъ на III армейски корпусъ и тоя на XVII армейски корпусъ.

Но двата корпуса не атакуваха заедно. Командирътъ на XVII армейски корпусъ получи съобщението,

че Махмудъ Мухтаръ Паша отлага настѣплението си до пладне, чакъ когато корпусътъ му вече бѣше настѣпилъ. Да се спре настѣплението бѣше вече невъзможно, и въ началото то имаше успѣхъ. Дѣснофланговата дивизия Самсунъ достигна прѣзъ Тузакли до отатѣшния скатъ и къмъ пладне водѣше горещъ бой. Дивизията Ерекли, която настѣпваше на югъ отъ нея, срѣщна на вис. 300 само слаби български части, които очевидно бѣха удѣлжили фронта на това мѣсто, отхвърли ги къмъ Бунаръ Хисаръ и се изкачи на гребена. Но тя не прѣслѣдва противника, и началникътъ ѝ, види се, не се сѣти наврѣме да заходи надѣсно.

4-а Прѣславска дивизия настѣпва срѣщу III арм. корпусъ.

И тъй, прѣди още XVII армейски корпусъ да спечели рѣшителенъ успѣхъ, настѣпи рѣшителенъ обратъ въ положението поради отстъплението на първата източна армия. 4-а Прѣславска дивизия, настѣпваща прѣзъ Карагачдере, прѣслѣдва дотогавашния си противникъ само съ двѣ бригади, а съ третата бригада, усилена съ артилерия, настѣпи на сѣверъ. Вслѣдствие на това XVII армейски корпусъ, който въ по-голѣмата си частъ се намираще на западния брѣгъ на Карагачдере, попадна въ 1 ч. сл. пл. подъ фланговъ артилерийски огънь откъмъ Карагачъ. Отъ сжщата посока се виждаше вече и настѣпваща пѣхота. Командирътъ на корпуса, Махмудъ Паша, поиска веднага подкрѣпление отъ III армейски корпусъ, който му изпрати само самостоятелната конна бригада, изтеглена отъ дѣсния флангъ,*) за да запълни празнината между XVII и II армейски корпуси. Но нито

*) Самостоятелната конна бригада не бѣ успѣла тоя день да прѣмине Карагачдере и бѣше се спрѣла. Батареята ѝ взе участие въ артилерийския бой.

тая бригада, нито резервът на III армейски корпус (при Тоганджа) не можаха да помогнат навреме. XVII армейски корпус се видя принуден да отстъпи до западно от линията Тоганджа — Чонгара. Тук преследващият неприятел бѣ спрѣнъ къмъ 4 часа сл. пл. отъ батареи на III армейски корпусъ. Слаби части отъ XVII армейски корпусъ задържаха гребена на западъ отъ Соуджакдере. Останалата частъ изглеждаше вече свършено разстроена, когато, тъкмо навреме, стигна самостоятелната конна бригада. Явяването на тая компактна маса подѣйствува явно благотворно на морала на войскитѣ. Батареитѣ, които вече отстъпваха, останаха на позициитѣ си на изтокъ отъ Соуджакдере. Захвана да се събира и пѣхотата.

Поради тоя обратъ атаката на III армейски корпусъ, започната още слѣдъ пладне, нѣма изискваната сила. Види се, свързката между XVII и III армейски корпуси не е била поддържана добре, та последниятъ узна много късно за прѣбързаното настѣпление на първия, макаръ че разстоянието отъ едина до другия бѣше малко и че теренътъ бѣше достатъчно проходимъ. Въ всѣки случай щѣше да бѣде по добре, ако III армейски корпусъ бѣше веднага поддържалъ настѣплението на XVII съ всички сили, съ които можеше да разполага, и дори съ недостатъчни бойни припаси. Но и късно започнатото настѣпление имѣ надвечеръ частиченъ успѣхъ въ центъра на участъка на III армейски корпусъ. Тамъ нѣкои части достигнали чакъ до отсрѣщния гребенъ и нагледъ принудили части отъ 5-а Дунавска дивизия да отстъпятъ. Българитѣ опраздниха и с. Поряли. По показания на Бунархисарски жители нѣкои български части отстъпили въ безредие прѣзъ Бунаръ Хисаръ къмъ Яна. Надвечеръ дѣсниятъ флангъ на III армейски корпусъ излѣзе пакъ малко напредъ. Както вече се спо-

мена, Рагибъ бей бѣше получилъ заповѣдь да настѣпистъ три табура и една батарея прѣзъ Урунбейли и да обхване фланга на противника. Но Тевфикъ бей извърши поменатото по-горѣ прѣформирание на табуритѣ си много бавно, та двата му табура, които се отдаваха въ разпореждане на Рагибъ бей, се приготвиха за походъ много късно и чакъ слѣдъ пладне встѣпиха въ подчинение на Рагибъ бей. Вслѣдствие на това отредѣтъ стигна Карагачдере на около 6 клм. отъ Поряли чакъ по мръкало. Понеже не бѣха изпратени напредъ патрули, отредѣтъ се натъкна свършено неочаквано на българската позиция, биде обстрѣлянъ и отстъпи въ паническо бѣгство до слѣдния гребенъ. Тукъ той можа да се събере, понеже българитѣ не го прѣслѣдваха, и остана да нощува на сѣщото мѣсто.

Така на 18 октомврий до вечерята не бѣ постигнатъ още рѣшителенъ успѣхъ отъ сѣверната група. Слѣдъ отстъплението на първата източна армия едва ли можеше вече да се очаква на другия день рѣшителенъ благоприятенъ обратъ. Още не бѣше извѣстна степенята на неуспѣха на южната група. Затова и Махмудъ Мухтаръ Паша все още не губѣше надежда да побѣди. На първо време обаче трѣбаше да се устроятъ наново частитѣ и да се попълнятъ бойнитѣ припаси. Понеже командирѣтъ на XVII корпусъ бѣше съобщилъ, че за сега не ще може да вземе участие въ ново настѣпление, Махмудъ Мухтаръ Паша рѣши да настѣпистъ на другия день самъ. Наистина, състоянието на неговитѣ войски не можеше да го насърди въ тоя му опитъ, но все пакъ той правилно разсѣждаваше, че, ако още може да се спечели нѣкакъвъ успѣхъ, трѣба да се дѣйствува. Нему прочее не оставаше нищо друго, освѣнъ да вкара съ всичката си енергия и последнитѣ си сили въ дѣйствие. Но необходимостта да попълни първомъ

бойните си припаси го застави пакъ да отложи настъпването си до пладне на 19 октомврий. А това естествено още повече намали изгледите му за успѣхъ.

Българите мислѣха да не настъпватъ и на 19 октомврий много напредъ отъ овладѣните турски позиции. Очевидно, тѣмъ бѣше нужно да поправятъ положението на силно притѣснената си 5-а дивизия. Затова 4-а Прѣславска дивизия получи заповѣдь да настъпи съ колкото може повече сили къмъ Чонгара. Освѣнъ това, на 19 октомврий можа да се намѣси и 1-а бригада отъ 3-а Балканска дивизия, дошла съ усиленъ маршъ отъ Одринъ*). Българите все още смѣтаха лѣвия турски флангъ за дѣеспособенъ — нѣщо, което намира потвърждение въ обстоятелството, че тѣ се окопаваха грижливо срѣщу него. Въ противенъ случай тѣ би трѣбало да настъпятъ енергично, за да прѣсѣкатъ на сѣверната група пътя на отстъплението ѝ за Цариградъ и да я отхвърлятъ къмъ Черното море. А това ставаше толкова по-леко, колкото повече дѣсниятъ турски флангъ настъпваше на 19 октомврий къмъ западъ.

Нощта бѣ кална и дъждовита. Отъ това страдаха много частите отъ III и XVII армейски корпуси, които отъ нѣколко дни стояха на позицията безъ палатки, а нѣкои не бѣха получавали храна отъ три дни насамъ. Само на нѣкои отъ тѣхъ можа да се докара хлѣбъ. Продоволствените транспорти, които бѣха привлѣчени за тая цѣль по-близу до бойната линия, биваха обикновено разграбвани още прѣди да стигнатъ до частите. Затуй не бѣше чудно, дѣто голѣма частъ отъ хората

*) Тая бригада бѣше тръгнала на 16 октомврий слѣдъ пл. и прѣзъ Кавакли, минавайки южно отъ Лозенградъ, стигна на 18 октомврий вечерята въ Яна. Така тя измина въ 48 часа разстояние 60 километра — прѣходъ значителенъ въ тая трудно проходима мѣстность.

напущаше бойната линия, за да си подири сама храна. Но, отстъпили веднажъ, войниците обикновено продължаваха отстъплението си до Виза. По тоя начинъ частите на бойната линия се топѣха като снѣгъ — признакъ, че настъпателниятъ духъ е изчезналъ.

19 октомврий.

На 19 октомврий сутринята пакъ започна боятъ прѣдъ фронта на втората източна армия; но ни единъ отъ противниците не прояви особена енергия въ дѣйствието, та на българите оставаше време да почакатъ да стигне 1-а бригада отъ 3-а Балканска дивизия и да възстановятъ нарушения тукъ-тамъ порядъкъ. Войските стояха лице съ лице на около 400 метра едни отъ други въ дълбоки окопи, но стрѣляха рѣдко. Артилерията и на двѣте страни, види се, страдаше отъ липса на снаряди. Дѣсниятъ флангъ на III армейски корпусъ, състоящъ се само отъ слаби изолирани групи, достигна на около 6 клм. на сѣверъ отъ пътя за Бунаръ Хисаръ. Отредѣтъ на Рагибъ Бея, който слѣдъ нощното си нещастие бѣше малко отстъпилъ, бѣше удължилъ сега бойната линия на източния брѣгъ на Карагачдере и водѣше слабъ огневъ бой съ противника, който се намираше на острѣщния скатъ задъ прикрития отъ натрупани камъни. Планинската батарея бѣше изпратена сутринята отъ командира на корпуса на югъ. Цѣлата мѣстность на сѣверъ отъ шосето бѣше изложена на огъня на българската артилерия, която заемаше командующа позиция на сѣверъ отъ Чифликъ Теке и между която се намираше една особено ефикасна гаубична батарея. И турската артилерия, която стрѣляше отъ позиция отъ двѣте страни на шосето, не можа да наддѣлѣе съ огъня си тоя противникъ. Тя сама биде силно обстрѣляна. Многобройни гаубични снаряди пад-

наха току до нейнитѣ окопи, само че ефектъ имаха само правитѣ попадения. Една гаубична граната унищожи двѣ орждия наведнажъ.

Отъ двѣтѣ страни на шосето все още водѣше огневъ бой съ упорития си противникъ дивизията Дже-малъ Бей, брояща около 20 табура. Тя имаше още шесть табура въ резервъ. Влѣво отъ нея лѣвиятъ флангъ на III армейски корпусъ се бѣше вгъналъ къмъ Тоганджа. Влѣво отъ III корпусъ идѣше XVII корпусъ по гребена току до западния брѣгъ на Соуджакдере до Чонгара. Прѣдъ неговия фронтъ сутринъта бѣха минали къмъ сѣверъ и отъ 3 часа сл. пл. енергично го атакуваха силни части отъ 4-а Прѣславска дивизия. Но XVII ар-мейски корпусъ задържа позициитѣ си съ забѣлжи-телно упорство. За охрана на лѣвия му флангъ бѣ вър-ната наново къмъ Чонгара 3-а дивизия, която вече бѣше отстѣпила къмъ Топчикьой. Въ това врѣме II армейски корпусъ, броящъ само около 3500 человекъ, се съби-раше на височинитѣ на западъ отъ Топчикьой.

Леката конна бригада бѣ поставена на югозападъ отъ Чонгара, за да отбие евентуалната атака откъмъ югъ или югозападъ. Но прѣзъ цѣлия день тя не бѣ атакувана и констатира, че българитѣ се окопаватъ прѣдъ фронта си.

III и XVII армейски корпуси настѣпватъ.

Въ 11 часа пр. пл. Махмудъ Мухтаръ Паша донесе на командующия армията, че на пладнѣ ще направи по-слѣденъ опитъ за настѣпление. Той помоли командира на XVII армейски корпусъ да настѣпи едновременно съ него и тоя на II армейски корпусъ да съдѣйствува на настѣплението му съ всички сили, съ които разполага. Шестъ табура отъ редифската дивизия Самсунъ отъ XVII армейски корпусъ, които бѣха още въ резервъ, по-

лучиха заповѣдъ да усилятъ лѣвия флангъ на III ар-мейски корпусъ. Тукъ щѣше да се нанесе рѣшителниятъ ударъ. Когато тия табури прѣминаваха около 3 часа сл. пл. долината на Соуджакдере, тѣ бидоха ненадѣйно обстрѣляни откъмъ лѣвия си флангъ отъ планински батареи отъ 4-та Прѣславска дивизия, заели позиция на пѣтя Карагачъ—Чонгара. Малко снаряди стигнаха, за да ги обърнатъ въ безумно бѣгство къмъ сѣверъ. Чакъ когато срѣщу българскитѣ батареи бѣха изкарани на позиция и откриха огънь три турски батареи, команди-ритѣ на III и на XVII армейски корпуси успѣха съ голѣми усилия и съ личната си намѣса да въведатъ редъ и да върнатъ тия табури напредъ. Въ всѣки случай, това отне много незамѣнимо врѣме. По тая причина настѣ-плението на лѣвия флангъ на III армейски корпусъ, рѣ-ководено лично отъ Махмудъ Мухтаръ Паша, започна чакъ въ 4 часа 30 м. сл. пл. Голѣмъ брой батареи при-дружаваха пѣхотната атака, и турцитѣ успѣха да от-блъснатъ пакъ българитѣ задъ Карагачдере. Но бълга-ритѣ задържаха позицията си на отсрѣщния гребенъ. Атаката на тая позиция не бѣше възможна безъ арти-лерийска подготовка, а за такава липсваше врѣме. Тъм-нината настѣпи, и боятъ се прѣкрати. Частитѣ останаха на позициитѣ си. Къмъ настѣплението на лѣвия флангъ се бѣха присѣединили отъ 5 часа сл. пл. нататъкъ и центърътъ на III армейски корпусъ и дѣснофланговата дивизия Дже-малъ Бей. Слѣдъ силна артилерийска под-готовка турцитѣ се хвърлиха съ викъ «Аллахъ!» срѣщу противника и го отблъснаха и отъ двѣтѣ страни на шо-сето. Въ вечерната дрезгавина се произведе дори и атака на ножъ. Но турцитѣ не прѣслѣдваха по-далечъ отъ гребенитѣ. Въ това врѣме отстѣпилитѣ части отъ 5-а Дунавска дивизия бѣха възприети отъ пристигна-лата 1-а бригада отъ 3-а Балканска дивизия. Тая бри-

гада настъпи още прѣзъ нощта между 9 и 10 часа покрай шосето и отблъсна турцитѣ.

Това сломи окончателно духа на турскитѣ войски. Прѣзъ нощта поставенитѣ отъ двѣтѣ страни на шосето турски табури почнаха да се прѣскаатъ неудържимо, безъ обаче българитѣ да забѣлѣжатъ това, тъй като на дотогавашнитѣ позиции все още стояха слаби пѣхотни вериги. Съ това позицията на III армейски корпусъ бѣше станала вече нетбранаема,

Прѣзъ нощта XVII армейски корпусъ и 3-а дивизия останаха още на укрѣпенитѣ си позиции при Чонгара. II армейски корпусъ не можѣ да изведе слабитѣ сили, съ които разполагаше, въ помощъ на 3-а дивизия, а трѣбаше, при извѣстието, че противникътъ настѣпвалъ къмъ Татарли, да ги изпрати на югъ, тъй като I армейски корпусъ бѣше отстъпилъ безъ бой. Вечерята II армейски корпусъ се намираше още при Топчикьой, I при Софуларъ — Синанли, IV при Акчекьой-Араба. Срѣщу южния флангъ българитѣ бѣха проявили и на 19 октомврий достатъчно бездѣйствиe.

ОТЪ ЛЮЛЕ БУРГАСЪ ДО ЧАТАЛДЖА.

20. октомврий.

Прѣзъ нощта на 19. срѣщу 20. октомврий настѣпи промѣна въ врѣмето. Проливенъ дъждъ измокри войскитѣ, бивакиращи на позицията си, и недисциплиниранитѣ, гладувачи отъ нѣколко дни насамъ и лишени отъ надзора на достатъченъ брой офицери и подофицери редици почнаха пакъ да напушчатъ на тѣлпи позициитѣ си и да дирятъ по-назадъ закрила отъ лошото врѣме и удовлетворение на глада си. Само артилерията бѣ се задържала навредъ. И командующиятъ втората източна армия счете настѣпването на дъждовитото врѣме за тол-

кова врѣдно, че сметна за необходимо да отдрѣпне артилерията назадъ.*)

Значи, мисълта за настѣпление на дѣсния турски флангъ бѣше изоставена. Планътъ на Махмудъ Мухтаръ Паша да осуети българското настѣпление чрѣзъ контрнastѣпление бѣше пропадналъ. Отъ това се пораждаше необходимостта да се отстъпи, защото всѣко по-дълго бавене на западъ отъ Виза не можеше при тия обстоятелства да не бѣде врѣдно. Стига само българскиятъ центъръ да настѣпѣше на изтокъ или на сѣвероизтокъ, и пѣхотътъ на отстъплението на сѣверната турска група се отрѣзваше.

Отстъпление на II източна армия.

Затова Махмудъ Мухтаръ Паша, комуто на прѣдния день бѣ повѣрено командуването на втората източна армия, заповѣда на 20. октомврий сутринята, III армейски корпусъ да отстъпи задъ Соуджакдере. Джемалъ Бей трѣбаше да прикрива отстъплението отъ старата си позиция, а съ другитѣ двѣ дивизии замѣстникътъ на командира на корпуса (Хакъ Паша) трѣбаше да заеме наново позиция задъ Соуджакдере.

Слѣдъ като издаде тая заповѣдъ, Махмудъ Мухтаръ отиде при XVII армейски корпусъ. Той го завари въ горещъ бой. Корпусътъ се държеше храбро на позицията си. Лѣвиятъ му флангъ се охраняваше отъ 3-а дивизия на височинитѣ югоизточно отъ Чонгара. Тамъ българитѣ настѣпваха въ посока къмъ Чувенли. При това село се намираше самостоятелната конна бригада, при Топчикьой II армейски корпусъ. Затова Махмудъ Мухтаръ

*) Една заповѣдъ на командующия армията започва така: „Понеже дъждътъ още продължава, смѣтамъ за необходимо да се запази артилерията на сигурно мѣсто. Затова се иска, тя да се изкара, подъ прикритието на пѣхотата, до шосето.“

Паша заповѣда, XVII армейски корпусъ и 3-а дивизия да отстъпятъ къмъ Топчикьой. XVIII армейски корпусъ се задържа на позициитѣ си до вечерята и чакъ тогава отстъпи.

Дѣсниятъ турски флангъ избѣгва въ Виза.

Но въ това врѣме въ III армейски корпусъ бѣше настѣпилъ пѣленъ крахъ. Дивизията Джемалъ Бей, назначена да прикрива отстъплението, не удържа позициитѣ си и отстъпи въ безумно бѣгство. Нито намѣсата на офицеритѣ, нито съпротивлението на артилерията можаха да спратъ бѣгащитѣ маси. Скоро въ Виза нахлуха тѣлпи деморализирани войници отъ височинитѣ юго-източно отъ тоя градъ. Артилерията не можа да имѣе изъ калѣта повечето отъ орждията си и ги остави, като откара само прѣдницитѣ съ прислугата.

И тѣй, корпусътъ не се спрѣ задъ Соуджакдере. Дивизиитѣ Фуадъ Зия Бей и Хасанъ Изедъ Паша, отстъпили въ извѣстенъ порядъкъ, останаха да нощуватъ въ Виза и Пазаркьой, безъ да бждатъ атакувани отъ българитѣ, които прѣминаха Соуджакдере чакъ на 20. октомврий вечерята, и то съ съвсѣмъ слаби части. Когато на другия день сутринята корпуситѣ продължиха отстъплението си, скоро дисциплината съвсѣмъ изчезна.

Всички бѣгаха лудо къмъ Сарай. „Цѣлата сѣверна група бѣгаше безумно. Хиляди мѣстни жители газѣха калнитѣ пѣтища наредъ си войсковитѣ колони. Рѣкитѣ бѣха излѣзли изъ коритата си, и едритѣ капки дъждъ ни удряха по лицето като сжщински градъ. Това продължи прѣзъ цѣлата нощъ. Чакъ въ Сарай биде въдворенъ извѣстенъ редъ всрѣдъ голѣмата частъ на войскитѣ.“ „Дисциплината отпадна,“ пише единъ очевидецъ, „хората хвърляха всичко, което имъ се струваше излишно. Съндѣнци съ бойни припаси ограждаха като бордюри двѣтѣ страни на пѣтищата. Хората, изтощени отъ гладъ и отъ

напряжения, падаха въ гжстата калъ, отдѣто вече и не ставаха. Конете, пушки, ранци покриваха двѣтѣ страни на пѣтищата.“ Орждия и кола останаха затѣнали въ калѣта или падаха отъ високитѣ мостове.

Тѣй сѣверната турска група, до прѣди малко настѣпваща съ успѣхъ, сега бѣше прѣвърната въ безкрайна върволица отъ бѣглеци, които инстинктивно бѣгаха къмъ града. Нѣма нужда да се указватъ успѣхитѣ, които българитѣ щѣха да постигнатъ, ако бѣха прѣслѣдвали разбития си противникъ.

Центърътъ и лѣвиятъ флангъ на турцитѣ на 20. октомврий.

И южната група бѣше лишена на 20. октомврий отъ ржководството на по-висши началници, тѣй като и командующиятъ армията, и командиритѣ на корпуситѣ бѣха отишли назадъ. Напротивъ, още на 19 октомврий вечерята при армията бѣха дошли отъ Главната квартира началникътъ на Щаба на дѣйствующата армия, Хади Паша, и неговиятъ помощникъ Пертевъ Паша. Тѣ се опитаха на 20. октомврий — когато сѣверната група фактически бѣше вече прѣкжснала борбата — да повърнатъ на прѣдъ центъра и лѣвия флангъ, за да внесатъ единство въ дѣйствиата на двѣтѣ източни армии. Колкото и похваленъ да е тоя опитъ, все пакъ той не държеше смѣтка за дѣйствителното положение на нѣщата. Командующиятъ първата източна армия изчисляваше още на 18. октомврий числото на хората си на 25 до 30 хиляди, число, което отъ то насетнѣ сигурно не е порастнало. II армейски корпусъ бѣше изгубилъ почти всичката си артилерия. Съ такива войски всѣко настѣпателно дѣйствие би било още по-малко възможно, отколкото безуспѣшната отбрана на Карагачката позиция. Наистина, на 20. октомврий нѣкои части се по-

дадоха малко напредъ. Но това бѣха единични изключения. Изглежда, че отъ II армейски корпусъ 4-а дивизия е настѣпила отъ Топчикьой къмъ Чонгара, за да подкрѣпи XVII армейски корпусъ; въ това време 5-а дивизия била останала въ Топчикьой. 2-а дивизия отъ I армейски корпусъ била повърната напредъ къмъ Татарли. IV армейски корпусъ билъ трѣгналъ отъ Акчекьой къмъ сѣверъ.

Слѣдъ пладне три български колони, вѣроятно авангарди, настѣпиха къмъ Татарли — Пашакьой. Още слѣдъ първитѣ изстрѣли 2-а дивизия, чийто началникъ заявяваше, че прѣдъ видъ липсата на бойни припаси всѣко по-дълго стоене е прѣстѣпление, отстѣпи къмъ Синанли. Къмъ това отстѣпление се присѣдиниха още и II и IV армейски корпуси. Но българитѣ и тукъ не напиха, та IV армейски корпусъ остана прѣзъ нощта срѣщу 21 октомврий при Османликьой и на сѣверъ отъ това село, I армейски корпусъ на сѣверъ отъ шосето Татарли—Синанли задъ Хаджилардере. Оттамъ отстѣплението продължи задъ Беякьойдере. Самостоятелната конна бригада остана на 21 и 22 октомврий въ Синанли.

На крайния лѣвъ флангъ конната дивизия, вече съвършено изтощена, бѣше отстѣпила, безъ да поддържа съприкосновението съ противника, въ Чифликъ Охласъ, дѣто остана и на 21 октомврий. Понеже около Кари-странъ нѣмаше противникъ, тя на 22. октомврий дори пакъ настѣпи на западъ. Чакъ на тоя день вечерята, по заповѣдъ на командующия армията, тя почна окончателното си отстѣпление прѣзъ Мешинли—Карахасанкьой.

Покрай тия отстѣпателни движения продължаваше и нескончаемата върволица ранени и неранени бѣглеци и мѣстни жители. Всичко това се отправяше за Чорлу. Това бѣгство нѣмаше она панически характеръ, който срѣцнахме на дѣсния турски флангъ, но демора-

лизиращото му влияние едва ли бѣше по-малко. Нищо не рисува съкрушителното дѣйствие на отстѣплението по-добрѣ отъ обстоятелството, че само нѣколко дни слѣдъ боя турскитѣ армейски корпуси броеха не повече отъ 9000 пушки, I и II корпуси дори само по 3 до 4 хиляди.

Българитѣ не прѣслѣдватъ.

Както слѣдъ боя при Лозенградъ, тъй и сега българитѣ въ първитѣ дни слѣдъ боя не излѣзоха много напредъ отъ заетитѣ позиции. На 21. октомврий вечерята 10-а сборна дивизия (на дѣсния флангъ) се намираше въ и на югъ отъ Люле Бургасъ. Бѣше изпратено странично прикритие напредъ на височинитѣ при Аладжа Оглу. Слѣдваха по на сѣверъ 1-а и 6-а дивизии задъ Кавакдере, 4-а дивизия при Чонгара и 5-а дивизия съ една бригада отъ 3-а дивизия задъ Соуджакдере. Друга една бригада отъ 3-а дивизия стигна тоя день въ Яна, дѣто се намираше щаботъ на Генерала Радка Димитриевъ.

Така разбитата войска бѣше пощадена отъ най-страшния бичъ — стремителното прѣслѣждане, което спира чакъ тогава, когато се прѣсне и послѣдната единица и изгасне дори и мисълта за съпротивление.

Бихме се показали несправедливи къмъ българското више командване, ако приемемъ току тъй набързо, че то не е проникнато също толкова, колкото и ние, отъ принципа, че е необходимо, тактическата побѣда да се използва и да се довърши посрѣдствомъ енергично прѣслѣждане. Българскитѣ устави напиратъ изрично на необходимостта на прѣслѣждането, за което не може да съставлява прѣчка умората на войскитѣ. Причинитѣ, поради които българитѣ не прѣслѣдваха, се криятъ главно въ тактическата обстановка въ края

на боя и въ пълното изтощение на войските, у които не бяха останали вече никакви сили.

Загубите на българите само от боевете при Карагачдере се изчисляват на около 7000 убити и 12,000 ранени. Само от 5-а дивизия бяха излѣзли изъ строя 5,300 души.

Поради недостатъчното разузнаване боятъ бѣ почнатъ безъ единство въ дѣйствиата на отдѣлните голѣми единици и бѣше взелъ характера на фронталенъ бой, прѣзъ време на който пристигащите сили можеха да се употребятъ само за засилване на бойната линия. Българското командване трѣбваше да се откаже отъ каквото и да било опитъ за дѣйствителенъ обходенъ маневъръ, и затова неприятелтъ бѣ отблъснатъ главно съ фронтална атака. Боятъ за тая силна позиция, въпреки негодността на защитниците ѝ, бѣше изтощилъ напълно силите на българските войски — доказателство за извънредно голѣмата сила на фронталната отбрана. Дори и проривътъ при Карагачъ имаше характеръ само на мѣстенъ успѣхъ. Атакующиятъ, слѣдъ първото си проникване на неприятелската позиция, бѣ отблъснатъ отъ притеклите се подкрѣпления и длъжи повторния си успѣхъ на сѣщото мѣсто прѣди всичко на обстоятелството, че турската армия бѣше вече негодна за бой и рѣшена да отстъпи. Освѣнъ това, въ сѣщото време тѣхниятъ лѣвъ флангъ току що бѣше избѣгналъ едно поражение, което би могло да има важни послѣдствия. И все пакъ тая толкова непълна побѣда бѣше взела толкова много жертви. Нѣмаше прѣсни части, които да довършатъ успѣха посрѣдствомъ паралелно прѣслѣждане. И тъй, българите платиха скъпо, дѣто употребиха на рѣшителното мѣсто отъ десетѣ си дивизии само петъ.

Наистина, и фронталниятъ напоръ би билъ достатъченъ, за да довърши разнебитването на турската

войска. Но за това липсваше сила. Българските войски бяха водили бой отчасти цѣли петъ дена на извънмѣрно широкъ фронтъ срѣщу една силна позиция и бяха прѣтърпѣли голѣми загуби. Дивизионната конница бѣше много слаба, та не можеше да направи много нѣщо. Армейската конница бѣше парализирана отъ турската конна дивизия. Наистина, тя успѣ да държи противника си постоянно на щрекъ; но все пакъ тя не се рѣши да пропъди турската конница и да си пробие пътъ до фланга и тила на бѣгащите турски войски, защото тя сама бѣше съвсѣмъ изтощена и ескадроните ѝ едва броеха срѣдно по 50 коня.

Затруднения въ продоволствието.

Освѣнъ това и побѣдителтъ имаше да се бори съ сѣщите трудности на продоволствието, като тия на побѣдения. И на българската войска липсваха, както и на турците, срѣдствата, които могатъ да намалятъ спѣхитъ въ продоволствието прѣзъ време на боя и прѣзъ свързаното съ него прѣслѣждане: достатъчно количество неприкосновени запаси и леки продоволствени колони. Дневната дажба хлѣбъ бѣше едничката храна, която хората носѣха съ себе си. Тоя хлѣбъ едва ли ще ги е отървалъ прѣзъ време на боя отъ мжките на гладъ. Транспортите отъ волски кола, които съставляваха едничкото надеждно, но бавно, срѣдство за подвозъ, съ което разполагаше българското интендантство, не можеха да задоволятъ нуждите на подвоза при настѣплението за Цариградъ. На това прѣчеха голѣмата дължина на комуникационните линии и липсата на колко годъ годни пѣтища. Желѣзнопѣтната линия Лозенградъ — Баба-Ески — Люле Бургасъ трѣбваше първомъ да се уреди, та тогава да послужи за нуждите на интен-

данството; а и малкото ѝ подвиженъ материалъ не ѝ позволяваше да окаже нѣкакви особени услуги.*) Мѣстни срѣдства почти не се срѣщаха, защото бѣгащото население бѣше откарало съ себе си своя добитѣкъ и, доколкото бѣше възможно, и своитѣ храни. А на залавяне на турски продоволствени обози не можеше да се разчита, тъй като самитѣ турски войници гладуваха. Примирие, вмѣсто използване на постигнатия успѣхъ, или криза въ прѣхранването на войскитѣ — между тяхъ двѣ нѣща трѣбваше да избира българското командване. Силитѣ на войскитѣ бѣха изтощени, и гласоветѣ, които се издигнаха въ българската главна квартира, прѣдъ видъ на това положение на нѣщата, въ полза на леки условия за миръ, може би имаха извѣстно основание. Като се помисли още, че побѣдителитѣ страдаха наравно съ побѣденитѣ отъ лошото врѣме, започнало отъ 20 октомврий, и отъ съвсѣмъ непроходимитѣ пѣтища, става обяснимо, защо и слѣдъ боя при Люле Бургасъ, както слѣдъ толкова други боеве, българитѣ не прѣслѣдваха своя разбитъ противникъ. И тукъ, както и въ други подобни случаи, успѣхътъ, който побѣдителътъ изпускаше, макаръ и съ такива основателни причини, изъ ржцѣтъ си, трѣбваше да се спечелва съ голѣми нови жертви.

Абдуллахъ Паша заплати скжпо рѣшението си да приеме боя при Карагачдере. Не подлежи на съмнѣние, че това рѣшение би могло да повлѣче слѣдъ себе си и изгубването на столицата, ако българитѣ бѣха има-

*) Въ ржцѣтъ на българитѣ не попадна другъ подвиженъ материалъ. Майоръ Хайдаръ бей, който бѣше въ Чорлу, се бѣше погрижилъ за откарването му къмъ Цариградъ и бѣше отпжтвалъ самъ съ послѣдния влакъ. Като не разполагаше съ взривни вещества, той си послужи съ пироксилиновитѣ патрони на конницата, за да разруши колкото може повече мостове на изтокъ отъ Чорлу. Много нѣщо обаче не можа да се направи.

ли възможностъ да прѣслѣдватъ. Наистина, мжчно може да се отсжди, дали проектираниятъ отъ Абдуллахъ Паша отбранителенъ бой на горното течение на Екрене би ималъ по-добъръ край. Въ всѣки случай обаче подкрѣпленията, съ които още можеше да разполага, биха могли да се употребятъ тамъ наврѣме и планомѣрно, когато при Карагачдере тѣ влѣзоха въ боя на части, за да дадатъ малѣкъ тласѣкъ на храбро воденото настѣпление или пѣкъ да отклонятъ грозещи обрати. Може би и самата отбранителна позиция на Екрене, по-добъръ раззната и планомѣрно заета, би съотвѣтствувала на числото и бойната сила на армията по-добъръ отъ импровизираната и чрѣзмѣрно дълга Карагачка позиция. Наистина, не бива да се оставятъ безъ внимание трудноститѣ и несгодитѣ, които прѣдставя отстѣпването чакъ до позицията при Екрене; но трѣба да се забѣлѣжи, че и българитѣ трѣбаше да изминаватъ сжщия пѣтъ при сжщо тъй лоши условия. Прѣди всичко, на тая позиция биха се подвозвали много по-лесно хранителни и бойни припаси. Не подлежи на съмнѣние, че най-главната причина на поражението при Карагачдере трѣба да се търси въ съвършено недостатъчното снабдяване съ хранителни и бойни припаси. И това, което частъ отъ турскитѣ войски извършиха тамъ при най-лошитѣ условия, които човѣкъ може да си прѣдстави, заслужва висока похвала. Затова може да се допусне, че тия войски биха се били при Екрене, при по-добъръ уредени снабдителни служби, сигурно по-добъръ.

Въ управлението на боя и отъ двѣтъ страни се срѣщатъ грѣшки. Българскитѣ дивизии водиха въ повечето случаи отдѣлни боеве. Инициативата на по-малкитѣ началници и настѣпателниятъ духъ на войскитѣ изглаждаха много недостатѣци на командването. У турцитѣ срѣщаме инициатива и енергия само въ сѣверната

група, подтиквана от силната воля на Махмудъ Мухтаръ Паша; неуспѣхътъ на южната група трѣба да се отдаде въ голѣма степенъ и на това, че много висши началници счетоха прѣди врѣме дѣлото си за пропаднало, вмѣсто да употребятъ всичкитѣ си усилия да спратъ почнатото движение назадъ. Но на турцитѣ липсваше прѣди всичко висше командуване, което да съгласува дѣйствиата на двѣтѣ армии. Назъмъ Паша бѣше много назадъ (въ Черкезкьой), та, поради липса на надежни съобщения, не можѣ наистина да ръководи боя. А положението съвсѣмъ не бѣше толкова тежко, та да оправдава толкова голѣмо отдалечение. Въ всѣки случай той пропусна удобния моментъ да даде по-благоприятенъ ходъ на боя на 17. октомврий, като употребѣи цѣлсъобразно 3-а дивизия. Но, най-главно, той не можѣ да попрѣчи на прѣдиврѣменното отстъпление на южната група.

Само така може да се обясни странното обстоятелство, че сѣверната група на 18. и на 19. октомврий още продължаваше атакитѣ си, когато пъкъ южната група съ отстъплението си оголи лѣвия ѝ флангъ. Да биха имали тогава българитѣ още сили за настѣпление, армията на Махмудъ Мухтаръ Паша вѣроятно би била по-добрѣ обхваната откъмъ югъ, би била отхвърлена въ Странджа планина и тамъ унищожена. И колкото повече напредваше тая армия, толкова по-голѣма ставаше и тая опасностъ. Нейното спасяване отъ катастрофа въ всѣки случай не е заслуга на висшето командуване, а се обяснява само съ пълното изтощение на българскитѣ войски и съ дълбокото впечатление, което бѣше произвелъ върху тѣхъ неуспѣхътъ на 5 а Дунавска дивизия,—неуспѣхъ, който бѣше сломилъ донѣкждѣ тѣхния настѣпателенъ духъ. Побѣда обаче турцитѣ въ тоя моментъ не можеха вече да очакватъ.

Турцитѣ продължаватъ отстъплението си.

Турското отстъпление продължи, несмущавано отъ българитѣ, въ три голѣми потока, които се бѣха образували сами на 20. срѣщу 21 октомврий; прѣзъ Сарай-Странджа, прѣзъ Чорлу—Черкезкьой и отчасти по второстепенни пѣтища между желѣзнопѣтната линия и морския брѣгъ. Втората източна армия можѣ донѣкждѣ да се събере въ Сарай. Тя насочи корпуситѣ си и 3-а дивизия къмъ пѣтищата за Странджа, Иеникьой и Черкезкьой. Нощнитѣ маршове бидоха забранени. Единъ отредъ въ съставъ два табура бѣ дори пратенъ напредъ, за да спаси, каквото още може да се спаси, а останалото да унищожи. Покрай това бѣгството си продължаваше. Цѣли табури бѣха събрани и изведнажъ пакъ изчезнаха—хората имъ се разбѣгаха. Но все пакъ всрѣдъ колонитѣ настѣпи извѣстно спокойствие. Търпѣливиятъ, свикналъ съ всевъзможни неуредици турски войникъ най-сетнѣ се справи съ новитѣ условия. Изстъпления почти не се случваха, макаръ че на много мѣста липсваха офицеритѣ. На малкото налични началници, въпрѣки лошитѣ пѣтища, се даваше мѣсто да минатъ и имъ се отдаваше честъ както въ мирно врѣме. Най-скоро се възстанови редътъ въ III армейски корпусъ, който по-рано бѣше най-силно обзетъ отъ паниката.

Положението на 22. октомврий.

При все това състоянието на турската войска бѣше безнадеждно. На 22. октомврий I и II армейски корпуси не броеха повече отъ 3 до 4 хиляди души, III и IV 8 до 9 хиляди, а и тия жалки останки бѣха гладни, безъ оржие, облѣчени съ дрипи и крайно паднали духомъ. II армейски корпусъ бѣше изгубилъ почти всичката си артилерия. Липсваха бойни припаси, особно за артиле-

рията. Компактни единици почти вече не съществуваха. Между войските край отделни орждия, обозни кола и товарни животни вървяха цъли тълпи селяни, возящи на волски кола семейството и останки от имота си. Не липсваха и стада от дребен и чърди от едър добитък, за да довършат картината на Великото пръселение на народите.

Турците се оттеглят на Чаталджа.

При това положение не можеше да се осъществи изникналата случайно мисъл за спиране на линията Странджа — Иеникьой — Черкезкьой — р. Чорлу, Разбитата войска се оттегли в времето от 24. до 28. октомври на Чаталджанската линия. Зад тая линия полека лека изникнаха и големи лагери на съвършено разбъркани части. Най-големият от тях, при Хадемкьой и Мухакьой, по изчислението на очевидци, трябва да е имал около 30,000 души. Към тая едва ли още годна за военни действия маса се прибавиха постепенно подкрепления от Мала Азия. Числото на годните за бой войници се изчисляваше на 27. октомври на около 50,000.

При това положение на нещата турското висше командване — трябва да се признае — се намираше пред много трудна задача. Едно само се виждаше ясно: че, ако не искат да оставят столицата си плячка на победителя, турците трябва да бранят Чаталджанската позиция. Дали това ще успее, не зависеше толкова от разпоредбите на турското висше командване, колкото от скоростта и енергията, с която българите биха преследвали.

Конната дивизия и самостоятелната конна бригада бяха отстъпили сравнително бавно. Те поддържаха съприкосновението с противника и водиха на 25. октомври бой с настъпващи български колонии, които и спреха настъплението си. На 27. октомври те стигнаха

във Инджестъ, северозападно от Чаталджа. Там конната дивизия биде разформирана. Остатъците от нея се придадоха към самостоятелната конна бригада, която от то насетне се състоеше от три новосформирани полка, два картечни ескадрона и три конни батареи. На 28. октомври тя обстреля с артилерията си настъпващи български колонии и остана до 31. октомври пред фронта на армията при Езетинъ, след което биде отдръпната зад Чаталджанската позиция.

Още след боя при Лозенградъ, за подготвяне съпротивлението на Чаталджанската позиция, за неин комендант бѣ назначен Али Риза Паша. Той имаше заповѣдъ да подготви, съ помощта на двѣтѣ редифски дивизии, които още се намираха въ Цариградъ, тая позиция за отбрана. На 21. октомври и самъ Назъм Паша се отправи съ желѣзницата за Хадемкьой, дѣто той и щабътъ му останаха да живѣятъ извѣстно време въ вагона. Той взе върху си непосредственото командване на източната армия. Командующиятъ на дотогавашната източна армия, Абдуллахъ Паша, бѣ смѣненъ на 23. октомври, а Махмудъ Мухтаръ Паша пое наново командването на III армейски корпусъ. Съ това се отстраняваше досегашната неуредица, дѣто командването на източната армия се упражняваше отъ три лица: — главнокомандующия, командующия съединенитѣ източни армии и командующия втората източна армия. Остана обаче срѣдната инстанция — комендантъ на Чаталджанската позиция. Но тая не оказа вредно влияние, сигурно само затуй, че Али Риза скоро заболѣ отъ холера.

Прѣустройство на източната армия.

Най-напредъ турското висше командване трѣбаше да образува отъ избѣгалитѣ отъ Люле Бургасъ маси и

отъ азиатскитѣ подкрѣпления нова годна за военни дѣйствия армия. Затова армията получи съвършено ново устройство.*)

Чаталджанската позиция.

Поради малката сила на съпротивление, която турската армия бѣше проявила до сега и която можеше да се

- *) Бойно разписание:
 Главнокомандующъ: Назъмъ Паша.
 Началникъ на щаба: Хади Паша.
 I армейски корпусъ: Яверъ Паша.
 2-а дивизия: 12 табура, 5 батареи.
 3-а дивизия: 12 табура 2 батареи.
 Единъ стрѣлковъ полкъ (3 табура).
 Корпусна артилерия (8 батареи).
 II армейски корпусъ: Хамди Паша.
 4-а дивизия: 15 табура, 6 батареи.
 5-а дивизия: 21 табура, 5 батареи.
 12-а дивизия: 12 табура, 10 батареи, 2 планински батареи.
 III армейски корпусъ: Махмудъ Мухтаръ Паша.
 7-а дивизия: 14 табура, 6 батареи.
 8-а дивизия: 8 табура, 4 батареи, 1 планинска батарея.
 9-а дивизия: 9 табура, 9 батареи.
 Деркоски отредъ: 4 табура.
 I резервенъ корпусъ: Ахмедъ Абулъ Паша.
 29-а дивизия: 9 табура.
 Редифска дивизия Брекли: 9 табура.
 Маневрени войски: 2 табура, 6 батареи.
 II резервенъ корпусъ: Солиманъ Шевки Паша.
 Редифска дивизия Амазия: 9 табура,
 " " Самсунъ: 7 табура.
 " " Иозгатъ: 9 табура.
 30-а дивизия: 9 табура.
 III резервенъ корпусъ: Изедъ Фуадъ Паша.
 Редифска дивизия Фатихъ: 9 табура.
 " " Селемия: 9 табура.

Въ периодъ
на образу-
ване.

Тоя съставъ армията доби не изведнажъ, а съ течение на врѣмето, споредъ както пристигаха подкрѣпленията. Табуритѣ броеха често само по 250—300 челоуѣка. Цѣлиятъ личенъ съставъ на 4. ноемврий се възкачваше на около 90,000 души.
 Въ началото на м-ць декемврий бѣха зачислени на храна: въ I корп. 25,000; въ II 39,000; въ III 38,000; въ I рез. корп. 32,000; въ II резерв. корп. 22,000; въ III резерв. корп. 18,000. Общо крѣгло 175,000.
 Въ началото на м-ць декемврий се почна постройката на една военна желѣзопѣтна линия за облекчаване подвоза на хранителни и бойни припаси.

очаква и за напрѣдъ, слѣдъ толкова много дадени загуби, голѣмо значение добиваше подкрѣпата, която можеха да ѝ окажатъ естествено или изкуствено укрѣпенитѣ позиции. Надеждитѣ, които въ това отношение се възлагаха на чаталджанската позиция, не бѣха неоснователни.

Черното и Мраморното морета, заедно съ езерата Деркосъ и Бююкъ Чекмедже, стѣсняватъ фронта на отбранителната линия на изтокъ отъ Чаталджа на крѣгло 28 километра. Долинитѣ на Катарчису и на Карасу, широки около 2 до 3 хиляди метра, и долината на единъ минаващъ край Дагъ Иениджекьой притокъ на Деркоското езеро отварятъ на защитника на височинитѣ източно отъ Чаталджа почти навредъ достатъченъ обстрѣлъ и затрудняватъ много приближаването, особено на югъ, дѣто почвата на много мѣста е блатиста. Атакуващиятъ срѣща твърдѣ малко закрития при слизането отъ западнитѣ гребени, при прѣминаването на рѣката и при изкачването по слабо издутитѣ склонове на позицията. Атаката се затруднява прѣди всичко още и отъ обстоятелството, че долината е много широка, та артилерията ѝ, ако иска да излѣзе на закрыта позиция, трѣба да остане на 5—5½ километра далечъ. А тия разстояния граничатъ за полската артилерия съ максималната далечностъ на нейния огънь. За да поддържа пѣхотнитѣ атаки, артилерията трѣба да излиза на открита позиция.

На сѣверъ позицията не е толкова силна, колкото въ центъра и на югъ Долината е по-тѣсна, та артилерията на атаката може да се приближи повече. Освѣнъ това, къмъ Дагъ Иениджекьой позицията се издава малко на западъ и дава на артилерията на атакуващия по-широкъ обстрѣлъ. И обстрѣлтътъ на пѣхотата на отбраната е по-лошъ, понеже тукъ склоноветѣ сж много стрѣмни и въ подножията имъ често се срѣщатъ мъртви пространства.

Обзорът откъм позицията страда от това, че прѣдлежащата мѣстность е обраснала съ нисък храсталакъ. Това обаче не прѣдставлява голѣма опасностъ, защото храсталакътъ е толкова рѣдкъ, че противникътъ може да се види при слизането отъ отсрѣщнитѣ гребени.

Главното прѣдимство на позицията се заключаваще въ това, че двата ѝ фланга се опираха на морето, владѣно отъ турския флотъ, та всѣкакъвъ обходъ бѣше изключенъ. Срѣщу това, атаката трѣбаше винаги да се справя съ фланговия огънь отъ турскитѣ кораби.

Източниятъ гребенъ се издига почти на една височина съ западния. Само на югъ той се командува значително отъ масива на югозападъ отъ Чаталджа. Но тоя масивъ е толкова далечъ, че не може и дума да става за нѣкаква артилерийска позиция на него. Въ главния гребенъ се врѣзватъ и по двѣтъ страни на Катарчису, намѣста доста дълбоко, многобройни напрѣчни долини. Отъ това се явяватъ тѣсни гребени съ посока къмъ противника, които разпокъсватъ позицията. За това отбраната нѣма точно опрѣдѣлена обща огнена линия. Възниква прочее въпросътъ, дали главната отбранителна линия да се изнесе на прѣднитѣ езици или да се отдрѣпне тамъ, дѣто тия езици се опиратъ на общата верига. Рѣшено бѣ, издаденитъ напрѣдъ езици да се устроятъ за частична отбрана. На много мѣста главната позиция минаваше по най-издадената имъ часть. Но на сѣверъ, дѣто дѣйствието на българската артилерия върху тия издадени части на позицията бѣше особено силно, тѣ се устроиха само като прѣдна позиция. Обаче дори и изгубването на тия езици не можеше нийдѣ да окаже рѣшително влияние, тъй като отбраната имаше възможность да посрѣщне атаката съ съсрѣдоточенъ огънь отъ по-високата главна позиция. Освѣнъ това взеха се навредъ мѣрки, атакуващитѣ колони да се обстрѣлватъ въ гън-

китѣ между тия езици флангово. Поради естественитѣ си прѣдимства позицията бѣше укрѣпена прѣзъ руско-турската война въ 1877/78 год. и отъ то насетнѣ постоянно се усиляше. Прѣзъ руско-турската война бѣха издигнати на най-високитѣ мѣста въ двѣ линии 29 укрѣпления съ твърдѣ висока профилъ. Бѣха изкопани освѣнъ това окопи за обстрѣлване на мъртвитѣ пространства и окопни батареи. Липсваха обаче каземати, защото отпущанитѣ срѣдства бѣха твърдѣ оскѣдни. Укрѣпленията постоянно се рутѣха и въ 1909 година бѣха съвършено запуснати. Но все пакъ много отъ тѣхъ прѣдставляваха годни опорни пунктове за пѣхотната отбрана, щомъ като нѣмаше нови по-добри нагодени къмъ мѣстността укрѣпления, толкова повече че на първо врѣме се очакваше атака само съ срѣдствата на полската артилерия безъ обсадна артилерия. При новитѣ условия укрѣпленията не можеха вече да служатъ за закритие на артилерията. Общо взето, укрѣпленията прѣдставляваха повече морална, отколкото материална опора на разбитата източна армия. Сжшинската позиция трѣбаше да се укрѣпява тепърва. Даже и артилерийскитѣ насипи трѣбаше отчасти да се сриватъ, защото се виждаха отъ далечъ, а поради конфигурацията на терена на мѣста трѣбаше да се поставятъ батареи близу до тѣхъ.

Армията бѣше се оттеглила на 26. октомврий окончателно задъ позицията. На 28 октомврий започнаха работитѣ по укрѣпяването. До това врѣме двѣтъ дошли отъ Цариградъ редифски дивизии не бѣха направили много нѣщо. Но и отъ то насетнѣ не бѣ проявена тъй необходимата енергия, макаръ че опасността бѣше нависнала надъ самата столица. Едва слѣдъ извѣстно врѣме турцитѣ се стреснаха. Българитѣ имъ бѣха дали достатъчно врѣме да се съвзематъ. Изникнаха най-напрѣдъ пѣхотнитѣ окопи на най-прѣдната линия. Тѣ бѣха из-

копани на издадените езици и на мѣста бѣха на нѣколко яруса. Храсталакътъ прѣдъ сѣверната частъ на позицията биде изсѣченъ до стигането на българитѣ поне отчасти. Телени мрѣжи се срѣщаха по него време въ твърдѣ ограниченъ брѣй.

Позициитѣ на артилерията се намираха въ голѣмата си частъ на самия гребенъ докждѣ 2000 метра задъ прѣдната линия. Батареитѣ бѣха на слабо маскирана позиция, тѣмко колкото да могатъ да стрѣлятъ съ право мѣрене. Нѣкои отъ тѣхъ бѣха се окопали на прѣдния скатъ, отдѣто можеха по-успѣшно да поддържатъ пѣхотата си. Тѣ намираха обикновено достатъчни закрития въ гѣнкитѣ на мѣстността, а и храсталакътъ прѣдъ позицията имъ прѣчеше на българската артилерия да се пристрѣля точно по тѣхъ. Нѣкои артилерийски окопи бѣха изработени много добрѣ; но повечето бѣха извършени повърхностно и на недобро мѣсто. Съ течение на времето изникнаха по нѣколко закрития за всѣка батарея, защото турцитѣ имаха обичай да мѣнятъ прѣзъ нощта позицията си, ако противникътъ бѣ успѣлъ да се пристрѣля по нея.

Снабдяването на позицията съ артилерия прѣдставляваше на първо време значителни трудности, тъй като източната армия бѣше изгубила голѣма частъ отъ полската си артилерия. Въмѣсто тѣхъ бидоха изкарани на позиция 10 стари 12 с./м. орждия, 40 нескорострѣлни 8.7 с./м. орждия, частъ отъ секвестиранитѣ прѣди войната сръбски полски орждия и нѣколко 12 с./м. гаубични батареи. Бойни припаси за всички тия орждия имаше въ изобилие. 18 стари 15 с./м. брѣгови орждия не можаха да се употребятъ по липса на платформи и на бойни припаси.

Пжтищата на самата позиция бѣха лоши. Само шосето Хадемкѡй—Деркосъ бѣше въ донѣидѣ задоволи-

телно състояние. По-сетнѣ войскитѣ построиха здрави пжтища и друга военна желѣзопжтна линия. Линията на източната компания, която минава отчасти задъ позицията, улесняваше значително снабдяването на армията съ всѣкакви потребности. Телефоннитѣ линии, свързващи командующия армията съ корпуснитѣ командири и тия послѣднитѣ съ войскитѣ, въ началото на ноемврий още не бѣха построени.

Общо взето, чаталджанската линия бѣше много силна позиция, макаръ че, като всѣка друга позиция, и тя имаше своитѣ слаби страни. Тя бѣше отлично пригодна за чисто отбранителни дѣйствия. Но голѣмото разнообразие на терена можеше да съблазни началницитѣ да разпокжсатъ войскитѣ си. Отъ това можеше да пострада съгласуването на дѣйствиата, тъй като не всѣкждѣ се виждаше ясно, коя линия прѣдставлява главната позиция. Но турската армия съ течение на времето се справи отлично съ тая конфигурация на терена.

Главната несгода на позицията бѣше тая, че настжплението отъ нея, въ случай че противникътъ се укрѣпѣше на отсрѣщнитѣ гребени, ставаше почти по-трудно отъ настжплението срѣщу самата нея. Но за турско настжпление на първо време не можеше да се мисли. Затова главнокомандующиятъ изпърво не възприе прѣдложението на Махмудъ Мухтаръ Паша, въ позицията да се включатъ и командующитѣ висоти югозападно отъ Чаталджа. Това прѣдложение се подложи на обсжждане чакъ слѣдъ примирието, когато турската армия изглеждаше наново годна за настжпателни дѣйствия.

Турската армия се съвзема.

За подигане вжтрѣшната стойность на войската бѣха взети доста полезни и цѣлесходни мѣрки, макаръ че и въ тоя случай, съ изключение на III армейски кор-

пусъ, не дѣйстваха съ оная енергия, която се налагаше отъ обстановката Докждѣ 29. октомврий прѣустройството на частитѣ ще е било вече свършено. Частитѣ се освободиха, като ги пратиха въ Мала Азия, не само отъ раненитѣ и болнитѣ, но и отъ многобройнитѣ необучени войници, които при мобилизацияга бѣха изпълнили редоветѣ имъ, безъ да ги засилятъ. Тѣхното мѣсто заеха редици отъ задържанитѣ до тогава въ Цариградъ части и нови подкрѣпления отъ Азия, чиято стойностъ се оцѣнява различно, но положително бѣше по-висока отъ тая на Лозенградскитѣ и Люлебургаски бѣглеци. Около сжщото врѣме на позицията стигнаха отъ Мала Азия и Армения и прѣсни низамски войски, нѣкои отъ които правѣха отлично впечатление.

Нѣкои енергични началници, като напр. Махмудъ Мухтаръ Паша, гледаха да подигнатъ духа на войскитѣ си, кое съ личенъ примѣръ, кое съ строги наказания, и нѣидѣ постигнаха твърдѣ добъръ успѣхъ. Особно благоприятно дѣйствуваше на духа на проститѣ войници постепенното подобрене на продоволствието, което прѣзъ врѣме на застоя, поради непосредствената близость на желѣзопѣжната линия и на сръдствата отъ Цариградъ и Мала Азия, ставаше несравнено по-леко, отколкото бѣше на отдалеченитѣ тракийски бойни полета и прѣзъ врѣме на безспирното бѣгство слѣдъ боя при Лозенградъ. За съвсѣмъ уредено продоволствие, разбира се, и сега още не можеше да се говори. Дори на 3. ноемврий отдѣлни полкове не бѣха уредили още своето прѣхранване. Съ какви трудности имаше още да се бори командването, показва слѣдното извлѣчение изъ заподѣнитѣ по III армейски корпусъ:

„1. Частитѣ на прѣдната линия трѣбва да бждатъ винаги на щрекъ и да заематъ частъ отъ окопитѣ си и прѣзъ нощта. Всѣки началникъ на участъкъ да разузнава постоянно прѣдлежащата мѣстность.

2. Тѣй като противникътъ е вече наблизу, и всѣка минута се очаква бой, началницитѣ да обикалятъ лично участъцитѣ си, да ускорятъ укрѣпването имъ и да измѣрятъ разстоянията до извѣстни точки на прѣдлежащата мѣстность.

3. Палаткитѣ да се разбиватъ на мѣста закрити отъ погледитѣ на неприятеля.

4. Тѣй като офицеритѣ и войницитѣ не знаятъ имената на околнитѣ села и направленията на пѣтищата и долинитѣ, а сжщо и трудно опрѣдѣлятъ посоката, по която настѣпва противникътъ, командиритѣ на частитѣ да обърнатъ особено внимание на тая точка.

5. Забѣлѣзано е, че окопитѣ се заематъ прѣждеврѣменно и безцѣлно. По тоя начинъ хората се изморяватъ, а освѣнъ това на противника се дава възможность да добие изведнажъ свѣдѣния за позицията ни, за чието добиване иначе би употребилъ нѣколко деня. Това да не се върши занаяпрѣдъ.

6. Запрѣщава се най-строго кладенето на огньове около бивацитѣ на мѣста, изложени на погледитѣ на противника. За готвене на храната и за други належащи нужди да са палятъ огньове въ най-нискитѣ мѣста на долинитѣ“.

Холерата избухва.

Но едно непрѣдвидѣно обстоятелство заплашваше да осуети всички усилия за засилването на армията. Това бѣ избухването на холерата. Прѣнесена отъ редицки табури отъ заразени съ холера области на сѣверна Сирия, болестъта намѣри най-благоприятна почва за развиване всрѣдъ тия голѣми маси отъ духовно и физически свършено отпаднали, полумъртви отъ гладъ, още при отстъплението заболѣли хора, които бѣха се образували задъ Чаталджанската позиция слѣдъ боя

при Люле Бургасъ. Недостатъчното число лѣкари и сани-тари, пълната липса на модерна лагерна хигиена, липсата на вода, поради която войниците често се виждаха принудени да утоляват жаждата си съзстояла въ лок-витъ вода, и недостатъчното снабдяване съ храна спо-могнаха на епидемията да се развие до неимовѣрни размѣри само нѣколко дни отъ появяването си. Че и небрѣжността на много отговорни лица е играла го-лѣма роля при разпространението на епидемията, се вижда отъ слѣдната заповѣдь по III армейски корпусъ:

„Като минавахъ днесъ прѣзъ бивака на дивизията Ерекли близу до Буянли, забѣлѣзахъ съ съжаление, че умрѣлитъ сж погребани само на 5—6 крачки отъ па-латките и че, по липса на нуждници около бивака, мѣстността задъ палатките е съвършено омърсена. Лѣ-каритъ и офицеритъ, които намѣрихъ въ бивака, смѣ-рахъ за това. Понеже, въпрѣки всички заповѣди, подобни нѣща още се срѣщатъ, за напредъ ще наказвамъ строго по-висшитъ началници».

Всички кореспонденти, които посѣтили лагеритъ при Хадемкьой и Муханьой прѣзъ врѣмето отъ 27. октом-врий до 3. ноемврий, твърдятъ единодушно, че тия ла-гери били въ окаяно състояние. Затова мнозина прѣд-ричаха съвършено разкапване на източната армия. Изглежда почти като чудо, дѣто епидемията загасна толкова скоро, колкото бѣ и пламнала. Единъ очеви-децъ пише на 3. ноемврий:

„Здравословното състояние става все по-лошо и по-лошо. На фронта войскитъ изглеждатъ добри, но въ тила се срѣщатъ само болни хора. Въ Хадемкьой ле-жатъ стотици умрѣли, които никой не погребва. Отъ всѣки двама души единъ е боленъ. Болнитъ на умира-не войници шурмуваха вагонитъ на желѣзницата и лежатъ на цѣли тѣлпи по покривитъ имъ“.

Едва ли нѣкога ще се установи съ положителность, какво число сж достигнали загубитъ отъ холерата. Спо-редъ една смѣтка, прѣзъ втората половина на м-цъ октомврий и първата половина на ноемврий, и сигурно най-вече прѣзъ ноемврий, отъ холера и отъ други бо-лести на храносмилателнитъ органи сж загинали 15,000 души. Отъ 29. октомврий до 12. ноемврий въ инфекциоз-ната болница при Санъ Стефано постѣпиха около 15,000 болни, нѣкои отъ които обаче страдаха отъ други бо-лести. Отъ тѣхъ прѣзъ реченото врѣме умрѣха около 3,200 души. Чакъ отъ 6. ноемврий нататкъ почна да се забѣлѣзва намалѣване на числото на болнитъ отъ холера.

Турцитъ заематъ Чаталджанската позиция.

Въпрѣки тия голѣми затруднения, източната армия въ началото на ноемврий бѣше почти готова за бой. Нейнитъ корпуси заемаха слѣднитъ участъци: III армейски корпусъ тѣсната ивица между Черното море и Деркоското езеро и фронта на югъ отъ това езеро до с. Уржуню, II армейски корпусъ отъ тамъ дождѣ пѣтя Чаталджа—Спартакуле, I армейски корпусъ на югъ чакъ до езе-рото Бююкъ Чекмедже. Въ втора линия бѣха: I резер-вень корпусъ на изтокъ отъ Ясойренъ, II резервень кор-пусъ при Чилингиръ и Самларъ (10 клм. изт. отъ Муха-кой), III резервень корпусъ се събираше около Калфа-кьой (20 клм. с.и.—и. отъ Бююкъ Чекмедже). Главната квартира остана въ влака на ст. Хадемкьой. При Кара-бурну и при Каликратия бѣха хвърлили котва военни кораби, готови да взематъ участие въ прѣдстоящия бой.

Въ самитъ пѣхотни окопи на позицията имаше много малко хора. Резервитъ на участѣцитъ бивакираха на 1000—4000 метра задъ позицията.

Охранението и разузнаването прѣдъ фронта бѣше много слабо. Въ всѣки случай за приближаването на

българитѣ имаше достатъчно свѣдѣния. Знаеше се, че тѣ на 26 октомврий още не бѣха прѣминали линията Сарай—Черкезкой. Изобщо дори и на 1 ноемврий се прѣдполагаше, че прѣдъ фронта има съвсѣмъ слаби български сили. На 1 ноемврий бѣ донесено, че противникътъ се окопава на линията Инджесъ—Чаталджа—Лахонатъ и при Тарфа (на западъ отъ Деркоското езеро) и че нѣколко дружини настѣпватъ отъ Тарфа къмъ Дагъ Иениджекой и къмъ Лазаркой. Отъ това се извади заключението, че българитѣ мислятъ да атакуватъ позицията не съ открита сила, а съ постепенна атака.

Българитѣ настѣпватъ къмъ Чаталджа. 24 октомврий.

Понеже българското висше командване се бѣше отказало да прѣслѣдва противника, трѣбваше да се примири съ мисълта, че турцитѣ ще сварятъ да се приготвятъ, за да продължатъ борбата. Слѣдъ неуспѣхитѣ въ полето това не можеше да стане другдѣ, освѣнъ задъ Чаталджанската линия.

Трѣбва да се приеме, че българската главна квартира е знаела нейната естествена сила и лошото състояние на укрѣпленията ѝ. Но въпрѣки това тя като че е разчитала да срѣщне сериозно съпротивление на тая позиция. За бързото сломяване на това съпротивление липсваше прѣди всичко тежка артилерия. Колкото такава имаше, бѣше на позиция при Одринъ. Сега българската главна квартира видѣ, че е постѣпила нецѣлесъобразно, като е взела тежката артилерия отъ полската армия и я е поставила около Одринската крѣпостъ, която тя не мислѣше да атакува.

И тѣй, задачата на съединенитѣ I и III армии бѣше много трудна. Това личеше ясно и въ инструкциитѣ

на главната квартира. Генералъ Димитриевъ, който пое командването на съединенитѣ армии, безъ отдѣлнитѣ армии да се разформируватъ, трѣбаше да напредне до турскитѣ укрѣпления, но на първо врѣме да не се впуска въ бой. За тая цѣль къмъ неговата армия бидоха придадени още 3-а и 9-а дивизии. Тѣхното мѣсто подъ Одринъ заеха новосформирани части. 6-а дивизия мина въ подчинение на командующия I армия.

Между това съприкосновението съ отстѣпващитѣ турски колони като че съвсѣмъ се изгуби. Настѣплението къмъ Чаталджанската линия започна чакъ на 24. октомврий. Дѣсната колона на I армия достигна на 25. Чорлу, дѣто турцитѣ бѣха разрушили желѣзнопътния мостъ надъ Аккадинъ. На 26. октомврий се зае Черкезкой. Но настѣплението трѣбаше да се спре още на 27. октомврий, тѣй като прѣхранването на армията пакъ бѣше изпаднало въ критическо положение. Мѣстнитѣ срѣдства, отъ които българската армия дотогава бѣше получила повече отъ половината си прѣхрана, се изчерпваха съ приближаването къмъ Цариградъ все повече и повече, тѣй като всичкото население бѣше избѣгало. Подвозътъ ставаше все по-труденъ съ удълбочаването на тила и особено въ гористата мѣстность на изтокъ отъ Сарай.

Въпрѣки това главитѣ на колонитѣ стигнаха на 30. октомврий прѣдъ Чаталджанската позиция. Щабътъ на I армия се установи въ Каджкой, тоя на III корпусъ въ Ерменикой. Българитѣ нигдѣ не бѣха срѣщнали упорство. На 3. ноемврий стигнаха и послѣднитѣ части на 9-а дивизия. Като почнемъ отъ дѣсно, дивизиитѣ бѣха разположени въ слѣдния редъ: 10-а, 1-а, 6-а, 9-а, 3-а и 5-а въ първа линия, I армия на югъ, III армия на съверъ отъ желѣзопътната линия. Отъ конната дивизия останаха три полка къмъ I армия, другитѣ се употребиха

за охрана на тила. Прѣднитѣ части на двѣтѣ дивизии заемаха на 3. ноемврий линията Арнауткой—Куюкдере — Мертеник—ст. Чаталджа — Уклалж—Кестенлик—Дагъ Иениджекой—западния брѣгъ на Деркоското езеро.

Българитѣ прѣдъ Чаталджа.

Като се убѣди, че турцитѣ не ще капитулиратъ скоро, българското висше командване трѣбваше да рѣши, какво да се прави. Едничкото прѣдимство на българскитѣ войски се състоеше въ тѣхната по-голѣма численостъ — 120 до 140 хиляди души срѣщу около 90 хиляди турци — и въ по-високия моралъ, макаръ че и той прѣзъ уморителнитѣ походи и поради загубитѣ бѣше доста отпадналъ.

Но изглежда, че българското висше командване само не е виждало ясно, какво иска. За атакуване силитѣ изглеждаха недостатъчни, а на неуспѣхъ, много понятно, то не искаше да се излага. Отъ друга страна не бѣше желателно, по политически и по военни съображения, да се прѣкъсва досегашниятъ побѣдоносенъ походъ съ продължителенъ застои въ военнитѣ дѣйствия. Съ това на противника щѣше да се даде време да се съвземе и да укрѣпи позициитѣ си толкова, че по-сетнѣшната атака да стане все по-трудна и по-трудна. Удобниятъ моментъ бѣше и безъ това вече пропуснатъ. Ако макаръ и само частъ отъ българската армия бѣше прѣслѣдвала разбития при Люле Бургасъ противникъ, Чаталджанската позиция, а съ нея и столицата, щѣха да паднатъ въ български рѣцѣ.

Трудно бѣше да се рѣши, какво да се прави. За подготвяне атаката на Чаталджанската позиция би трѣбало да се докара отъ Одринъ тежката артилерия. Но това щѣше да отнеме много време и щѣше да спре

започнатитѣ работи около Одринъ. Но прѣди всичко трѣбаше да се рѣши трудниятъ въпросъ, какъ да се подвозятъ бойни припаси за тая артилерия. А това едва можеше да се направи на първо време, както и изобщо затруднителността на тогавашното положение се състоеше въ голѣмата дълбочина на тила. Чаталджанската армия имаше за база Ямболъ. Отъ тамъ до Къзълъ Агачъ води единъ донѣйдѣ сносенъ пѣтъ, покрай който се намира въ постройка и една желѣзопѣтна линия. Отъ тамъ на югъ до Лозенградъ имаше само лоши планински пѣтища. Обозитѣ отъ волски кола вземаха това разстояние, при дневни прѣходи отъ 20 километра, за 5—6 дни. Наистина, отъ Лозенградъ има желѣзопѣтна линия прѣзъ Баба Ески за Чаталджа, само че тая линия трѣбаше тепърва да се възстановява, а и слѣдъ това заловениятъ турски подвиженъ материалъ щѣше да стигне само за незначително движение. Отъ друга страна и мѣстнитѣ сръдства въ тила на армията бѣха изтощени, та изглеждаше съмнително, дали армията ще може да се прѣхрани. При тия трудности на прѣхранването не можеше и дума да става за подвозъ на бойни припаси. Така войната бѣше стигнала до точката, отъ която почва обратътъ. Нападателнитѣ сили на българитѣ бѣха изтощени. Много е понятно, че при тия обстоятелства се издигнаха гласове за влизане въ прѣговори за миръ. Но тия гласове не бѣха чути. А и командването не взе едничкото правилно рѣшение, което можеше да се вземе, — да събере всичкитѣ си сили за незабавна стремителна атака. Че такава атака, при численото прѣвъзходство на българитѣ, можеше да има успѣхъ, показаха по-сетнѣшнитѣ събития. Съ нея обаче българитѣ поемаха въ сщщото време и риска да бждатъ напълно разбити. И при все това такава едно рѣшение би било по-добро отъ взетото полу-

рѣшение: хемъ ужъ да не атакуютъ рѣшително, хемъ пакъ да направятъ нѣщичко.

Отъ тая нерѣшителность на първо врѣме произлѣзе единъ застой на военнитѣ дѣйствия до 3. ноемврий, изпълненъ съ цѣла редица размѣствания на частитѣ по позицията, съ разузнавания и отъ врѣме на врѣме съ артилерийска стрѣлба, произвеждана сигурно пакъ съ разузнавателна цѣль. Всичката артилерия бѣ разположена по цѣлия фронтъ на грижливо избрани и окопани позиции задъ гребенитѣ, които заграждатъ откъмъ западъ Чаталджанската долина. На дивизиитѣ се дадоха точно означени участъци. Генералъ Савовъ и Генералъ Димитриевъ обиколиха нѣколко пжти цѣлото разположение. Генералъ Савовъ най-сетнѣ даде на командующия съединенитѣ I и III армии една директива, която не ще е била твърдѣ ясна. Споредъ Генерала Савова тя прѣдвиждала само усилена рекогносцировка, споредъ Генерала Димитриева пъкъ тя била формена заповѣдъ за атакване на Чаталджанската позиция.

БОЯТЪ ПРИ ЧАТАЛДЖА.

Малочислена бойна частъ.

Отъ неяснитѣ директиви на главнокомандующия произтече сама по себе си една нерѣшителность въ атаката и вземане полу-мѣрки. За атаката бидоха назначени само 1-а, двѣ бригади отъ 6-а, 9-а и 3-а дивизии. Тѣмъ бѣха дадени слѣднитѣ обективи: на 1-а дивизия участъкътъ отъ Ахмедъ Паша до Махмудие Табия, на 6-а Накашкьой — Гази Баиръ, на 9-а Караджали — Къзълджали тепе и на 3-а дивизия на изтокъ отъ Дагъ Иениджекьой — Лазаркьой. 10-а дивизия, една бригада отъ 9-а дивизия, 4-а и 5-а дивизии бѣха задържани въ втора линия.

Оставянето на толкова сили въ втора линия прави вѣроятно заключението, че българитѣ не сж искали да се впускатъ въ рѣшителенъ бой. Но това намѣрение като че не е било прѣдадено на по-долнитѣ началници съ изискваната ясность. Ако, както наистина изглежда, тѣ сж получили сжщински заповѣди за атака, то, прѣдъ силата на турската позиция и очакваното съпротивление на турцитѣ, боеветѣ по необходимостъ щѣха да бждатъ много кръвопролитни. А за такива боеве не трѣбаше да се употребяватъ недостатъчни сили. Четири навѣрно много орѣдѣли дивизии на единъ фронтъ отъ 18 до 20 клм. бѣха твърдѣ много за усилена рекогносцировка, твърдѣ малко за рѣшителна атака. Съмнително е, дали по този начинъ българитѣ биха налучили съ сигурность слабия пунктъ на отбраната. Сжщо тъй обаче остава съмнително и дали командующиятъ армията е ималъ желанието да употреби за ударъ на това мѣсто задържанитѣ въ резервъ войски.

На 3. ноемврий прѣднитѣ части на българскитѣ дивизии се пригорвиха за атака, артилерията биде изкарана окончателно на позиция.

4. ноемврий. Артилерийски бой.

На 4. ноемврий въ 5 ч. 30 м. пр. пл. българската артилерия откри по цѣлия фронтъ огънь по турскитѣ позиции. Тя не бѣше посмѣла да се приближи прѣзъ нощта на дѣйствителни разстояния до противника, защото въ такъвъ случай би трѣбало да се откаже отъ закрилата, която ѝ даваха закрититѣ позиции. Не се забѣлѣзваше никакъвъ опитъ да се съсрѣдоточи огъньтъ на рѣшителния пунктъ: огъньтъ бѣше разпокъсанъ по цѣлия турски фронтъ. Турцитѣ отговаряха рѣдко и пестѣха и безъ това оскѣднитѣ си бойни припаси за по-важни цѣли, толкова повече че имаха твърдѣ малко

шансове да сломят българската артилерия на закритите ѝ позиции. Въпреки това, скоро стана ясно, че сега отношението между действието на турската и на българската артилерия не беше вече такова, каквото беше въ дотогавашните боеве. Чуждестранните наблюдатели на тоя бой изнесоха впечатлението, че турската артилерия стреляше по-точно от българската. Пристрелката се свършваше обикновено само с няколко изстрела. Турците имаха това предимство, че преди стигането на българите бяха произвели бойни стрелби с действителни снаряди и с това бяха определили разстоянията. Особено се хвърляше въ очи разликата въ височините на шрапнелните пръскания: докато турските шрапнели се пръскаха нормално, българските достигаха понекога до 150 метра височина на пръскането. Въ всеки случай турската артилерия не даде почти никакви загуби. Българската артилерия не можа да привлече огъня и върху себе си и с това да отклони вниманието и от атакуващата пехота. А това вече правеше много съмнителен успех на атаката на такава местност. Единъ очевидец пише: „По двесте батареи на Майоръ Мехмедъ Али Бей при Махмудие Табия българите дадоха на 4. ноемврий и през следните два дни най-малко 4000 изстрела. Двесте батареи се намираха на самия гребенъ. Българите виждаха не само блъсъците, а и горната част на щитовесте. Те се бяха и добре пристреляли, но шрапнелите им се пръскаха на повече от 30 метра височина или на ударъ и въ разстояние на цъли три дни можаха само да убият единъ войникъ, да ранят четирма и да разбият едно колело.

Но тръба да се заблѣжи, че тоя артилерийски бой се водеше вънъ от сферата на действителния артилерийски огънь. Батареите при Махмудие Табия бяха обстрелвани съ запалка 56 до 58 (= 5600 до 5800

метра). Тоя огънь не можеше да действува ни подготвително, ни решително, още повече че той прѣдшествуваше, като отдѣлно действие, пехотната атака, та турската пехота можеше спокойно да остане на закрито. И действието на турската артилерия върху българската, по свѣдѣния отъ български източникъ, били незначителни. Особено не могли да бждатъ открити гаубичните батареи. Заслужва да се отблѣжи, че турците откриваха позициите на българската артилерия по това, че тя бяха много близу до гребена, та блъсъците им се виждаха много добре*). Турските 12 с/м. оръдия взеха въ боя слабо участие поради късата запалка на старите си шрапнели.

Атаката на I армия.

Макаръ че българската артилерия не беше добила надмощие въ огъня, въ 9 ч. пр. пл. почна пехотната атака. Но тя биде скоро спрѣна вслѣдствие на огъня на турския флотъ на дѣсния флангъ, на който 10-а дивизия и безъ това не смѣташе да атакува енергично. Огънятъ на турския флотъ упражни влияние върху действията на българите почти чакъ до пжтя Чаталджа-Мандра.

Само на фронта на 1-а и 6-а дивизии пехотата настѣпи въ съгласувани действия срѣщу участъка Махмудие Табия—Караколъ Нокта. Дълги тънки вериги, послѣдвани отъ няколко батареи, настѣпиха по понижението на долината на Катарчису, особено широка и гола на това мѣсто. Те прѣдставляваха благодарна цѣль за турската артилерия и още отъ голѣми разстояния прѣтърпѣха

*) Турската артилерия откри следните български артилерийски позиции:

югоизточно отъ Тарфа 3—4 батареи; сѣверно отъ Дагъ Иениджевой 3—4 батареи; западно отъ Чанакча и Кестенликъ 3 батареи; сѣверно отъ Езетинъ 2 батареи; южно отъ Езетинъ 3—4 батареи, отъ които една гаубична; по къмъ югъ още 2 батареи; южно отъ Чаталджа 5—6 батареи, всичко около 24 батареи.

значителни загуби. Батареите бѣха разбити прѣди още да откриятъ огънь. Остатъцитѣ отъ прислугата имъ се захриха задъ гребенитѣ. И обикновената форма на българскитѣ атаки — тънки вериги, слѣдващи на малка дистанция една отъ друга, избѣгване на сгъстени маси и най-грижливо използване на всѣко мѣстно закритие — тукъ нѣмаше успѣхъ, и то въпрѣки поддръжката на картечницитѣ, изкарани въ най-прѣдната линия.

Българската пѣхота се натъкна на 5-а турска дивизия, въ чието разпореждане бѣха дадени още двѣ редифски дивизии. Българитѣ достигнаха незаеитѣ пѣхотни окопи на Отлукъ Табия прѣдъ турската позиция и заеха и самото укрѣпление, но скоро бидоха пропждени отъ тамъ съ артилерийски огънь откъмъ Караколъ Нокта и Махмудие Табия. Но тѣ се задържаха въ нѣколко окопа по западъ, отъ които нѣколко пѣхоти, но безъ успѣхъ, се опитаха да напреднатъ.

По на сѣверъ къмъ 4 часа 30 м. сл. пл. биде силно атакувана Мекдебъ Харбие Табия, западно отъ Караколъ Нокта. Срѣщу това укрѣпление нѣколко български дружини бѣха се доближили постепенно въ свършено тънки линии на около 300—400 метра и бѣха се събрали въ една гънка на мѣстността. Въ 4 часа 30 м. сл. пл. тѣ настѣпиха, но турскиятъ артилерийски и пѣхотенъ огънь ги застави да повърнатъ назадъ и да отстъпятъ съ голѣми загуби прѣзъ Катарчису къмъ Езетинъ. Турцитѣ твърдятъ, че били намѣрили въ тоя участъкъ 2000 убити и ранени, жертви най-вече на шрапнелния огънь. Двѣтѣ резервни дивизии не бѣха употребени за отбиване на българската атака.

Атаката на III армия.

Още по-рано и съ по-голѣма нагледъ енергия бѣха поведени атакитѣ на III армия. 3-а дивизия призори

бѣше овладѣла селото Дагъ Иениджеккой. Малко слѣдъ 9 часа пр. пл. почна настѣплението на тая и на 9-а дивизия отъ линията Чанакча—Лазаркой срѣщу групитѣ укрѣпления отъ южния брѣгъ на Деркоското езеро къмъ югъ.

Настѣпление на 9-а дивизия.

9-та дивизия настѣпи съ 2-а бригада въ обхватъ срѣщу групата укрѣпления при Бекеръ Паша Табия, съ 1-а бригада срѣщу Азъмъ Паша Табия. Бригадитѣ бѣха извадили на първа линия два полка, полковетѣ три дружини. Но атаката на дѣсния флангъ и въ центъра не биде поддръжана достатъчно отъ артилерията и страдаше силно отъ турския артилерийски огънь. Дивизията скоро изпадна въ твърдѣ затруднено положение. 2-а бригада, която настѣпваше прѣзъ Уржуню, напредна до лощината на изтокъ отъ това село и биде разстроена отъ съсрѣдоточения турски артилерийски огънь. Сжщата участъ постигна и 17-й пѣх. полкъ на дѣсния флангъ на 1-а бригада. Той влѣзе въ лощината между Азъмъ Паша Табия и Бекеръ Паша Т. и попадна подъ смъртоносенъ кръстосанъ и продоленъ турски артилерийски и пѣхотенъ огънь. Въпрѣки това, настѣплението изглежда да е било подземано нѣколко пѣхоти. Но скоро слѣдъ пладне полкътъ бѣше вече изтощенъ и къмъ 3 часа сл. пл. отстъпи задъ Катарчису, като бѣше изгубилъ отъ 3200 души повече отъ 1000 души ранени.

Влѣво отъ него бѣше настѣпилъ срѣщу Азъмъ Паша Т. 4-и пѣхотенъ полкъ. Той бѣше поддръжанъ повече, отколкото другитѣ полкове, отъ артилерията си, насочила тукъ всичкия си огънь по турската пѣхота, напредна бавно и най-сетнѣ се окопа на нѣколко стотинъ метра прѣдъ самото укрѣпление.

Поражението на 17-и пѣх. полкъ не бѣ използвано отъ турцитѣ. Българската артилерия остана неопределена предъ тѣхната позиция, догдѣ къмъ 9 ч. сл. пл. бурята, дъждътъ и заповѣдта на командующия съединенитѣ армии, да не се настѣпва вече, туриха край на боя на това мѣсто.

Атаката на 3-а дивизия.

На фронта на 3-а дивизия се разгънаха по една бригада отъ Дагъ Иениджекѡй и Лазаркѡй за атака на висотитѣ западно отъ личащата отъ далечъ по казармата си Ушакъ Табия, които се считаха за ключъ на цѣлата позиция. На това мѣсто заемаха позиция турскитѣ 8-а и 9-а дивизии отъ III. армейски корпусъ. Но тия дивизии бѣха много слаби, та къмъ пладне по заповѣдъ на Махмудъ Мухтаръ Паша бидоха усиленитѣ взетата отъ I резервнѣ корпусъ 29-а дивизия. Тая дивизия се състоеше отъ низамски войски, които току що бѣха дошли отъ Мала-Азия и правѣха отлично впечатление. Двѣтѣ български бригади разгънаха дълги вериги, които се приближаваха трудно къмъ противника съ прѣбѣжки по голата открита мѣстностъ. Накрай тѣ се окопаха и поради надмощието на турския огънь спрѣха движението си напредъ. Завърза се медлителенъ бой, който изглежда да е продължилъ до стѣмняване. И тукъ картечните бидоха употребени въ най-предната линия.

По свѣдѣния отъ турски източникъ българитѣ навечеръ заели най-изнесенитѣ къмъ западъ пѣхотни окопи, незаети отъ турцитѣ. Тамъ тѣ били обстрѣляни съ силенъ, отчасти фланговъ, огънь и слѣдъ това отблъснати отъ 8-а и 9-а дивизии, усиленитѣ три табура отъ 85-и и 86-и полкове отъ 29-а дивизия, въ изкопанитѣ отъ самитѣ тѣхъ окопи.

Слѣдъ всичко това 5-а Дунавска дивизия се задволи да се доближи до рѣката на югъ отъ Деркоското езеро. 4-а Прѣславска дивизия остана въ резервъ.

Командующиятъ съединенитѣ български армии на 4 ноемврий вечеръта.

Командующиятъ съединенитѣ армии, Генералъ Димитриевъ, бѣше слѣдилъ боя отъ вис. на изтокъ отъ Акаланъ. Той не можеше да не забѣлѣжи, че деньтъ ще се свърши съ неуспѣхъ. Само въ центра, на фронта на 6-а, 9-а и 3-а дивизии, бѣха прѣдприети сериозни атаки, които обаче не донесоха побѣда. Външно той се показваше доволенъ отъ резултата, защото пѣхотата била достигнала до турскитѣ пѣхотни и артилерийски позиции и ги била разузнала. Но отъ други извления се вижда, че той си е давалъ сметка за трудността на положението и е виждалъ наложителността на систематическа атака на необикновено силната, на туй отгорѣ и сериозно отбранявана позиция. Изглежда, че той е ималъ и намѣрение да задържи войскитѣ си на мѣстата имъ, дѣто тѣ да се окопаятъ. Защо това не стана, не е извѣстно. Въ всѣки случай войскитѣ не получиха заповѣдъ въ тая смисълъ. На 4 ноемврий вечеръта Генералъ Савовъ отпътува отъ армията, безъ да даде на командующия я нови инструкции. Това бездѣйствие на българското командване въ такъвъ критически моментъ трѣбваше отпослѣ да се изплаща скъпо и прѣскъпо.

Дѣйствиетата на турската армия на 4 ноемврий.

Понеже боятъ при Чаталджа прѣдставляше за турцитѣ чисто фронтална отбрана, и контръ-настъпления, по причина на общото положение и особено на състава на турската армия, бѣха почти изключени, задачата на

турското командване и на турските войски бѣше сравнително проста. Поведението на войските бѣше значително по-добро, отколкото прѣзъ по-прѣдишните боеве. Добро влияние упражняваше въ това отношение особено подобреното снабдяване на войските. „Биемъ се, защото ядемъ“, казвалъ единъ турски войникъ на единъ кореспондентъ. Загубитъ бѣха малко. 1 армейски корпусъ, който впрочемъ взе най-слабо участие въ боя, имаше само 30 души излѣзли изъ строя.

Атака прѣзъ нощта на 4. сръщъ 5. ноемврий.

Надвечеръ се изви буря и завалѣ дъждъ. На българитъ прочее се прѣдставляваше случай да постигнатъ съ нощна атака рѣшението, което напраздно бѣха дѣрили прѣзъ деня. Но такава нощна атака можеше да успѣе само при планомѣрно изпълнение. А командующиятъ армията не даде потребнитъ за тая цѣль инструкции. Понеже, както изглежда, не е била дадена заповѣдь и за изоставяне на по-нататъшни атаки, по малкитъ началници поискаха по своя инициатива да се възползуватъ отъ случая, който имъ се прѣдставяше. Това отговаряше донѣкъ и на духа на българския Уставъ за полската служба, който смѣта, че нощнитъ атаки не сж пригодни за спечелване на рѣшителенъ успѣхъ, но ги прѣпоръчва въ по-малкъ размѣръ.

Още въ вечерния здрачъ насочениятъ къмъ Азъмъ Паша Табия 4-и пѣх. п. бѣше заелъ пѣхотнитъ окопи на западъ отъ укрѣплението. Изложенъ тамъ безъ поддръжка и безъ припаси, той биде контратакуванъ и отблъснатъ съ голѣми загуби. Макаръ и да бѣше изгубилъ всичкитъ си офицери, полкътъ се закрѣпи недалечъ отъ турскитъ окопи и тамъ дочака другия день. Турцитъ вече не го обезпокоиха.

На съмване 29-и пѣх. Ямболски полкъ настѣпи съ три дружини въ първа и една въ втора линия сръщъ Илери Табия, заета отъ единъ редифски табуръ, и близкитъ до него окопи. Понеже, види се, не е имало изпратено охранение, табурътъ биде заваренъ заспалъ дълбоко и въ по-голѣмата си частъ избитъ. Въ много кратко врѣме българитъ станаха господари на укрѣплението. Тамъ тѣ на първо врѣме и останаха, неатакувани отъ турцитъ.

Съсѣднитъ турски части, като забѣлѣзаха, че българитъ сж заели укрѣплението, отстѣпиха въ безпорядкъ, но бидоха спрѣни отъ находящитъ се наблизу резерви и отъ едно докарано прѣзъ нощта при Айватли Табия артилерийско отдѣление, както и по личната намѣса на командира на корпуса, за която ще се каже по-нататкъ.

И тъй, резултатътъ отъ нощнитъ български атаки бѣше извънредно малкъ. Владѣнието на изнесената прѣдъ главната отбранителна линия Илери Табия не струваше даденитъ жертви. Дори да бѣха успѣли българитъ да проникнатъ тукъ до главната позиция, то пакъ резервитъ веднага биха ги спрѣли, а и тѣ би трѣбало да разширятъ прорива, като атакуватъ и съсѣднитъ укрѣпления. Тѣй като нищо подобно не стана, а и не можеше да стане, понеже не бѣха направени никакви приготовления за това, усилията на войскитъ, дължими на инициативата на най-близкия си началникъ, отидоха всуе.

5. ноемврий. 29-и п. Ямболски п. отблъснатъ.

На 5. ноемврий сутринята, както и на прѣдния день, врѣмето бѣше студено. Духаше вѣгъръ. Хълмове и долини бѣха покрити на първо врѣме съ мъгла, всрѣдъ която се разиграха първитъ боеве.

Към 7 ч. пр. пл. 29-и Ямболски полк донесе от Илери Табия, че голѣми турски части се събиратъ прѣдъ фронта му и че полкътъ е изложенъ на артилерийския и пѣхотния огънь на турцитѣ, когато пъкъ неговитѣ бойни припаси били на привършване. Полкътъ вкара и послѣднитѣ си поддръжки и получи отъ началника на дивизията обѣщение, че ще му се пратятъ скоро нови поддръжки. Но такива не дойдоха. Тритѣ турски батареи, които бѣха излѣзли на позиция при Айватли Табия, бѣха подзели съ успѣхъ борбата съ Илери Табия. На тѣхната позиция отстъпващитѣ турски войници се спираха и повръщаха напредъ. Скоро тѣ бидоха усилени съ единъ табуръ отъ 86-и полкъ (при Ушакъ Табия) и съ ешелонирания малко назадъ 87-и полкъ. Слѣдъ извѣстно врѣме можа да се забѣлѣжи, че прѣвъзходниятъ огънь бѣше почналъ да разколебава българитѣ. Тогава турцитѣ къмъ 8 ч. 30 м. произведоха повратно нападение, и храбриятъ Ямболски полкъ трѣбаше да отстъпи. Съ това падна обратно въ турски ржѣдъ единичното мѣсто, на което българитѣ бѣха спечелили дѣйствителенъ успѣхъ. При отстъплението си тоя храбъръ полкъ, казватъ, билъ обстрѣлянъ отъ собствената си артилерия. Той избѣга въ пѣленъ безпорядѣкъ на позицията, отъ която на 4. ноемврий бѣше трѣгналъ въ атака. И другитѣ полкове на 3-а Балканска дивизия се поколебаха.

Катастрофата на 4-и пѣх. полкъ.

Малко слѣдъ това, подобно нѣщо се случи и въ центъра. 4-и пѣхотенъ полкъ бѣше се задържалъ прѣзъ мѣглата на опасната си позиция далечъ прѣдъ фронта на дивизията си и лице съ лице съ Азъмъ Паша Табия. Когато къмъ 11 часа пр. пл. мѣглата се дигна, той биде забѣлѣзанъ отъ турцитѣ и буквално посипанъ съ огънь

откъмъ фронта и откъмъ фланга и отстъпи съ извънредно голѣми загуби отвѣдъ Катарчису. И тукъ отстъплението е направило на очевидци — руси впечатление на бѣгство. Така бѣше се изплѣзналъ изъ ржѣдъ на 9-а дивизия единичниятъ успѣхъ, който тя бѣше спечелила на прѣдишния день съ много жертви. Нейната 1-а бригада бѣше почти унищожена, 2-а бригада стоеше закована въ дъното на долината, безъ да може да се помръдне напредъ.

4-а Прѣславска дивизия се намѣсва.

Поражението на 4-и пѣхотенъ полкъ накара началника на 4-а Прѣславска дивизия да влѣе една отъ своитѣ бригади въ прѣдната линия. Тая бригада изпълни празднината между 9-а и 3-а дивизии. Обаче сериозна атака вече не послѣдва.

Не биде направенъ опитъ, да се спечели побѣдата, като се вкаратъ въ дѣйствие и послѣднитѣ резерви, съ които се разполагаше. Цѣлата I армия, както и 5-а и двѣ бригади отъ 4-а дивизия, като че сж гледали доста безучастно, какво става на фронта на 3-а и 9-а дивизии. Бѣха се убѣдили, че Чаталджанската позиция не може да се вземе съ силитѣ, съ които тѣ разполагаха. Отъ това убѣждение би трѣбало да послѣдва още на 4. ноемврий рѣшението не само да се забрани всѣко понататъшно движение напредъ, но и да се отдрѣпнатъ войскитѣ отъ сферата на дѣйствителния артилерийск. огънь отъ турската позиция, сир. да се оттеглятъ отсамъ Катарчису — Карасу. Ако това бѣше направено, българитѣ не щѣха да изпитатъ чувствителнитѣ обрати въ успѣха на 5. ноемврий. Загубитѣ не щѣха да достигнатъ това число — споредъ думитѣ на командующия армията 10.000 убити и ранени. Ако пъкъ не се искаше да се отдрѣпнатъ войскитѣ, тѣ трѣбаше да се подкрѣпятъ достатъчно, а

не да се оставят на произвола на сждбата. Но не се направи ни едното, ни другото — и това бѣ най-тежкиятъ пропускъ на българското командуване прѣзъ тая война. Тоя пропускъ причини на храбритѣ войски тежки и, което е още по-лошо, безполезни жертви. За прѣвъ пжтъ боятъ се свършваше съ безспоренъ неуспѣхъ на българитѣ.

Денътъ свършва съ артилерийски двубой.

Но и турцитѣ не чувствуваха влѣчение къмъ каквито и да било рѣшителни дѣйствия, та денътъ се завърши съ артилерийски двубой, който по изложенитѣ вече причини не ще е поразилъ много ни едного отъ противницитѣ.

Особени нѣкои разпореждания на 5 ноемврий не сѣ давани отъ турското командуване. По цѣлата южна половина на позицията бѣха се ограничили въ доста недѣйствителенъ артилерийски бой. Стремителнитѣ повратни нападения на дѣсния флангъ и умѣлото отбиване на атаката по цѣлия фронтъ сѣ обаче признакъ за това, доколко се бѣше подигналъ духътъ и бѣше порасла дѣеспособността на турскитѣ войски.

Раняване на Махмудъ Мухтаръ Паша.

Затуй турската войска двойно повече скърбѣше, че ѝ се отнема тъкмо въ тоя моментъ оня началникъ, комуто най-много се дължаха подемотъ на военния духъ и енергичното съпротивление на най-заstraшения дѣсенъ флангъ, — Махмудъ Мухтаръ Паша. Той бѣше отишълъ въ мъглата доста напрѣдъ, обзетъ постоянно отъ мисльта за повратно нападение и незнаещъ за случилото се на прѣдната линия на 9 а турска дивизия. Когато се приближи до Илери Табия, той се почуди, че отъ

укрѣплението отговарятъ на огъня на близката турска пѣхота. Махмудъ Мухтаръ Паша се отправи въ галопъ съ щаба си къмъ укрѣплението, за да си уясни привидното недоразумѣние. Нѣкои офицери отъ щаба му се доближили на 10 метра до българитѣ, които, впрочемъ, поради цвѣта на шинелитѣ и качулкитѣ си, едвамъ можели да се различатъ отъ турскитѣ войници. Тогава отъ укрѣплението се открива извънредно честа стрѣлба. Една отъ първитѣ жертви на тоя огънь бѣше Махмудъ Мухтаръ Паша, който въ бѣгството си назадъ биде раненъ и едва успѣ да се отърве отъ плѣнъ. Неговото раняване бѣше единъ отъ потицитѣ за поменатото повратно нападение на турцитѣ. Но проектираното отъ Махмудъ Мухтаръ Паша настѣпление въ по голѣмъ масщабъ не се осъществи, макаръ че на прѣвѣрзочния пунктъ той защищаваше тая мисль прѣдъ Ахмедъ Абукъ паша, натоваренъ врѣменно да командува III армейски корпусъ. Той си прѣдставляваше това настѣпление по слѣдния начинъ: III армейски корпусъ ще остане на позицията, а двѣ дивизии отъ I резервенъ корпусъ ще минатъ прѣзъ редоветѣ на III армейски корпусъ и, поддържани отъ артилерията, която ще се извади на прѣдната линия, ще извършатъ атаката. Махмудъ Мухтаръ мислѣше, че въ случай на неуспѣхъ отбранителната позиция все пакъ си остава заета. Да оставимъ на страна, дали надеждитѣ, които той възлагаше на забѣлѣзаното у българитѣ безредие, бѣха оправдани и дали турскитѣ войски бѣха въ положение да извършатъ сериозна атака. Едно безуспѣшно настѣпление би разколебало и защитницитѣ на турската позиция. Слѣдъ опита при Лозенградъ и Люле-Бургастъ безспорната възможность, щото атаката на сравнително слаби сили да свърши съ неуспѣхъ, трѣбваше да възбужда най-сериозни опасения.

Боятъ при Чаталджа — успѣхъ на турцитѣ.

Въпрѣки липсата на контрнастъпление отъ страна на турскитѣ войски, двудневниятъ бой при Чаталджа означава за турцитѣ важенъ успѣхъ, а за българитѣ кулминационната точка на цѣлия походъ. Турцитѣ съ право можеха вече да се надѣватъ да прѣдотвратятъ най-лошото — загубата на столицата. Отдѣлни оптимисти между тѣхъ мечтаеха дори за минаване въ настѣпление въ широкъ масщабъ — нѣщо, за което, поради голѣмитѣ, сега само за нѣколко дни забулени, недостатъци на турската войска, не можеше и дума да става. Санитарното състояние тъкмо бѣше почнало да се подобрява, и то, по мнѣнието на единъ кореспондентъ, главно благодарение на постепенното измиране на болнитѣ отъ холера и на изгладнѣлитѣ. Снабдяването и сега бѣше още нередовно и недостатъчно. Можеше да се прѣдполага, че то веднага пакъ ще прѣстане, щомъ армията се отдалечи отъ Цариградъ. Духътъ, подигнатъ слѣдъ успѣха, не можеше да заличи послѣдствията отъ прѣнебрѣжението, съ което се бѣха отнасяли толкова години къмъ подготовката на началници и на войници.

Българската армия слѣдъ 5. ноемврий.

Българитѣ чувствуваха тежестта на неуспѣха толкова по-силно, че нѣмаше изгледи за скорошна промѣна въ положението. Армията имаше сега най-малко толкова почивка, колкото и слѣдъ боя при Люле Бургазъ. Здравословното състояние на войскитѣ бѣше въ висша степенъ обезпокоително. Между прѣуморенитѣ войници, които бѣха прѣкарвали отъ шестъ седмици насамъ безъ подслонъ, често пѣти безъ дърва и слама, въ лошо врѣме и които получаваха недостатъчна храна,

върлуваше холерата, разпространила се у тѣхъ много по-бързо, отколкото у турцитѣ. Числото на бойцитѣ бѣше спаднало до 50%, по други свѣдѣния дори до 30 % отъ първоначалното. Загубитѣ въ офицери бѣха твърдѣ голѣми. Мѣрkitѣ за попълване щатното число на частитѣ, особено повикването на послѣдния наборъ подъ знамената, щѣха да дадатъ резултати едва слѣдъ нѣколко врѣме. Бездѣйствието на българското командване на 4. и 5. ноемврий нѣкои отдаватъ и на обстоятелството, че то се е намирало подъ потресното впечатление на избухването на холерата, която заплашваше да сломи съвършено бойната сила на армията.

Снабдяването остана недостатъчно. Подвозътъ, наистина, бѣ значително облекченъ съ пушането на влакове по линията Лозенградъ — Баба Ески — Чорлу, но при малката дѣеспособностъ на тая линия армията все още бѣше принудена да си служи съ биволскитѣ кола. Етапната служба бѣше недостатъчно организирана, персональтъ непригоденъ за цѣльта и твърдѣ малоброенъ.

До сега успѣхитѣ бѣха накарали да се гледа прѣзъ прѣсти на недостатъцитѣ. Но сега тия успѣхи станаха вече рѣдки, и реакцията върху настроението на началниците и на войската по необходимостъ ставаше по-рѣзка. Тя се проявяваше въ всевъзможни триения въ висшето командване и въ отслабване на инициативата. Безпристрастни наблюдатели изнесоха още на 4. ноемврий впечатлението, че българската пѣхота не настѣпва вече тъй стремително, както по-напрѣдъ.

Малки схватки до примирието.

При тия обстоятелства ще се е породило на мѣродавно мѣсто желанието за миръ или поне за примирие. Това обстоятелство и нуждата на войската отъ почивка обясняватъ очаквателното поведение на бълга-

ритѣ слѣдѣ боя при Чаталджа. Но, понеже и на турцитѣ липсваше желанието и силата да прѣдприематъ обширни дѣйствия, то прѣзъ врѣмето докато се подпише примирието се водѣха само малки боеве, чието значение не би оправдавало подробното имъ разглеждане.

На 6. ноемврий и двѣтѣ страни продължиха артилерийския бой, само че българската артилерия отговаряше рѣдко. Малки подавания напрѣдъ, които българитѣ, вѣроятно по инициативата на по-малкитѣ началници, прѣдприеха отъ Чанакча и отъ Лазаркѡй, бидоха отбити отъ турската артилерия съ голѣми загуби. Освѣнъ това, малко слѣдѣ 1 часа сл. пл. въ центъра българската пѣхота се опита да настѣпи къмъ Езетинъ съ неизвѣстно намѣрение. Но българскитѣ пѣхотинци скоро спрѣха настѣплението си и се окопаха на изтокъ отъ селото, като прѣтърпѣха голѣми загуби отъ турската артилерия. Прѣзъ нощта на 6. срѣщу 7. ноемврий единъ табуръ отъ 25-и пѣхотенъ полкъ и двѣ кюрдски доброволчески роти ги пропѣдиха на ножъ изъ окопитѣ имъ.

Малки боеве се водиха и на крайния дѣсенъ флангъ въ вълнистата пѣсѣчна ивица между р. Странджа и Черното море, дѣто отъ 5. ноемврий насамъ Деркоскиятъ отредъ, въ съставъ три редифски табура подъ началството на подполковникъ фонъ Лосовъ, се мжчеше едничѣкъ да изпълни настѣпателнитѣ планове на Махмудъ Мухтаръ Паша. Той атакува на изтокъ отъ Орманлъ единъ български отредъ, изчисляванъ на три дружини и шестъ картечници и поддържанъ отъ нѣколко батареи на югъ отъ р. Странджа. Турскиятъ отредъ нѣмаше артилерия, но въ боя взе участие артилерията на броненосеца Торгутъ Рейсъ. Обаче свръзка между отреда и броненосеца не съществуваше, та поддрѣжката на артилерията на послѣдния бѣше доста безефектна. Тя

се ограничи съ видимата отъ парахода една третина отъ позицията. Противъ българската артилерия, чийто фланкиращъ шрапнеленъ огънь правѣше твърдѣ неприятно впечатление на турцитѣ, морскитѣ орждия не можаха да добиятъ никакъвъ успѣхъ. Нѣмаше какъ да имъ се извѣсти, че изстрѣлитѣ имъ противъ българскитѣ орждия сж всѣ недолеги. Често пжти тѣ прѣкратаваха огъня си тѣкмо тогава, когато той би билъ най-необходимъ.

На 5. ноемврий отредѣтъ отхвърли българскитѣ прѣдни части на около 600 метра до главната позиция на изтокъ отъ Орманлъ. Призори на 6. ноемврий биде продължена атаката, която нѣма успѣхъ, но все пакъ доведе турцитѣ на най-близко разстояние до противника. Тукъ тѣ водиха съ него безрезультатенъ бой прѣзъ цѣлия день на 6. ноемврий. Понеже нѣмаше изгледъ да спечели боя само съ своитѣ срѣдства и безъ артилерия, а исканитѣ подкрѣпления не му се дадоха, отредѣтъ отстѣпи прѣзъ нощта срѣщу 7. ноемврий на западъ отъ канала Деркосъ, безъ да бжде прѣслѣдванъ. Тукъ той се окопа добрѣ и охраняваше резервуара на Деркоското езеро, отъ който се взема по-голѣмата частъ отъ водата на Цариградъ. Въ всѣки случай неговитѣ боеве бѣха показали, че и редифски войски могатъ да се употребяватъ за настѣпателни дѣйствия, стига само да бждатъ командувани умѣло и енергично.

Българитѣ напушатъ Чаталджанската долина. 7. ноемврий.

На югъ отъ Деркоското езеро българитѣ на 7. ноемврий се оттеглиха на западнитѣ склонове на Чаталджанската долина и съ това се отказаха отъ скорошно подновяване на атаката, слѣдѣ като една тѣхна нощна атака срѣщу моста на Бююкъ Чекмедже бѣ отбита

отъ турцитѣ съ пѣхотенъ и картеченъ огънь. Една българска частъ, останала въ Езетинъ, биде унищожена прѣзъ нощта срѣщу 9. ноемврий отъ поменатия вече кюрдски табуръ.

Полека — лека къмъ срѣдата на ноемврий настана съвършенъ застои въ военнитѣ дѣйствия. Българитѣ не можеха вече и да мислятъ да атакуватъ Чаталджанската позиция, укрѣпавана отъ день на день все повече и повече, докато Одринъ задържа частъ отъ българскитѣ сили и българската тежка артилерия. Освѣнъ това, и инициативата на командния персоналъ се спѣваше отъ всевъзможни затруднения на подвоза, макаръ че движението напредъ се бѣше прѣкратило.

Турски планове за настѣпление.

Турцитѣ се занимаваха съ всевъзможни неопредѣлени планове, които прѣдвиждаха настѣпление ту отъ Чаталджанската линия, ту отъ Галиполския полуостровъ. Тѣмъ липсваше най-главното реално условие — армия годна за трудни военни дѣйствия. Надеждата, че българитѣ ще оставятъ силната си позиция при Чаталджа и ще се оттеглятъ къмъ Чорлу, се оказа суетна. И тъй, за да настѣпятъ отъ Чаталджанската позиция, турцитѣ трѣбаше да прѣдприематъ сѣщо такава трудна атака, каквато бѣха прѣдприели българитѣ на 4. и 5. ноемврий. Едно настѣпление отъ Булаиръ не бѣше възможно безъ потрѣбнитѣ приготовления и поради малкото пространство. Българитѣ винаги щѣха да успѣятъ да прѣградятъ полуострова откъмъ сѣверъ. Въпрѣки това, турцитѣ мислѣха да прѣдприематъ и двѣтѣ настѣпления, макаръ че съ това тѣ очебийно щѣха да раздробятъ силитѣ си.

Командующиятъ Чаталджанската армия билъ ималъ намѣрение и да мине прѣдпазливо въ настѣпление съ

дѣсния си флангъ, и да настѣпи въ сѣщото врѣме отъ Галиполи срѣщу фланга и тила на българитѣ. Съотвѣтно съ това, въ Галиполи биде образувана нова армия, въ чийто съставъ влизаха изпърво VII и VIII армейски корпуси и единъ редифски корпусъ.

Всички тия планове бѣха лишени отъ сигурни основи. Не може да се допусне, че армията, чиито голѣми недостатѣци току що бѣха се проявили, въпрѣки подигнатия слѣдъ Чаталджанската побѣда духъ, по доброто снабдяване и изчезването на холерата, би била годна за настѣпателни дѣйствия прѣзъ зимата.

Въ всѣки случай, къмъ срѣдата на ноемврий, като се изключи изпращането на войски въ Галиполи, не се прѣдприеха никакви значителни военни мѣрки. По-сериозни боеве на Чаталджанската линия не се водиха.

На 12. ноемврий почнаха прѣговоритѣ за примирие, което биде подписано на 20. ноемврий. Договорътъ потвърждаваше, общо взето, заетитѣ отъ воюващитѣ позиции, но съдържаше и необяснимата отъ военно гледище отстъпка за българитѣ да прѣкарватъ отъ 29. ноемврий нататкъ известно число влакове на день прѣзъ несѣкрушения Одринъ, когато пѣкъ снабдяването на обсаденитѣ турски крѣпости съ припаси не бѣ допуснато.

ПЛѢНЯВАНЕТО НА ЯВЕРЪ ПАША. *)

Докато на главния воененъ театъръ царуваше прѣзъ послѣднитѣ дни прѣди примирieto почти пълно спокойствие, българитѣ можаха още наврѣме да извършатъ успѣшно една второстепенна операция.

*) Прѣводачътъ обръща вниманието на читателитѣ върху забѣлѣжка **) на стр. 184 и смѣта за свой дългъ да ги прѣдварди отъ прѣбързани заключения.

Яверъ Паша остава въ Родопитѣ.

Въ източната частъ на Родопитѣ бѣше се задържалъ прѣзъ врѣме на операциитѣ въ Тракия турскиятъ отредъ подъ началството на Яверъ Паша. Тоя отредъ застрашаваше отъ Кърджали, както обсадната армия, тъй и самата българска територия. Само два-три прѣхода го дѣлѣха отъ желѣзнопътната линия Пловдивъ-Търново Сейменъ-Одринъ, единствената добра комуникационна линия на обсадната армия.

И дѣйствително, Яверъ Паша бѣше получилъ заповѣдъ да прѣкъсне тая линия. По съображения, които не се поддаватъ на изслѣждане, той не само остави необезпокоявано цѣлото движение по тая линия въ периода на съсрѣдоточението, а и самъ остана въ бездѣйствие прѣзъ врѣме на българското настѣпление къмъ Лозенградъ. Къмъ 20. октомврий Яверъ Паша получи заповѣдъ да настѣпи прѣзъ Мѣстѣнлъж къмъ Одринъ—задача, за чието изпълнение той се считаше недостатъчно силенъ.

Оставяме настрана въпроса, дали българитѣ сж знаели особенитѣ лични или други съображения, които ръководѣха дѣйствиата на Яверъ Паша. Въ всѣки случай, обсадната армия не обърна на него никакво внимание при настѣплението си къмъ Одринъ.

Бой при Кърджали. 8. октомврий.

Както се каза по-рано, 2-а Тракийска дивизия имаше назначение да очисти Родопитѣ. Нейната лѣво-флангова бригада, настѣпвайки прѣзъ Хасково, срѣщна на 8. октомврий двойно по-многочисления отредъ на Яверъ Паша. При Кърджали произлѣзе бой, въ който българитѣ не можаха да добиятъ пѣленъ успѣхъ. Увѣрени, че противникътъ имъ ще бездѣйствува, тѣ про-

дължиха спокойно настѣплението си по долината на Арда къмъ Одринъ.

Срѣщу Яверъ Паша остана на сѣверъ отъ Арда само една пѣхотна дружина съ една планинска батарея и 50 конника, подъ началството на Майоръ Дрѣнковъ. Къмъ тоя отредъ отсетнѣ се придадоха постепенно още двѣ—три опълченски и допълняющи дружини.

Понеже Яверъ Паша не се рѣшаваше да настѣпи, най-сетнѣ слабиятъ български отредъ самъ настѣпи. На 1. ноемврий дѣйствующата дружина бѣ изпратена на прѣдъ, за да завърже «разузнавателенъ бой». Поради прѣвъзходството на турцитѣ, тая дружина не можа да свърши нищо и бѣ отблъсната, но все пакъ установи, че Яверъ Паша се намира все още на югъ отъ Кърджали, и че числеността на отряда му не се е измѣнила.

Българската главна квартира заповѣдва, да се очистятъ Родопитѣ.

Боятъ при Кърджали накара българската главна квартира да се заеме по-сериозно съ очистването на мѣстността на западъ и на изтокъ отъ Одринъ.

За тая цѣль тя разполагаше съ излишната около Одринъ и по него врѣме и на Тракийския воененъ театъръ конница и съ македоно-одринското опълчение, разпрѣдѣлено на дружини и бригади. Това опълчение, по липсата на тактическо обучение и на строга дисциплина, не бѣше пригодно за военни дѣйствия въ голѣмъ масштабъ, но опитността, която съставляващитѣ го доброволци бѣха добили въ дългитѣ си четнишки борби съ турцитѣ, знанието на мѣстността и горещата имъ омраза къмъ досегашния имъ угнетител правѣха отъ тѣхъ добри помощни войски за партизанска война, особено въ планината. Тѣ вземаха голѣми прѣходи, които правѣха възможни съгласувани дѣйствия съ конницата. Въо-

ржението имъ, получавано отъ години насамъ отъ България, се състоеше отчасти отъ Манлихерки, отчасти отъ заловени турски Маузерови пушки, значи бѣше много добро. Освѣнъ това тѣ бѣха снабдени съ ржчни бомби, хвърляни отъ специални лица (по 40 въ рота).

Начело на тия доброволци застана запасниятъ генералъ Геновъ, който бѣше ржководилъ до тогава тайно македонското движение. Скоро слѣдъ боя при Кърджали той съедини двѣ отъ бригадитѣ си съ отряда на Майоръ Дрѣнкова за настѣпление срѣщу Яверъ Паша. Въ негово разпореждане се намираха всичко 10 дружини, 1 ескадронъ и 5 батареи.

Съ отряда нѣ Генерала Генева щѣше да дѣйствува и конната бригада на Полковникъ Танева, която отъ срѣдата на мѣсець октомврий дѣйствуваше въ долината на Марица на югъ отъ Одринъ противъ разпрѣснати турски войскови части и помашки чети и на 3. ноемврий се намираше при Димотика. Тя получи заповѣдь да настѣпи прѣзъ Софлу къмъ Дедеагачъ и да се съедини съ отряда на Генерала Генева. Въ подкрѣпление ъ бѣ дадена една македоно-одринска бригада отъ четири дружини подъ началството на Подполковникъ Пчеларовъ. Друга една конна бригада (на Полковникъ Саллабашевъ), извадена изъ състава на конната дивизия, се намираше отъ 29. октомврий насамъ на лѣвия брѣгъ на Марица около Хайроболъ, готова за задружни дѣйствия съ войскитѣ на западъ отъ Марица. И къмъ нея бѣ придадена една македоно-одринска дружина. По-късно оная бригада отъ 2-а Тракийка дивизия, която бѣше настѣпила къмъ Кавала, биде привлѣчена къмъ Гюмюрджина, части отъ 7-а дивизия бидоха прѣнесени по море отъ Солунъ въ Дедеагачъ. Но тѣ дойдоха въ тоя градъ много късно, чакъ на 13. ноемврий, и не взеха участие въ боя.

Тия разпореждания не визирахъ изрично окрѣжаването на Яверъ Паша, но все пакъ тая бѣше крайната имъ цѣль. Дѣйствиата се улеснявахъ отъ планинския характеръ на мѣстността, който позволяваше движения на войски само въ долинитѣ, и отъ морето, по което турцитѣ не можеха да избѣгатъ, докато грѣцкиятъ флотъ го владѣе.

Яверъ Паша отстѣпва къмъ югъ.

Оставяме на страна въпроса, дали Яверъ Паша е схващалъ, че обрѣчѣтъ се стѣга около него. Но, вмѣсто да разкѣса тоя обрѣчъ, като атакува най-близкия противникъ, за което би ималъ достатѣчно сили даже и слѣдъ стигането на отряда на Генерала Генева, той отстѣпи по долината на р. Съюдли къмъ югъ още щомъ отредѣтъ на Генерала Генева трѣгна (на 4. ноемврий). Той даде на прѣслѣдващитѣ го български войски бой на 5. и 6. ноемврий при Мѣстѣнлъж и на 7. при Каракашъ. Тия боеве не ще сѣ били незначителни, защото българитѣ все пакъ дадоха нѣколко стотинъ жертви. По-подробни свѣдѣния за тия боеве липсватъ.

На 7. ноемврий Яверъ Паша стигна въ Гюмюрджина и заходи къмъ изтокъ, за да прѣмине Марица при Фере. Той се надѣваше, че по лѣвия ъ брѣгъ ще може да се спаси къмъ Галиполи. За частъ отъ войскитѣ си той си послужи при това движение много благоразумно съ желѣзницата отъ Гюмюрджина за Фере. Останалитѣ напуснаха Гюмюрджина на пѣтъ за Фере и Деде-Агачъ толкова рано, че на 8 ноемврий отредѣтъ на Генералъ Генева намѣри града опразненъ.

Генералъ Геновъ, чиито войски бѣха изминали за четири дни по лоши планински пѣтища 80 километра и три дѣня бѣха водили бой, се видѣ застаенъ да остане на другия дѣнь при Гюмюрджина (9. ноемврий).

Но 10. ноемврий той продължи настъпването си въ три колони (една на север от железнопътната линия друга покрай нея и трета по посока към Дедеагачъ и стигна вечерта около Хасанларъ.

Тъй отредът на Яверъ Паша бѣше се спасилъ отъ непосредственото прѣслѣждане, но се натъкна на друга прѣчка — конната бригада на Полковника Танева. Тая бригада бѣше се съединила на 6 ноемврий при Софлу съ македоно-одринската бригада на Подполковника Пчеларова*).

Бригата на Полковникъ Танева настъпва къмъ Деде-Агачъ.

На другия день Полковникъ Таневъ изпрати офицерски разезди прѣзъ Каваджикъ къмъ Деде-агачъ, покрай Марица къмъ Фере и къмъ отряда на Генералъ Генева. На 7 ноемврий въ 6 часа пр. пл. почна настъпването прѣзъ Дервентъ Карабунаръ къмъ Семенли. Единъ ескадронъ и картечниците бѣха въ авангардъ, слѣдъ тѣхъ идѣха главнитѣ сили на бригадата, на опашката бѣха македонскитѣ доброволци**). Въ Чомлекчикъой командирътъ на бригадата получи донесение, че въ Бедекли сж стигнали два влака съ турска пѣхота — сигурно войски, които сж били по-рано по тия мѣста. И село Семенли се оказа заето, но биде опразднено отъ заемащия го башибозукъ, щомъ двѣ дружини настъпиха

*) Тая бригада броеше само 4 офицери, частъ отъ които руси. Ротитѣ ѝ бѣха снабдени съ по 100 ржчни бомби. Цѣлиятъ личенъ съставъ на бригадата възлизаше на 3700 души.

**) Дѣйствието на бригадата на Полковника Танева сж описани по-подробно, понеже за тѣхъ има по-подробни свѣдѣния и защото тѣ прѣдставляватъ интересъ отъ тактическо гледище. Даннитѣ за тѣхъ, както и изобщо за цѣлата операция противъ Яверъ Паша, не можяха да се установятъ съ положителностъ.

къмъ него фронтално и други двѣ въ обхватъ. Конната бригада остана прикрита. Турцитѣ скоро отстъпиха къмъ Бедекли.

Бой при Куюнъ Ери на 7 ноемврий.

Къмъ пладне се даде новъ бой около заетото отъ единъ турски табуръ село Куюнъ Ери. Въпрѣки значителнитѣ загуби, които прѣтърпѣха, македонскитѣ доброволци настъпваха спокойно и обмислено, за да атакуватъ. По-късно други турски войски, пристигнали съ железницата, се разгънаха за бой между селата Куюнъ Ери и Бедекли и извадиха двѣ картечници на позиция при ст. Бедекли. Българскитѣ картечници скоро изкараха турскитѣ изъ строя. Въ 3 ч. 30 м. сл. пл. турцитѣ опраздниха Куюнъ Ери и отстъпиха въ бѣгъ прѣзъ Бедекли. Полковникъ Таневъ пусна три отъ ескадронитѣ си въ атака на бѣгащитѣ, за да имъ попрѣчи да влѣзатъ въ готовитѣ влакове на станцията. Но, стигнали на около 300 метра отъ линията, ескадронитѣ се видѣха принудени да повърнатъ назадъ, тъй като почвата бѣше мочурлива. Влаковетѣ заминаха, но въ това врѣме единъ конно-пионеренъ взводъ бѣше стигналъ до трасето и прѣкъсна релситѣ, та задниятъ влакъ трѣбваше да спре. 800 турци, които бѣха въ влака, трѣбваше да слѣзатъ и да продължатъ пѣша бѣгството си къмъ Фере. Нѣмаше на лице войски, които да прѣсѣкатъ пѣтя на отстъплението имъ. Въпрѣки това, резултатътъ означаваше пѣленъ успѣхъ за българитѣ, които го изкупиха съ кръвта на 188 убити и ранени.

Бой при Бююкъ Вакуфъ на 8 ноемврий.

Настъпването продължи съ слаби боеве и на 8 ноемврий. Чакъ слѣдъ пладне стана извѣстно, че турцитѣ, нагледъ въ по-голѣмъ брой, заематъ височинитѣ на съ-

вероизтокъ отъ Бююкъ Вакуфъ. Но Полковникъ Таневъ насочи лѣвата си колона къмъ Фере. Само двѣтъ дружини на дѣсната колона трѣбаше да атакуютъ заетитѣ височини, а два ескадрона и картечниците да прѣминатъ желѣзнопътната линия между Бююкъ Вакуфъ и Фере. Турцитѣ не оказаха никакво съпротивление, сигурно за да не бждатъ отрѣзани отъ Фере и отъ желѣзнопътната линия за Дедеагачъ. Чакъ когато се доближиха до Фере, българитѣ бидоха посрѣщнати съ силенъ огънь отъ станцията и отъ височинитѣ на западъ отъ нея. Настѣпващитѣ покрай пѣтя дружини на лѣвата колона прѣтърпѣха голѣми загуби отъ огъня на турскитѣ картечници. Затова Полковникъ Таневъ привлѣче по-близу дѣсната си колона, заповѣда на картечниците си да излѣзатъ на позиция на сѣверъ отъ моста прѣзъ Каваджикъ, изпрати напредъ коннопионерния взводъ прѣзъ Торбаликьой съ заповѣдъ да прѣсѣче линиитѣ за Гюмюрджина и Дедеагачъ и заповѣда на конната бригада да настѣпи въ обходъ на западния флангъ на турската позиция. Слѣдъ силенъ огневъ бой македонскитѣ доброволци успѣха да проникнатъ въ града. Но низамскиятъ турски табуръ и картечницитѣ, които главно бѣха се съпротивлявали, пакъ ъ време се изплъзнаха, защото конната бригада пусна отъ височинитѣ западно отъ Фере само единъ ескадронъ въ прѣслѣдване, а конно-пионерниятъ взводъ бѣше успѣлъ да прѣвжсне само сѣверната частъ на линията. Загубитѣ на българитѣ възлизаха на 127 души.

Единъ офицеръ отъ срѣдна Европа, присѣтствувалъ на боя, изказва своето очудване отъ слабото съпротивление на турцитѣ и отъ неизползуването на българската конница за прѣслѣдване и отбѣлзва, че българскитѣ картечници не сж дали срѣщу турцитѣ на гребенитѣ почти никакви резултати, а дали, напротивъ, добри

резултати срѣщу ония, които заемали станцията. Отъ това и отъ други наблюдения той заключава, че на разстояния по-голѣми отъ 1000 метра картечницитѣ дѣйствуватъ задоволително само по ясно изпъкващи цѣли.

Бригата на Полковника Танева атакува Дедеагачъ. 9 ноемврий.

На 9. ноемврий Полковникъ Таневъ продължи настѣплението си къмъ Дедеагачъ съ пѣхотата по пѣтя, съ конницата прѣзъ с. Кьостьой — Лѣжакьой. По пѣтя той узна отъ избѣгали християни, че Гюмюрджина е заета отъ една турска дивизия, а Дедеагачъ отъ два табура съ картечници и 1000 башибозуци. Пѣхотата му слѣдъ слабъ бой прогони 800—1000 турци отъ височината между Мохаджиркьой и Кьостьой. Той считаше, че Дедеагачъ не е заетъ. Но авангардната дружина биде обстрѣляна на около 600 метра отъ сѣвернитѣ прѣдградия на града. Слѣдъ това Полковникъ Таневъ разгъна двѣ дружини срѣщу турскитѣ войски на източната и на сѣвероизточната окрайна на града, а на трета една дружина, заедно съ картечницитѣ, заповѣда да настѣпи съ обходенъ маневръ срѣщу сѣверната окрайна. Четвъртата дружина и конницата останаха въ поддръжка. Първитѣ двѣ дружини атакуваха безъ успѣхъ станцията, въ която турцитѣ бѣха настанили картечницитѣ си. Обходната колона, подъ началството на Подполковникъ Пчеларовъ, биде изненадана съ артилерийски огънь откъмъ Бодима, дѣто, както и въ Дедеагачъ, били стигнали влакове съ войска отъ Гюмюрджина. И наистина, при Бодима имаше два турски табура, една полска и половина планинска батерея. Донесе се, че други турски войски настѣпватъ откъмъ Гюмюрджина.

Тѣй, положението на бригадата бѣше твърдѣ опасно. Турската артилерия фланкираше цѣлото разпо-

ложение на македонските доброволци. Тя наистина само отслабваше дѣйствието си, като постоянно мѣнѣше цѣлитѣ, но все пакъ въ края на краищата ставаше нетърпима. Ако другитѣ турски части бѣха атакували откъмъ Бодима даже и полуенергично, българското разположение по неволя щѣше да се оттегли и да се притисне къмъ морето. Но такава атака не послѣдва. Полковникъ Таневъ подаде послѣдната си дружина напредъ срѣщу Бодима и продължи борбата. Огневиятъ бой продължи до свечеряване, когато турцитѣ опраздниха станцията. Македонското опълчение навлѣзе въ града съ виковете «ура!» и «на нож!» Турцитѣ оказаха силно съпротивление, особено около пристанището. Поулицитѣ се започна, освѣтляванъ отъ избухващитѣ по цѣлия градъ пожари, единъ нощенъ бой, прѣзъ врѣме на който македонцитѣ си послужиха обилно съ ржчнитѣ си бомби.

Полковникъ Таневъ заповѣдва отстъпление.

Прѣзъ врѣме на тия борби Полковникъ Таневъ пакъ получи донесение — невѣрно —, че на турцитѣ идѣли нови подкрѣпления откъмъ Гюмюрджина, и рѣши да прѣкрати боя и да отстъпи. За тая цѣль той самъ се отправи за града, но не можа да изпълни намѣрението си. Отчастъ заповѣдта не можа да се прѣдаде на всички, частъ македонцитѣ не искаха да я изпълнятъ. Найсетнѣ слѣдъ 10 часа сл. пл. Полковникъ Таневъ заповѣда, да се даде сигналъ «сборъ». Чакъ къмъ полунощъ, когато найсетнѣ и турцитѣ прѣдприеха слабо настѣпление откъмъ Бодима, масата на македонската бригада отстъпи прѣзъ Мохаджиркьой къмъ Чамвиранъ. Турцитѣ прѣслѣдваха до Мохаджиркьой. Македонцитѣ дадоха загуби повече отъ 300 души. Тѣхното число спадна прѣзъ послѣднитѣ дни до 1500 души.

При тия обстоятелства Полковникъ Таневъ рѣши да отстъпи къмъ идещитѣ му подкрѣпления и на 10. ноемврий стигна въ Пашмакчи и Османчикъ, на 11 вечерята въ Софлу, дѣто къмъ бригадата се присъединиха двѣ дружини отъ 8 а дивизия, пратени въ подкрѣпление. Съ това бригадата на първо врѣме отвори пътъ на отряда на Яверъ Паша.

Командующиятъ II-а армия заповѣдва на конната бригада да настѣпи наново.

Още прѣзъ врѣме на отстъплението Полковникъ Таневъ бѣше получилъ по-точни свѣдѣния за положението при Мъстѣнлж—Гюмюрджина и узна отъ единъ разузнавателенъ ескадронъ, че около 1500 турци настѣпватъ прѣзъ Дервентъ къмъ Фере. Командующиятъ II армия съобщи за заемаването на Гюмюрджина отъ страна на отряда на Генерала Генева и заповѣда, бригадата на Полковникъ Танева да настѣпи повторно къмъ Дедеагачъ. Въ изпълнение на тая заповѣдъ, конната бригада на 11 ноемврий настѣпи отново къмъ Бедекли. Македоно-одринци щѣха да се отправятъ за тамъ на другия день, и то частъ отъ тѣхъ по желѣзницата. Но, понеже противникътъ приближаваше, Полковникъ Таневъ на 12 ноемврий пакъ отстъпи въ Софлу съ намѣрение да задържи височинитѣ на югъ отъ Дервентъ—Карабунаръ, додѣ пристигне артилерията, която бѣше поискалъ отъ командующия II армия. Разузнавателниятъ ескадронъ, останалъ въ Бедекли, констатира още на 11 ноемврий присѣтствието на голѣми турски сили при Фере и Урунджикъ. Турскитѣ прѣдни постове бѣха заблѣзани отсетнѣ на линията вис. сѣв. Керемекли — Мерхамлж.

Яверъ Паша достига долината на Марица. 11 ноемврий.

Донесенията на българската конница отговаряха на действителността. Яверъ паша бѣше стигналъ на 11 ноемврий на югъ отъ Бедекли на дѣсния брѣгъ на Марица и бѣше заелъ тамъ позиция съ фронтъ къмъ сѣверъ. Той бѣше отстѣпилъ отъ Гюмюрджина необезпокояванъ отъ противника. Генералъ Генева бѣше настѣпилъ по диритѣ му къмъ Хасанларъ чакъ на 10 ноемврий.

Яверъ Паша не трѣбваше вече да губи ни минута време. За него бѣше още отворенъ мостътъ прѣзъ придошлата Марица на сѣверъ отъ Керемекли. Той още можеше да прѣгази слабия отредъ на Полковника Танева. Вмѣсто това, Яверъ Паша остана на 12 и 13 ноемврий на едно мѣсто, безъ да вземе нѣкакво рѣшение, докато неговата сѣдба биде рѣшена. Още на 12 ноемврий отредътъ на Генералъ Генева стигна въ тила на турцитѣ при Фере, и съ това на Яверъ Паша се отнемаше всѣка възможностъ да нанесе ударъ на единъ отъ двата български отреда или пъкъ да прѣмине Марица. Кое да е отъ тия дѣйствия щѣше да прѣдизвика военни дѣйствия отъ страна и на двата български отреда.

Бригадата на Полковникъ Таневъ атакува. 14 ноемврий.

Между това Полковникъ Таневъ бѣше получилъ исканата артилерия, двѣ нескорострѣлни батареи, и излѣзе изъ резервираното си държане, макаръ че още не бѣше влѣзълъ въ свръзка съ отреда на Генералъ Генева. Той настѣпи още на 13 ноемврий вечерята съ конницата си до Семенли, дѣто трѣбваше да се спре по-

ради проливния дъждъ. На 14 ноемврий стигна и пѣхотата му, и настѣплението продължи всрѣдъ голѣми трудности по разкаляната почва прѣзъ Теке къмъ югъ. Полковникъ Таневъ възнамѣряваше да атакува съ шестътъ си дружини лѣвия флангъ на турцитѣ откъмъ височинитѣ на западъ отъ Мерхамлж, а съ конницата да се яви въ обходъ задъ гърба имъ. Артилерията щѣше да поддържа пѣхотната атака. Съ тоя планъ на дѣйствие той избѣгваше трудната фронтална атака по откритата долина на Марица. Малко време слѣдъ като бѣше отдалъ съотвѣтнитѣ заповѣди, той получи съобщение отъ Генералъ Генева, че неговитѣ (на Генералъ Генева) главни сили ще достигнатъ Балъккьой. Съображенията за това отдрѣпване въ планината не сж извѣстни. Въ всѣки случай, бригадата на Полковникъ Танева оставаше да се надѣва на собственитѣ си сили. Прѣзъ време на заповѣданитѣ отъ Полковникъ Танева движения, които не можеха да се извършатъ тъй скоро, турцитѣ заеха линията вис. сѣверно Керемекли — височини сѣверно Мерхамлж. Чакъ на 11 ч. 30 м. пр. пл. българската пѣхота и една батарея се разгънаха на гребенитѣ западно отъ Мерхамлж; другата батарея бѣше останала, подъ прикритието на двѣ роти, при Теке. Първата батарея откри огънь по двѣ турски планински батареи на сѣвероизтокъ отъ Мерхамлж. Тя бѣше излѣзла на открита позиция и, понеже турцитѣ я обстрѣлваха успѣшно, се видѣ принудена да се оттегли на закрыта позиция, дѣто въ 1 ч. 30 м. сл. пл. къмъ нея се присѣдини и другата батарея, която бѣше останала въ Теке.

Още прѣди това конната бригада бѣше завързала бой при Саранли и бѣше отблъснала нѣколко турски роти, които настѣпваха къмъ нея отъ южно отъ Мерхамлж.

По пладне българските дружини достигнаха въ боенъ редъ Мерхамлж. До 3 ч. сл. пл. прѣдната линия, силно обстрѣлвана, успѣ да се приближи на 600 метра до турската позиция.

Турцитѣ се прѣдаватъ.

Въ това врѣмена височината на сѣверъ отъ Бакшибей се забѣлѣза едно бѣло знаме. Малко слѣдъ това се яви единъ турски парламентьоръ, който молѣше за 48 часа примирие. Полковникъ Таневъ отклони тая молба. Въ 6 ч. сл. пл. при него се яви лично Яверъ паша, но той и тогава настоя за незабавно капитулиране. Слѣдъ нѣколко часови прѣговори и слѣдъ като му бидоха направени нѣкои незначителни отстъпки отъ личенъ характеръ, Яверъ паша се съгласи да се прѣдаде. Така Полковникъ Таневъ не само бѣше защитилъ отлично интереситѣ на българската армия, но бѣше още осигурилъ честта за тая побѣда за своя отредъ, тъй като отредътъ на Генералъ Генева още не бѣше дошълъ на полесражението, когато се сключваше договорътъ за прѣдаването. Прѣговоритѣ за това прѣдаване бѣха принесли на турцитѣ тая полза, че прѣзъ това врѣме два тѣхни табура и една батарея успѣха да се спасятъ прѣзъ моста при Кермекли. Но тѣ паднаха послѣ въ ржцѣтъ на отряда на Полковника Саллабашева.

Прѣдадоха се всичко 18 табура, 185 конника, двѣ батареи и една картечна рота, общо 361 офицери, 13,500 войници, около 1700 коня, осемъ планински орждия и три картечници. Загубитѣ на турцитѣ въ боя прѣди капитулирането възлизали, по тѣхнитѣ думи, на 1500 убити и ранени, когато пъкъ българитѣ бѣха изгубили само 313 души, — удивителна разлика, която може да се обясни само съ турското настѣпление въ сгъстенъ строй на югъ отъ Мерхамлж. Тая разлика заслужва още

по-голъмо внимание и поради това, че офицерътъ отъ срѣдна Европа, който присѣдствуваше на боя откъмъ българска страна, изтъква изрично сполучливата стрѣлба на турската артилерия, у която при прѣдаването той забѣлѣзалъ още твърдѣ много снаряди. Дѣйствието на турската стрѣлба обаче страдаше и тукъ отъ честото прѣнасяне на огъня, прѣди да е унищожена цѣлът.

Общо взето, операцията срѣщу Яверъ Паша заслужва похвала не само поради крайния си успѣхъ, а и по замисъла и изпълнението си. Българската главна квартира тури въ движение за тази цѣль всичкитѣ сили, съ които разполагаше. Отредътъ на Генерала Генева извърши подготвителнитѣ дѣйствия осторожно и енергично. Отредътъ на Полковника Танева бѣ командуванъ същщо тъй осторожно и енергично. Той отклони умѣло съществуващата още на 13. ноемврий опасностъ да бжде атакуванъ съ прѣвъзходни сили отъ Яверъ Паша, който по тоя начинъ щѣше да си отвори свободенъ пжтъ. Ако той при все това атакува на 14. ноемврий, това се дължи на заповѣдта на командующия II армия. Атаката намираше оправдание и въ бездѣйствието на турцитѣ, въ близостта на отряда на Генерала Генева, прѣди чието стигане едва ли можеше да се очаква успѣхъ отъ страна на турцитѣ, и въ наложителната нужда да се отбиятъ турцитѣ отъ моста на Марица при Керемекли. Благодарение на усърдието на разузнавателнитѣ си органи, Полковникъ Таневъ прѣзъ всичкото врѣме на операцията бѣ добръ освѣдоменъ за противника. Дѣйствиата на отряда на Полковникъ Саллабашева не могатъ да бждатъ разгледани, понеже върху тѣхъ липсватъ по-подробни свѣдѣния. Същщо така не може да се даде прѣцѣнка на бавното движение на отряда на Генерала Генева отъ Гюмюрджина и на отстѣпствието

му въ рѣшителния бой, тъй като не сж извѣстни нито съображенията на началника на отряда, нито обстоятелствата, при които сж се развили дѣйствиата на тоя отредъ.

Трѣба да се признае, че положението на Яверъ Паша слѣдъ пораженията при Лозенградъ, Люле Бургасъ и Куманово бѣше много трудно и още повече се затрудняваше отъ планинския характеръ на мѣстността, проходима само въ долинитѣ, отъ морето и отъ прѣпътиствието, което прѣдставляваше р. Марица. Не подлежи на споръ, че Яверъ Паша все пакъ негли би могълъ да си пробие пѣть, че въ всѣки случай той би могълъ да причини на българитѣ прѣди сдаването си още по-голѣми затруднения и да имъ нанесе още по-голѣми загуби. Но и тукъ спасение можеше да се очаква само отъ настѣпателния начинъ на дѣйствие. Тоя начинъ на дѣйствие му бѣ подсказанъ отъ одного отъ подчиненитѣ му офицери още на 13. ноемврий. Безразлично, дали на Яверъ Паша е липсвала рѣшителността или пѣкъ войскитѣ му сж били негодни за атака, въ всѣки случай при очаквателното поведение на турския отредъ неговата гибель ставаше само въпросъ на врѣме.

Българскитѣ части, които бѣха взели участие въ дѣйствиата срѣщу Яверъ Паша, бидоха съединени съ части отъ 2-а и 7-а дивизии, стигнали отъ 13. ноемврий нататкъ отъ часть по сухо, отъ часть по море въ Дедеагачъ, въ една нова армия, която се събра около Димотика и отпослѣ биде употребена при Булаиръ.

ПРИЧИНИТѢ НА ТУРСКИТѢ ПОРАЖЕНИЯ.

Лоша мирноврѣменна подготовка.

Установенъ фактъ е, че при днешнитѣ условия една дѣеспособна армия не може да се импровизира,

нито да се създаде вжтрѣ въ нѣколко години, ако липсватъ необходимитѣ за това основи. Туй, което въ Турция бѣха пропуснали прѣзъ царуването на Абдулъ Хамида, не би могло да се поправи въ краткото врѣме слѣдъ неговото детрониране, дори и ако отговорнитѣ мѣста бѣха се помжчили да прокаратъ съ всичката си енергия онуй, което трѣбваше да се направи по-рано. Помена се вече, колко малко е било направено, въ-прѣки силното желание, и колко незначителна е била дѣятелността на германскитѣ реформатори, на които не бѣха дадени нужднитѣ пълномощия. Реформата бѣше се ограничила въ незначителни външности, безъ да може да измѣни духа на войската. Очевидно, на ржководнитѣ личности сж прѣчели постоянно изникващи вжтрѣшни мжчноти да подготвятъ армията за рѣшителната борба, която щѣше да се наложи рано или късно. Докато надцѣняваха собствената си мощъ, тѣ подцѣняваха опасно силата на вѣроятния противникъ. Едно ясно политическо и военно схващане би могло да посочи отъ по-рано, че турскиятъ народъ е изгубилъ часть отъ прѣдишнитѣ си отлични военни качества, откакъ Турция длѣжеше своитѣ европейски владѣния не толкова на своята здравина, колкото на волята на великитѣ сили. На това отгорѣ, даването широки политически права на народа, който не бѣше узрѣлъ за тѣхъ, бѣше докарало понятно безредие и несигурностъ. Старитѣ форми на управление бѣха, въ своята ограниченостъ и едностранчивостъ и прѣди всичко поради тѣсната връзка между държавната идея и религията, много добрѣ нагодени къмъ характера на народа. Тѣхното мѣсто не бѣха успѣли да заематъ нови пригодни форми. Мѣстото на религиозния фанатизъмъ, който бѣше за мохамеданитѣ главенъ двигателъ въ по-раншнитѣ войни, не бѣше още заела любовта къмъ отечеството. А християнскитѣ под-

данници явно симпатизираха на неприятеля. По тоя начин турската държава нѣмаше оная мощь, която дава сплотената национална рѣшителностъ. Очевидно, масата на народа не разбираше, за какво ще се води тая война.

Българскиятъ народъ, тъкмо наопаки, бѣше се приготвилъ енергично отъ години за рѣшителната борба съ османството и бѣше готовъ да даде за тая цѣль всички жертви въ имотъ и въ човѣшка кръвь. И затуй, главно турскиятъ народъ бѣ надвитъ отъ българския народъ. Тая е най-дълбоката причина на турскитѣ поражения.

Вѣроятно, енергията на турското правителство и на неговитѣ генерали е била спѣвана и отъ даденото отъ великитѣ сили прѣди обявяването на войната увѣрение въ непожтнатостъта на турскитѣ европейски владѣния. Изглежда, че на турското правителство не е било ясно, какво противникътъ може да не зачете възраженията на силитѣ, и че, слѣдователно, то трѣбаше да се бори за самото съществуване на държавата. Затуй то и не отдаваше на очакванитѣ резултати отъ военнитѣ дѣйствия онова значение, което тѣ добиха въ дѣйствителностъ.

Нецѣлесъобразна мобилизация.

Войската не можеше да навакса, при бързината, съ която се развиха военнитѣ дѣйствия, прѣнебръгнато въ мирно врѣме. Наистина, на Турция бѣше се удало въ по-прѣдишнитѣ ѣ походи да образува отъ събрани набързо несплотени маси шѣли армии, които извършиха значителни дѣла, особено при отбраната. Но това се дължеше само на бавния ходъ на военнитѣ дѣйствия. На Турция отдавна вече не бѣха се удавали положителни успѣхи. Настѣпателниятъ духъ, прѣдъ който Европа бѣше треперала нѣкога, сега изглеждала

изчезналъ. Нѣмаше вече основание да се приема, че турчинътъ е по природа толкова годенъ за войникъ, че му трѣба само съвсѣмъ кратко военно обучение. Наистина, мохамеданскиятъ турчинъ притежава безъ съмнѣние и сега качества, които го правятъ годенъ за воинъ. Той прѣзира смъртъта, подчинява се драговошно на началницитѣ си, ловъкъ е и понася удивително лишенията. Но той по природа не е твърдъ здравъ и издържливъ, и му липсва способността да дѣйствува самостоятелно и скоро. Затуй той има нужда отъ особно грижливо военно възпитание, което да го направи по-крѣпкъ и по-рѣшителенъ и да го приучи прѣди всичко на точно схващане на воинскитѣ си длѣжности. Такова нѣщо не бѣ вършено съ голѣмата частъ отъ войската. Особено оставяше твърдѣ много да се желае точността и непрѣмѣнното изпълнение на заповѣдитѣ, тая необходима прѣдпоставка на всички военни дѣйствия. Наистина, измежду началницитѣ се срѣщаха мнозина способни и енергични войници, които извършиха дѣла достойни за уважение, въпрѣки не твърдѣ годния материалъ, съ който разполагаха. На много други, даже по-висши, началници липсваше рѣшителността и готовността да поематъ отговорности, способността да изкаратъ на добъръ край съ енергия и жертвуване на послѣдната капка кръвь взетото веднажъ рѣшение. Тѣ смѣтаха прѣждеврѣменно своята акция за пропаднала, безъ да сж извлѣкли отъ хората си всичко, което тѣ могатъ да дадатъ. А военната история показва, колко успѣхътъ влияе на моралното състояние на турскитѣ войски, може би поради религиозни причини: често пѣти отстъпващитѣ турски войски сж се разлагали дотолкова, че трудно сж бивали възпирани. Подобни национални особености, очевидно, трѣба да се взематъ въ съображение отъ командването.

и тъй, турската армия страдала отъ голѣми недостатъци вслѣдствие на мирноврѣмненната си подготовка.

Но и начинът на нейното мобилизиране допринесе много за тяхното усилване. Уволнението, непосредствено преди войната, на войниците отбиващи третата година от действителната си военна служба, на многобройни редици, свикани на обучение, безразборното разпръдване на войниците за попълване без оглед на родовете оръжия и особено попълването на частите с необучени хора, само за да се постигне щатното число, — всичко това правеше от армията съвсем ненадежден инструмент. Никога до сега военната история не е показвала толкова нагледно, че, при иначе равни условия, успехът зависи много по-малко от числото на хората, отколкото от тяхното военно обучение. Цял ред успехи на отделни войскове части показват, че турската армия сигурно щеше да се бие много по-добре, ако не беше обременена с толкова много необучени хора. Толкова честите паники, които без съмнение причиниха поражението и които настъпваха също тъй и на западния театър, се дължат сигурно повече на лошото морално влияние на необучените войници, отколкото на влиянието на войниците от християнско възраждане. Наистина, паника може да настъпи, поради чувствителността на човешките нерви, и във всяка добра обучена армия. Но, при грижливо военно възпитание, тя няма да има такива фатални последици, че обзетите от нея войски да не могат да се възпрат.

От особено значение, при тия условия, беше достатъчният брой на по-долните началници, способни да задържат с своя примър разколебаните си подчинени.

Нецелесъобразно съсредоточение.

Скърпената по тоя начин армия, брояща толкова много разнородни елементи, се съсредоточи толкова на-

пред, че се сблъска с неприятеля още съвсем не готова. Още това безуспешно съсредоточение изтъкна явно слабите страни на армията в решителния момент. Видяхме вече, как това съсредоточение постави командующия източната армия пред дилемата да почне военните действия с отстъпление или да вкара във бой неговата си армия. Понятно е, че при това положение той пропусна удобния момент за отстъпление. Твърде е вероятно, че и общата главна квартира не би му позволила да се отдръпне зад горното течение на Еркене. Така, още в съсредоточението се гнѣздѣше зародишът на сетнишния неуспех.

Военните действия.

Заповѣдта за настъплението от линията Лозен градъ — Бустанли е била дадена явно от зелената маса без достатъчно познаване на местността и на дѣеспособността на войската. Оставяме на страна въпроса, дали турската армия е била способна даже и за отбранителни действия или за малко подаване напредъ. Това във всеки случай е възможно. Но за настъпателни действия въ такъв широкъ мащабъ тя, както показва и събитията, беше безсѣмѣнно негодна. Не подлежи на споръ, че обстановката на 9. октомврий все пакъ не беше неблагоприятна, понеже и противникътъ беше направилъ грѣшки; но настъпилиятъ слѣдъ това крахъ свидетѣлствуваше само, че армията не е била годна за подобни предприятія, дори и ако тѣ протечеха сравнително благоприятно. Затова не може да се упрѣква командующиятъ армията, дѣто е миналъ въ настъпление противъ волята си. Не може да се одобри само това, дѣто Абдуллахъ-Паша смѣтна прѣждеврѣменно своята кауза за изгубена, колкото неблагоприятно и да сж се представлявали изгледитѣ за успехъ. Той би трѣбало поне да се опита съ всичката си енергия да про-

мѣни орисницата: военната история учи, колко често успѣхътъ е висѣлъ на косъмъ, и че винаги въ такива случаи е падалъ оня, у когото е имало по-малко твърдо желание да побѣди. Въ всѣки случай прѣждеврѣмното отстъпление причини на турската армия сжщо толкова врѣди, колкото би причинило и пълното ѝ поражение, като при това — най-главното — ѝ отне съзнанието, че се е била доблестно.

Рѣшението на Махмудъ Мухтаръ Паша да не изпълнява на 10. октомврий заповѣдта за отстъпление може, отъ гледище на командуването, и да не се одобрява, защото той не би могълъ вече да доведе обратъ въ успѣха, щомъ другитѣ корпуси сж отстъпили. Но единъ частиченъ успѣхъ на дѣсния флангъ би облекчилъ значително отстъплението на лѣвия. Затова енергията, изразена въ рѣшението за настѣпление, заслужава особена похвала, ако и да не може да се отрече, че корпусътъ би направилъ по-добрѣ да държи здраво застрашената ось на въртѣнето за движението назадъ. Посетнѣшната паника изложи на голѣма опасностъ пѣтя на отстъплението къмъ Цариградъ. Явно изпъква отъ това заключение, че рѣшителенъ бой съ фронтъ къмъ сѣверъ трѣбваше да се приема само въ такъвъ случай, ако Лозенградъ прѣдставляваше здрава опора, която, въ случай на поражение, да даде възможностъ за отстъпление къмъ Цариградъ.

Обстоятелството, че слѣдъ първото поражение не се взе твърдо рѣшение, а биде приетъ прѣдиврѣменно боятъ при Карагачдере, поведе неминуемо къмъ второ, още по-тежко, поражение. Изложихме вече, колко по-благоприятни щѣха да бждатъ обстоятелствата за планирания отъ Абдуллахъ паша бой при горното течение на Еркене. Планътъ, съюзната група да се отбранява силната Карагачка позици, а съ сѣверната да се прѣмине въ

настъпление, за да се отрѣже пѣтятъ на отстъплението на неприятеля, свидѣтелствуваше, наистина, за вѣрно схващане слабостта на противника; но за реализиране на тоя планъ турската армия би трѣбало да се състои отъ първокласни части. А понеже въ дѣйствителностъ не бѣше така и, докато Махмудъ Мухтаръ не можа, въпрѣки всичкитѣ си усилия, да спечели рѣшителна побѣда, южната отстъпи прѣдиврѣменно, тоя планъ прѣдставляваше само твърдѣ рискувано прѣдприятие. Както бѣха се стекли обстоятелствата, сѣверната група, колкото повече напредваше, щѣше още по-сигурно да бжде обходена откъмъ югъ и отхвърлена къмъ Черното море. Поменахме вече, колко скъпо се плати, дѣто вишето командуване не бѣше се погрижило за единството въ дѣйствиата на отбраняващия се лѣвъ и настѣпващия дѣсенъ флангъ, и колко благоприятни моменти останаха неизползувани.

Слѣдъ отстъплението задъ Чаталджанската позиция не можеше вече да се очаква побѣдоносенъ изходъ на похода, но турцитѣ все пакъ имаха това щастие, че природата имъ прѣдставяше една силна отбранителна позиция тъкмо тамъ, дѣто тѣ имаха нужда отъ нея. Като се вземе въ внимание, че къмъ другитѣ нещастия бѣше се прибавила и холерата, трѣба да се отдаде на деморализираната армия заслужената похвала, че се съвзе скоро задъ Чаталджанската позиция и слѣдъ идването на поддрѣжки можа да отбие българската атака.

Лошо попѣлване на хранителнитѣ и на бойнитѣ припаси.

Освѣнъ грѣшкитѣ въ обучението, комплектуването и употреблението на войскитѣ, важна причина за неуспѣха е и небрѣжното отнасяне къмъ въпроса за снаб-

дяването на войската. Не може да се иска от една войска да устои въ нѣколкодневни боеве, щомъ тя се оставя безъ потрѣбнитѣ хранителни и бойни припаси. Много далечъ би ни завело, ако се впуснѣхме върху послѣдицитѣ отъ това безумно прѣнебрѣжение. Но това не е нужно: самитѣ събития показаха неговото деморализиращо влияние. Видѣхме, какъ рѣдѣха веригитѣ, които често бѣха се били прѣзъ деня безукорно. Понятно е, че необученитѣ и немохамеданскитѣ войници, изложени на постоянни лишения и смѣтащи, че безъ достатъчно бойни припаси не ще могатъ да устоятъ на неприятеля, отстъпваха, като заразяваха съ примѣра си и останалитѣ. Но устояването на една голѣма частъ отъ тѣхъ на лишенията заслужва много голѣма похвала и обяснява значителнитѣ загуби, които понесоха българитѣ при атакитѣ срѣщу често пѣти тѣй слабитѣ остатѣци отъ турскитѣ вериги. Извънредно неблагоприятно дѣйствуваше и почти съвършената липса на грижи за раненитѣ. Къмъ това се прибавяше и обстоятелството, дѣто хората сигурно разбираха, че лишенията не сж неизбѣжни, а сж само слѣдствие на недостатъчната грижа, тѣй че тѣхното довѣрие въ началството имъ се разколеба. Трѣба наистина да признаемъ, че, при лошото състояние или липсата на пѣтища, бѣше много трудно да се подвозятъ на армията потрѣбнитѣ припаси; но все пакъ тая задача не бѣше неразрѣшима, още повече че турцитѣ имаха на разположение, освѣнъ мѣстнитѣ срѣдства на собствената си земя, още и желѣзницата. Покрай тая желѣзница имаше натрупани значителни количества хранителни и бойни припаси, които обаче не можахъ да се подвозятъ на армията поради липса на обози. Частитѣ получаваха само това, което можеха да си докаратъ съ собственитѣ си срѣдства. Но и това често пѣти не можеше да се извърши.

понеже частитѣ не можеха да узнаятъ, дѣ има припаси. На това отгорѣ частитѣ не бѣха научени да си помагатъ сами на себеси и да водятъ съ себе си добитѣкъ за клане. Тѣмъ поради лошото състояние и липсата на пѣтища турцитѣ не трѣбаше да се осланятъ изключително на подвозъ изотзадъ и на разходнитѣ си magazini, а трѣбаше да ограничатъ колкото е възможно подвоза, като покриватъ нуждитѣ си съ мѣстни срѣдства. Каквото не можеше да се намѣри на самото мѣсто, би трѣбало да се подвозва съ достатъчно число лесно подвижни обози.

Продоволствието не бѣше уредено не само за прѣднитѣ линии, но дори и въ етапитѣ, по които пристигнаха подкрѣпленията. Повечето части идваха на бойното поле съвършено изтощени отъ лишенията, понесени въ врѣме на пѣтуването съ желѣзницата или по пѣтищата къмъ полесражението. Огъ това страдаше не само тѣхната физическа дѣеспособностъ, но и моралната имъ стойностъ. Нищо не характеризира съвършената неспособностъ на интендантството 'тѣй добрѣ, както това спиране на продоволствуването даже и въ тила въ непосредствена близостъ до надеждни прѣвозни срѣдства.

Вѣоржжението.

Накрай трѣбва да видимъ, дали вѣоржжението на турцитѣ е стояло толкова по-назадъ отъ това на българитѣ, та да може да се търси и въ него една отъ причинитѣ на неуспѣха. Вѣоржжението на пѣхотата, както никой не оспорва, бѣше горѣ-долу отъ еднаква стойностъ. Дори турскиятъ островърхъ куршумъ надминава въ балистично отношение за срѣдни и близки разстояния българския куршумъ. Но тая разлика не се прояви на бойното поле.

Напротивъ, често пжти е изказвано мнѣние, че турското полско орждие оставало задъ българското и че, слѣдователно, българскитѣ побѣди се дължели на по-доброто дѣйствие на българската артилерия. Но описанията на истинския ходъ на събитията показаха невѣрността на това твърдение. Не можемъ да се впускаме тукъ да сравняваме конструктивнитѣ подробности на двѣтѣ орждия. Въ всѣки случай положителенъ фактъ е, че въ балистично отношение турското орждие, при еднаква начална скоростъ и приблизително еднаква тежина на снаряда, не пада никакъ по-долу отъ българското. И скорострѣлността на по-старото турско орждие (модель 1904) е равна, а на новото (модель 1910) дори безспорно по-голѣма отъ тая на българското.

Мѣрнитѣ прибори на по-старото турско орждие и на българското (мѣренъ кръгъ съ гледачъ) сж приблизително еднакви. И двѣтѣ иматъ зависима мѣрна линия и не отстраняватъ наклона на бойната ось. Напротивъ, новото турско орждие има независима мѣрна линия съ панорамиченъ телескопъ и стои поради това по-горѣ отъ орждията съ зависима мѣрна линия.

Понеже и тежината на откаченото и на закаченото орждие е еднаква у двата противника, не може да се твърди съ основание, че турското орждие не е стояло наравно съ българското въ техническо отношение. Ако България възприе на врѣмето Шнайдеровото орждие, това се дължеше не толкова на сравнителни изпитания, колкото на финансови смѣтки.

Самитѣ българци се изказаха съ най-голѣма похвала за взетитѣ турски орждия и дори — най-доброто свидѣтелство за тѣхнитѣ добри качества — въоръжиха съ тѣхъ, слѣдъ старателни изпитания, новитѣ си дивизии и часть отъ резервнитѣ си части. Безъ съмнѣние, турската артилерия не поддържа въ боя при Люле Бур-

гасъ—Бунаръ Хисаръ своята пѣхота тѣй, както направи българската артилерия. Причината на това трѣбва да се търси въ съвършено недостатъчното число на бойнитѣ припаси, когато пѣкъ българитѣ, особено на лѣвия си флангъ, имаха на разположение голѣмитѣ количества турски снаряди — военна плячка отъ Лозенградъ —, които прилѣгаха и на тѣхнитѣ орждия, та нѣмаха нужда да пестятъ припаситѣ.

Твърдѣ понятно би било, ако турцитѣ, въ първото зашеметяване отъ неочакванитѣ поражения и въ желанието си да намѣрятъ козелъ отпущения, бѣха потърсили причината въ въоръжението. Но заслужва да се отбѣлѣжи, че такова нѣщо не се случи и че здравиятъ разсѣдъкъ на мѣродавнитѣ личности не се заблуди въ своето сжждение. Цѣлата турска армия е съ убѣждението, че въоръжението ѝ е задоволило всички оправдани изисквания. Ако артилерията тукъ-тамъ не се е показала на мѣстото си, особено въ началото на войната, причината е лошото обучение въ стрѣлбата и недостатъчната подготовка на прислугата. Съврѣменното скорострѣлно орждие прѣдполага и съответна подготовка на прислугата. Впрочемъ, изложението на събитията показва вече, че турската артилерия е извършила много пжти отлични дѣла и че често само тя е вдѣхвала мжжество на разколебаната пѣхота. Прѣкъсването на нейната стрѣлба поради липса на бойни припаси често пжти е оказвало рѣшаващо влияние. Но прѣзъ врѣме на войната нейната подготовка въ стрѣлбата се усили, тѣй че отбиването на българскитѣ атаки срѣщу Чаталджанската позиция е главно заслуга на артилерията.

БЪЛГАРСКОТО КОМАНДУВАНЕ.

Въ прѣдговора къмъ издадената отъ българския Щабъ на Армията „Наржчна книжка за офицера въ по-

лето“ е туренъ безспорно правиятъ принципъ: „да дѣйствуваме съ прѣвзходни сили въ рѣшителното мѣсто и въ рѣшителната минута“.

Българското командване схвана, наистина, въ началото на военнитѣ дѣйствия правилно, дѣ да нанесе рѣшителния ударъ въ борбата съ източната турска армия, но не успѣ да приложи послѣдователно тоя принципъ. Изложихме вече, какъ по политически съображения се отдѣлиха отъ армията двѣ дивизии за второстепенни цѣли, а други три дивизии не можаха да участвуватъ въ рѣшителния бой поради влиянието на Одринската крѣпостъ. По тоя начинъ на рѣшителния пунктъ се употребиха само петъ дивизии, а и отъ тѣхъ двѣтѣ не можаха да влѣзатъ въ боя още отъ началото. Вслѣдствие на това българитѣ прѣтърпѣха при първата си срѣща съ неприятеля частични неуспѣхи, които биха се избѣгнали, ако бѣха употребени всички сили на рѣшителния пунктъ.

Срѣщата на 9 октомврий бѣше може би изненадала българското командване, но прѣбързаното минаване на неприятеля въ настѣпление даваше въ сжщото врѣме възможность да се свърши веднага войната, като съ силния лѣвъ флангъ се прѣпрѣчи пжтьтъ за отстѣпленieto му къмъ Цариградъ. Това не сполучи, защото 6-а дивизия бѣше задържана или изостанала назадъ и не можа да обходи неприятеля при Лозенградъ дори и на 10 октомврий. Българитѣ не изпользуаха и въ слѣднитѣ дни благоприятното обстоятелство, че ядрото на турската армия бѣше отстѣпило къмъ югъ, и затова трѣбваше да дадатъ по-късно нови много по-голѣми жертви. При тоя и при слѣдващитѣ боеве отдалечението на общата главна квартира отъ войскитѣ се оказа, поради лошото състояние на пжтищата и трудното доставяне на донесенията, твърдѣ

врѣдно. Така тя изгуби контакта съ армитѣ и не можа да схване своевременно голѣмото значение на постигнатитѣ на 9 и на 10 октомврий успѣхи. А тъкмо вишето командване трѣбва, слѣдъ една побѣда, да даде импулсъ за енергично и безспирно прѣслѣждане, защото у всички началници и части, които сж взели участие въ боя, отслабва енергията и силата на волята, когато сж спечелили побѣдата и напрежението на нервитѣ се е отпуснало. Тѣмъ тогава вишето командване трѣбва да вдѣхне, като Блюхера и Гнайзенау, своята енергия и да вложи послѣдното дихание на хората и конетѣ за довършване на побѣдата.

Вината за нецѣлесѣобразното настѣпление за боя при Люле Бургасъ се пада не на вишето командване, а на лошото разузнаване на казалерийската дивизия и на третата армия. Но общата глава квартира трѣбваше да се рѣши още отъ по-рано да привлече колкото може по-скоро всичкитѣ свободни сили, съ които разполагаше около Одринъ. 8-а дивизия бѣше закована прѣдъ западния, 9-а дивизия прѣдъ сѣверния фронтъ на крѣпостъта. А и 3-а дивизия трѣбваше да се употреби на първо врѣме като флангардъ срѣщу Одринъ. Всичко това имаше за слѣдствие, че българитѣ влѣзоха въ рѣшителенъ бой пакъ само съ петъ дивизии. Голѣмитѣ интервали между дивизиитѣ не бѣха толкова нарочно установени, колкото слѣдствие на непрѣдвидѣното развитие на събитията. Въ всѣки случай, българскитѣ дивизии атакуаха на твърдѣ разстегнатъ фронтъ. И тая атака на прѣдварително укрѣпената позиция се разпадна, поне въ обсъга на третата армия, въ боеве на отдѣлни дивизии безъ свръзка. Дѣйствията на командующия армията страдатъ отъ нѣкои недостатѣци. Инакъ не би станало тѣй, че 5-а дивизия въ настѣплението си къмъ Чонгора да изложи дѣсния си флангъ и даже тила

си на неприятелско нападение откъм югъ. Само че турцитъ не съумя да използуватъ тоя щастливъ случай. Сжщо тъй слѣдъ отстъплението на южната група на 17. октомврий трѣбваше да се взематъ най-енергични мѣрки, за да се изпратятъ къмъ сѣверъ противъ лѣвия флангъ на турската сѣверна група колкото може по-голѣми сили. Дългото съпротивление на турския XVII. корпусъ при Чонгора показва, че българитѣ тукъ не сж дѣйствували съ потрѣбната енергия. Успѣхътъ на боя се дължи главно на упоритото съпротивление на 5-а Дунавска дивизия.

Изложиха се вече причинитѣ, които накараха българитѣ да не прѣслѣдватъ слѣдъ боя при Люле Бургасъ. Човѣкъ не може, ако не познава точно състоянието на българската армия и на нейнитѣ запаси отъ съестни и бойни припаси, да се произнесе, дали е било възможно да се прѣслѣдва неприятельтъ, макаръ и съ слаби части. Прѣслѣждане съ всичкитѣ сили не би било дори потрѣбно. Въ всѣки случай ходътъ на събитията показва, че малко полза принася постигнатиятъ на бойното поле успѣхъ, щомъ на побѣдителя не се удаде да довърши побѣдата съ прѣслѣждане до сетни сили. Рѣшението да не се прѣслѣдва образува, както се оказа по-късно, рѣшителния обратъ на похода. То стана причина за нови борби съ твърдѣ тежки загуби, дори и за единъ неуспѣхъ. Тоя неуспѣхъ трѣба наистина да се отдаде на нерѣшителността на командующия армията, който не си даваше точна смѣтка за това, че трѣба да се атакува само тогава, когато началникътъ е рѣшенъ да жертвува и послѣдния човѣкъ за постигане на успѣха. Вѣроятното намѣрение да се атакува по цѣлия фронтъ на Чаталджанската позиция, за да се напипа изпърво слабото мѣсто на неприятеля, можеше да доведе до успѣхъ самоако сж били взети всички мѣрки, тсва слабо мѣсто да се използува веднага, като се вкаратъ резервитѣ въ дѣйствие.

Въ началото на примирието положението съвсѣмъ не бѣше благоприятно за българитѣ. За едноврѣмнна атака на Чаталджанската позиция и на Одринската кръпостъ недостигаха сили и срѣдства. Затова едва ли оставаше друго, освѣнъ да се прѣвземе Одринъ и съ това да се освободи желѣзницата. Прочее, прѣдстоеше дълга борба. А освѣнъ това и холерата вземаше все по-голѣми и по-голѣми размѣри, а и неуспѣхътъ на 4 и 5 ноемврий бѣше безъ съмнѣние упражнилъ врѣдно влияние върху духа на войскитѣ. Особено опасно бѣше лошото състояние на комуникациитѣ, което караше да си задаватъ въпроса, дали армията ще може да се продоволствува прѣзъ врѣме на примирието. Затуй за българитѣ бѣ голѣмо щастие, дѣто турцитѣ се съгласиха да допускатъ минаването на продоволствени влакове прѣзъ Одринъ.

Току-що изказанитѣ мисли не трѣба да намаляватъ заслугитѣ на българското командване. Грѣшкитѣ сж неизбежни въ всѣка война поради постоянното невѣдѣние за разпорежданията на противника. Тѣхното констатиране не гони цѣльта да отнеме лавритѣ на побѣдителя, а служи само за извличане поуки за бждащето. Продоволствуването на армията.

Отъ особено голѣми недостатѣци страдаше българското продоволствуване, защото не бѣха подготвили мобилизирането на достатъчно число подвижни огнестрѣлни паркове и обози. Всичко това трѣбаше да се импровизира и скоро прѣстана да дѣйствува, макаръ че армията, поради липсата или лошото състояние на пжтищата, напрѣдваше бавно. Но българската войска съумѣ да използува по-добрѣ отъ турската мѣстнитѣ срѣдства и затова, като изключимъ днитѣ на боеветѣ и врѣмето прѣкарано на Чаталджа, едва ли е страдала отъ сжщинска липса на съестни припаси. Отъ по-голѣмо значение бѣше слабиятъ подвозъ на бойни припаси,

който стана една отъ причинитѣ, за да се замедли движението напредъ и да се даде на противника време за опомняне. Наистина, задачата на българскитѣ снабдителни служби бѣше извънредно трудна: понеже имаше на разположение само отдѣлни части отъ желѣзницитѣ, а нѣмаше ни единъ добъръ пътъ, българското интенданство би срѣщнало, даже и при най-добра подготовка отъ мирно време, твърдѣ голѣми мъжнотии, за да задоволи поне до извѣстна степенъ нуждитѣ на армията. Всичкитѣ му съвременни сръдства за прѣвозъ, особено автомобилитѣ, бѣха безъ стойностъ, и бавната волска кола оставаше единичното сръдство, на което можеше да се разчита. Но нейната товарна способностъ бѣше въ тия мѣста твърдѣ малка, и затова лесно се разбира, че всичкитѣ волски запряжки, които българитѣ можаха да намѣрятъ, не бѣха достатъчни. Тия трудности трѣбаше да се прѣдвидятъ още отъ мирно време, и затуй човѣкъ толкова повече се очудва, дѣто българското военно началство, което бѣше подготвило въ всички други отношения войната тъй отлично, е оказало такова малко внимание на тая страна. Съ това то си затрудни въ голѣма степенъ изпълнението на операциитѣ.

Санитарното дѣло.

Твърдѣ лоши послѣдици има и недостатъчната организация на санитарната служба и малкиятъ брой на санитарнитѣ учрѣждения въ войската. Въ началото на войната на българитѣ били липсвали двѣ трети отъ лѣкарския персоналъ. Запаситѣ отъ прѣвръзочни сръдства бѣха толкова недостатъчни, че липсата имъ се почувствува още слѣдъ първитѣ боеве. Сжщо тъй и лазаретитѣ бѣха често пжти слабо снабдени. Като послѣдици отъ тия недостатъчни грижи се яви голѣмата смъртностъ на раненитѣ и на болнитѣ, която увеличаваше ездполезно броя на и безъ това неизбѣжнитѣ жертви.

ВОДЕНЕ БОЯ И ДѢЙСТВИЕ НА ОТДѢЛНИТѢ РОДОВЕ ВОЙСКИ.

А. Пѣхота.

Въ областта на тактиката войната не донесе нищо ново съ принципно значение, но все пакъ даде нѣкои цѣнни поуки за воденето на пѣхотния и на артилерийския бой и особено за единството въ дѣйствието на разнитѣ родове оржжие. Отначало, възъ основа на невѣрни описания, бѣше се разпространило мнѣнието, че българската войска дължела голѣмитѣ си успѣхи на смѣлитѣ си атаки на ножъ и на нощнитѣ си дѣйствия. И едното, и другото не е вѣрно. Всѣки, който познава дѣйствието на днешното оржжие, не можеше да не види, че не е възможно движение напредъ, безъ да се обръща внимание на неприятелския огънь, дори и срѣщу слабъ неприятель. Събитията потвърдиха напълно това начало. Въ нѣколкото случая, въ които българската пѣхота се е хвърляла срѣщу неприятеля денѣ безъ огнева подготовка, тя е бивала винаги отблъсвана съ тежки загуби. Въ другитѣ случаи може да се констатира, че, напротивъ, българскитѣ пѣхотни атаки обикновено сж извършвани извънредно прѣдпазливо и спокойно. За нѣкакво си „бѣсно атакуване“ не се срѣщатъ нийдѣ примѣри. Напротивъ, българитѣ се стараеха да постигнатъ успѣхъ съ колкото може по-малки загуби.

Българитѣ не се придържаха нийдѣ о шаблонни способности на атакуване. Тѣ се приспособяваха къмъ обстановката и използваха много умѣло всички възможни начини за движение напредъ. На открита мѣстностъ, именно при атаката на Карагачката и на Чатаалджанската позиции, тѣ настѣпваха въ съвършено хлабави групички, които, използвайки умѣло особеноститѣ на терена, се приближаваха до сферата на дѣйствителния

неприятелски огънъ и обикновено откриваха стрѣлба чакъ слѣдъ като биваха достатъчно подкрѣпени отзадъ. Всички слѣдващи слѣдъ тѣхъ поддръжки се движеха напредъ въ сферата на артилерийския огънъ и на мѣстностъ открита за погледитѣ на неприятеля само въ самостоятелни групички. Наблюдателятъ оставаше често съ впечатлението, че тия групички сж много тънки и неиздържливи. Но при откриването на стрѣлбата изпъкваше невѣрността на това заключение.

Нигдѣ при настѣплението не се забѣлѣзваха стройни вериги. Това затрудняваше обстрѣлването на атакуващия, понеже правѣше почти невъзможно да се схваща и означава цѣлѣта еднакво. Истински стрѣлковы вериги имаше само на позициитѣ за стрѣлба. Отъ тия позиции се образуваше при движението напредъ групичката сама по себе си поради обстоятелството, че въ сферата на неприятелския огънъ не бѣше възможно да се изваждатъ напредъ едновременно по-голѣмички части отъ стрѣлковата верига, тъй като съ необходимитѣ за това приготовления биха привлѣкли вниманието на противника и лесно биха пропуснали благоприятния моментъ. Но и самата стрѣляща верига вземаше форма на истинска верига само толкова, колкото да може да води стрѣлбата. Тя гледаше да се прилѣпи колкото може по-добрѣ отерена, да затрудни съ неправилността си наблюденията на противника и да намали дѣйствителността на неговия огънъ.

Истински пѣхотенъ бой съ чести обрати въ успѣха срѣщаме собствено само при Бунаръ Хисаръ. Тоя бой обаче, поради умората и на двѣтъ страни и постоянната липса на бойни припаси у турцитѣ, остана удивително дълго врѣме нерѣшенъ. Прѣзъ цѣлия бой турцитѣ успѣваха да отблъснатъ упорития противникъ само на малко разстояние, тъй като прѣзъ нощта той все успѣ-

ваше да се съвземе. Често веригитѣ стоеха прѣзъ тоя бой на близки разстояния една срѣщу друга, безъ успѣхътъ да бжде на едната или на другата страна. И при Деркоския отредъ турскитѣ стрѣлци, слѣдъ като тѣхното настѣпление се бѣ спрѣло още на 6-и ноемврий сутринята, се задържаха цѣлъ день на най-близки разстояния срѣщу числено равенъ противникъ. Нито единъ отъ противницитѣ не се осмѣляваше да рѣши съ ножа участъта на боя. Повтарятъ се, значи, опититѣ отъ руско-японската война, че пѣхотниятъ бой може да не се рѣши веднага, дори и слѣдъ приближаване на най-близки разстояния.

Често пѣти се е случвало, че нѣкоя частъ слѣдъ безуспѣшна атака не е отстъпвала, а се е задържала въ непосредствена близостъ до неприятеля, използвайки съществувачи закрития или изкопавайки съвсѣмъ нови, за да подземе атаката при по-благоприятенъ случай.

Слабото обучение на турската пѣхота врѣдѣше на дѣйствителността на орѣжието. Въпрѣки това, тя отбиваше българскитѣ атаки винаги, когато искаше сериозно да ги отбие. Това доказва голѣмата сила на фронталната пѣхотна отбрана.

Рѣдко сж произвеждани атаки на ножъ; такива се прѣдприемаха обикновено при зори или нощѣ. Българитѣ атакуваха на ножъ нощѣ най-често съ малки отдѣления, и то сигурно само по инициативата на по-долнитѣ началници, слѣдъ като прѣзъ деня бѣха се приближили до неприятелскитѣ позиции. Тѣ биха имали вѣроятно по-полѣмъ успѣхъ, ако бѣха произвеждали такива атаки съ по-голѣми части и по-голѣмо единство въ дѣйствието. По изявленията на участници въ войната, турскитѣ войници като че се страхували нощѣ отъ атакитѣ на ножъ на българитѣ, физически по-силни отъ тѣхъ. Но твърдѣ е вѣроятно, че тия наблюдения засѣгатъ само

единични случаи, отъ които не може да се извади общо заключение; защото и турцитѣ прибѣгваха често пжти до ножа, когато трѣбваше да се изгонятъ съ нощна атака подали се напрѣдъ изолирани български части. Въ всѣки случай тия наблюдения каратъ човѣка да се запита, дали по-силната физически нация не ще направи добръ да прибѣгва къмъ нощната атака на ножъ, когато трѣба да се спечели успѣхътъ срѣщу разстроенъ отъ дневния огневъ бой противникъ.

Дългиятъ и тѣсенъ ножъ на турската пушка не отговаряше винаги на желанията на войската. Поради дължината си той често се прѣгъвалъ въ сваткитѣ на обрасла съ храсталакъ мѣстностъ и въ лозята, както и прѣчелъ въ тия мѣста за вдигането на пушката за стрѣлба въ упоръ. Въ нѣкои случаи, прѣзъ дълготрайнитѣ боеве, ножътъ е падалъ на най-близко разстояние до противника поради слабата си задръжка. Затуй нѣкои участници въ войната намиратъ за по-цѣлесъобразенъ кжсия трижбъ щикъ, носенъ постоянно на пушката. Кжсиятъ широкъ български ножъ изглежда да се е показалъ добъръ.

Обръща вниманието ни употребата на развѣти знамена въ най-прѣднитѣ стрѣлковы вериги отъ страна на българитѣ. Естествено, турскиятъ огънь се насочваше по тѣхъ, и знаменосцитѣ често падаха убити. Въ всѣки случай изглежда, че моралното влияние на тая мѣрка е било доста голѣмо. Затова се прѣпоръчва да се развѣватъ знамената напрѣдъ поне при самата атака, както изобщо и да се използва всѣко срѣдство за повдигане моралната сила въ рѣшителната минута — защото тогава побѣждава по-силната воля.

Особено бие въ очи голѣмата дълбочина на снопа на пѣхотнитѣ куршуми. Вслѣдствие на това цѣлата зона на повече отъ 2000 крачки задъ стрѣлковата верига бѣше почти еднакво опасна. Дори и укрититѣ отъ погледитѣ

на противника поддръжки търпѣха по тая причина значителни загуби. Затова и подвеждането на поддръжкитѣ ставаше, на открита мѣстностъ, не въ сгъстенъ, а въ разсипанъ строй. Въ тоя случай българитѣ нѣмаше защо да се страхуватъ, че хората ще се разпокжсатъ, — съ малки изключения, всички войници имаха желанието да се хвърлятъ върху врага.

Очевидци обясняватъ честитѣ наранявания на турскитѣ войници въ лѣвата ржка съ обстоятелството, че голѣмо число стрѣлци не издигали или издигали недостатъчно главата си надъ окопа прѣзъ врѣме на стрѣлбата, а издигали само пушкитѣ и стрѣляли безъ примѣрване.

Заслужава внимание широкото ползуване на българитѣ отъ землени закрития прѣзъ врѣме на атаката. На всѣка позиция за стрѣлба веднага се изкопаваха окопи. Въ краенъ случай, стрѣлцитѣ изкопаваха лежишкомъ стрѣлкови трапчета, въ които се прикриваха, а изхвърлената прѣстъ имъ служеше за прикриване на главата и за опора на пушката. Прѣминатитѣ отъ българската пѣхота прѣзъ врѣме на атаката мѣста сж осѣяни съ цѣли редици стрѣлковы трапчета съ малки разстояния между редицитѣ. При по-дълго застояване на едно мѣсто изникваха постепенно и прѣзъ врѣме на самия бой сжщински пѣхотни окопи. По принципъ, веднага слѣдъ заемането на неприятелската позиция българитѣ се окопаваха, безъ да настѣпватъ на първо врѣме по нататѣкъ. И когато трѣбваше първомъ да се закрѣпятъ нѣкждѣ, тѣ се задоволяваха съ съвсѣмъ малѣкъ обстрѣлъ.

Тоя начинъ на дѣйствие имаше това прѣдимство, че прѣдпазваше отлично отъ обрати въ успѣха. Трудно бѣше да се изгони българската пѣхота отъ позиция, която тя вече е заела. Дори и когато атаката ѝ не успѣваше, тя се окопаваше и се задръжаше упорито на

достигнатото мѣсто. Натрупаното набърже землено закритие за главата не прѣдставляваше винаги изгода, понеже понѣкога прѣсно натрупаната прѣстъ всрѣдъ храсталацитѣ само указваше на турцитѣ мѣстото на стрѣлеца и улесняваше турската стрѣлба. Отъ друга страна тѣ обикновено не прикриваха краката противъ шрапнелнитѣ куршуми, та числото на раненитѣ въ краката бѣше доста голѣмо. Въ всѣки случай тия, макаръ и недостатъчни, закрития имаха това морално влияние, че закрѣпяха стрѣлеца на достигнатото веднажъ мѣсто. При голѣмата оскѣдностъ на естествени закрития, принципиалното окопаване на българитѣ трѣбва да се оправдае. Но все пакъ лопатата е бивала употребявана прѣкалено често. Съ окопаването си на завзетитѣ турски позиции българитѣ, наистина, се гарантираха противъ обрати, но пъкъ и се отказваха сами отъ прѣслѣждане на противника. Трѣбва изобщо да се избѣгва прѣкалената употреба на лопатата, ако и да не подлежи на споръ, че на открита мѣстностъ употребениятъ отъ българитѣ начинъ на настѣпление — бавно приближаване къмъ неприятеля съ широко приложение на лопатата — може да бѣде цѣлесъобразенъ. Всѣка добра пѣхота трѣбва прочее да се научи да си служи съ лопатата умѣло и въ потрѣбната мѣрка, за да не изплаща на война неумѣнието си съ скѣпи жертви и за да не би, отъ друга страна, да пострада настѣпателниятъ духъ отъ употреблението на сѣщата тая лопата.

Недостатъчното умѣние на турската пѣхота да си служи съ шанцовия инструментъ стана причина да се даватъ често скѣпи жертви. Особено бие въ очи небрѣжността, съ която турцитѣ сѣ укрѣпили своята позиция при Люле Бургасъ. Причина за това може да е била отчасти липсата на врѣме и на шанцовъ инструментъ. Но то се дължи отчасти и на недостатъчното

схващане още отъ мирно врѣме значението на добритѣ изкуствени закрития. Плиткитѣ пѣхотни окопи на явно личащия стрѣменъ брѣгъ на р. Карагачдере не дефилираха стрѣлцитѣ отъ шрапнелнитѣ куршуми и съ своитѣ прѣсно насипани бруствери улесняваха българитѣ въ наблюденията имъ. И наистина, турскитѣ пѣхотници бѣха изгонени отъ недостатъчнитѣ имъ закрития само отъ огъня на българската артилерия. На Чаталджанската позиция турцитѣ, научени отъ загубитѣ си, употребиха много умѣло лопатата.

Скоростта на стрѣлбата и полегатостта на траекторията и на двѣтѣ пушки биде намѣрена за съвършено достатъчна. Даже турцитѣ смѣтаха за особено щастливо обстоятелството, че нѣматъ автономическа пушка. Тѣхнитѣ стрѣлци, необучени още отъ мирно врѣме въ дисциплината на огъня, бѣха и безъ това наклонни да прахосватъ патронитѣ си. Извънредно голѣмата скоростъ на турския пѣхотенъ огънь личи отъ огромнитѣ камари гилзи и патронни тенекийки, които характеризиратъ турскитѣ позиции за стрѣлба. Българитѣ пестѣха много повече патронитѣ си. На тѣхнитѣ позиции, покрай неизбѣжнитѣ закрития за главата, се виждатъ обикновено сравнително малко гилзи. Доста често сѣ пущани залпове, но безъ особенъ успѣхъ.

Не е чудно, че пѣхотниятъ огънь се оказа безрезултатенъ противъ артилерийска прислуга скрита задъ щитове. Напримѣръ: единъ български пѣхотенъ полкъ, който бѣше завзелъ на 4 ноемврий Илери Табия, не успѣ да спре огъня на турскитѣ батареи на около 600-800 метра прѣдъ него. Поддържани отъ своята пѣхота, тия батареи скоро добиха надмощие надъ противника.

Отъ различни мѣста се твърди, че дѣйствието на пѣхотния куршумъ противъ живи цѣли не било достатъчно. Въ подкрѣпа на това твърдение привеждатъ не-

оспоримия фактъ, че 80 % отъ раненитѣ, които сж могли да напуснатъ бойното поле, сж били излѣкувани, и че ранени въ ржцѣтъ и краката, даже такива сж рани въ бѣлия дробъ и въ корема, сж можели, безъ да имъ е била оказана първа помощъ на самото мѣсто, да достигнатъ сами до прѣвѣрзочнитѣ пунктове и дори да изминатъ значителни разстояния. Изказа се желанието да се увеличи калибрътъ или да се измѣни куршумътъ, та раненитѣ да не могатъ да се връщатъ излѣкувани въ частитѣ си прѣди свѣршването на войната.

Вѣрността на тия наблюдения не може да се оспори. Но наблюдателитѣ, повечето отъ които сигурно сж били въ тила на войската, не сж видѣли многото случаи на минутна смъртъ. Около 30 % отъ всички ранени сж умрѣли на полесраженията.

Нѣкаква значителна разлика въ дѣйствието на българския манлихеровъ и на турския островърхъ куршумъ изглежда че не е била констатирана. Поради неособенитѣ грижи, съ които сж се отнасяли къмъ раненитѣ и отъ двѣтъ страни, мжно може и да се направи сравнение. Въ всѣки случай изглежда, че по-голѣмиятъ стремежъ на турския островърхъ куршумъ да измѣня положението си въ тѣлото е ималъ за послѣдствие по-голѣми изходни дупки, значи и по-голѣма опасностъ за инфектиране, и че по-голѣмата му начална скоростъ е произвеждала на близки разстояния по-голѣми разкъсвания на мускулитѣ.

Б. Картечници.

Всички офицери и войници, които сж стояли въ сферата на картечния огнь, казватъ единодушно, че неговото морално и материално дѣйствие било твърдѣ голѣмо. Но картечницитѣ оказваха своето дѣйствие, естествено, само тогава, когато можеха да обхванатъ

голѣми цѣли на не много голѣмо разстояние. Напримѣръ, въ боя при Люле Бургасъ дѣйствието на българскитѣ картечници биваше отлично, когато турцитѣ отиваха въ контратака, а пкъ до тогава то си оставаше незначително. Естествено, голѣми цѣли се явяваха твърдѣ рѣдко.

Употрѣбата на цѣли картечни роти съставляваше изключение. Обикновено взводоветѣ, дори и отдѣлнитѣ картечници, биваха разпрѣдѣляни поединично между частитѣ на бойната линия, тъй като всички части искаха да бждатъ подкрѣпени съ картечници, чиято липса понасяха трудно, главно по морални причини. При атаката българитѣ държаха картечницитѣ си на първо врѣме поназадъ, поради слабото имъ дѣйствие на далечнитѣ разстояния, и ги изкарваха на позиция чакъ тогава, когато стрѣлцитѣ бѣха вече достигнали сферата на дѣйствителния пѣхотенъ огнь. Тогава картечницитѣ се изнасяха на най-прѣдната линия. Картечници безъ щитъ и безъ землени закрития не устояваха дълго на артилерийския огнь.

Отлични резултати даде товаренето на картечницитѣ на товарни животни, само че самаритѣ обикновено се оказваха недостатъчно солидни. Товарнитѣ животни слѣдваха много по-лесно картечницитѣ си въ боя, отколкото би могли до слѣдватъ колата за возенето имъ, затова и при прѣслѣдването, и при отстъплението тѣ бѣха винаги подъ ржка за натоварване на картечницитѣ.

Конница.

Поради особеноститѣ на военния театъръ, и турската, и българската конници не можаха да играятъ нѣкаква значителна роля. Шосета се срѣщатъ рѣдко, и меката почва уморяваше извънредно много недобрѣ охраненитѣ коне, особено по мѣстата, на които станаха

първите боеве. Прѣзъ и слѣдъ дъждовни дни едва можеше да се отива въ другъ алюръ, освѣнъ ходомъ. Когато трѣбаше да се напуснатъ горѣ-долу отжпканиѣ пѣтища, конетѣ едвамъ извличаха изъ калѣта единъ кракъ слѣдъ другъ. Затуй мжно се отиваше даже до съсѣдната колона за свръзка. Това обяснява и слабото разузнаване и на двата противника. Прѣзъ цѣлата война не е произвеждана ни една конна атака. Българската конна дивизия дѣйствуваше твърдѣ въздържано още въ първите дни слѣдъ обявяването на войната, когато силитѣ на конетѣ още допускаха атака въ коненъ строй. Турската конница, напротивъ, проявяваше на първо време по-голѣмъ устремъ и се помжчи да забави българското напредване. Слѣдъ това тя биде оттеглена на лѣвия флангъ на източната армия, защото настѣпление на българитѣ къмъ Одринъ бѣше извѣстно, и трѣбаше, слѣдователно, да се установи, до кждѣ се простира тѣхниятъ лѣвъ флангъ. Поради това турското командване остана твърдѣ дълго безъ каквито и да било свѣдѣния за неговото настѣпление.

Турската конна дивизия обстрѣля слѣдъ това съ артилерийски огънь една българска колона и въ завързалия се бой подкрѣпи лѣвия флангъ на източната армия съ артилерия и картечници. И при общото отстъпление тя запази дълго време съприкосновението съ противника и констатира, че българитѣ не прѣслѣдватъ. При Люле Бургасъ тя се опита безуспѣшно да задържи съ спѣшенъ бой атакуващия. Неуспѣшниятъ изходъ на тоя бой и особено една паника при възсѣдането я принудиха къмъ повторно отстъпление, отъ което тя се върна чакъ на другия день слѣдъ пладне. Затова Абдулахъ Паша бѣше намислилъ да разформира конната дивизия. Когато отсетнѣ се наложи отстъплението на източната армия, тая дивизия биде употребена цѣлесъоб-

разно за замедляване на българското настѣпление и достави достатѣчни свѣдѣния за него.

Отъ малкото турски конни полкове бѣха сформирали една конна дивизия, и на корпуситѣ останаха толкова малко конници, че тѣ не можеха да разузнаватъ, макаръ и въ най-ограничени размѣри, дори прѣдъ собствения си фронтъ. Не може да се оспорва, че турската конница се оказа твърдѣ полезна и особено че принуди българската конница да дѣйствува твърдѣ въздържано. И при все това умѣстенъ е въпросътъ, дали не би било по-добрѣ, ако корпуситѣ бѣха снабдени съ повече конница и ако бѣше сформирана макаръ и слаба армейска конница.

Въ това отношение българитѣ не стояха по-добрѣ отъ турцитѣ. Поради оскудеността на конницата си, дивизитѣ неможеха да разузнаватъ. Това неудобство неможа да отстрани и безъ това слабата дѣйностъ на конната дивизия. Българската конница има картечници, но нѣма артилерия, докато пъкъ турската конница разполагаше съ конни батареи. Това обстоятелство обяснява, може би, нейната въздържаностъ въ дѣйствиата.

При голѣмия безпорядѣкъ, въ който се извърши турското отстъпление слѣдъ боеветѣ при Лозенградъ и Люле Бургасъ, и при страха отъ прѣслѣждане на българската конница, който страхъ, по единодушни изявления, царувалъ всрѣдъ разколебанитѣ турски войски, една енергична конна дивизия, снабдена съ артилерия, би пожънала невъобразими успѣхи.

За издържливостта на конетѣ на българската конница липсватъ подробни свѣдѣния. Знае се само, че загубитѣ въ коне сж много голѣми. Въ турската конница купенитѣ отъ Европа коне стояха много по-долу отъ малкитѣ азиатски коне. Тия послѣднитѣ, въпрѣки лошата ковка, не закуцваха. Въ голѣмитѣ прѣходи тѣ надмина-

ваха европейскитѣ дори и по бързината си. Прѣди всичко друго тѣ понасяха бивакирането въ лошо врѣме по-лесно, защото бѣха по калени и се задоволяваха съ по-малко храна. И въ турската конница бѣха извънредно голѣми загубитѣ въ коне, особено отъ европейски породи. Въ първитѣ три седмици тѣ възлизаха вече на 60 % отъ всичкия конски съставъ, отъ които само 10 % убити или ранени. Това може да се отдаде въ голѣма степенъ и на лошото хранене. Но все пакъ тоя опитъ ни налага внимание, защото лошо врѣме и лошо хранене човѣкъ може да очаква въ всѣка война. Извънредно много коне излѣзоха изъ строя поради набивки.

Всички намиратъ цѣлесъобразно въоръжението на конницата съ пики. Особено изтъкватъ тѣхното морално въздѣйствиe. Това изпъквало особено при срѣщитѣ на разездитѣ. Затова назначаваха разезди най-често отъ единствения въоръженъ съ пики коненъ полкъ.

Д. Артилерия.

Снабдяването на коннитѣ дивизии съ артилерия се оказа необходимо. Турцитѣ употребиха конната си артилерия много пжти съ голѣма полза. Но подвижността на тѣхнитѣ конни батареи въ дъждовно врѣме на бѣше достатъчна. Тѣ много замедляваха на разкаляна почва движението на конната дивизия. При отстъплението слѣдъ боя при Лозенградъ стана нужда да се придаватъ къмъ всѣка батарея по два ексадрона, за да я извлѣкатъ. И, при все това, нѣкога изминаваха съ неизказани усилия само по 1 $\frac{1}{2}$ клм. на часъ.

Въ сравнение съ германскитѣ, българскитѣ и турскитѣ дивизии имаха малко артилерия. Българитѣ имаха на дружина около 3 полски орждия, турцитѣ на табуръ (наистина по-малоброенъ отъ българската дружина) само 2.^а. А числото на гаубицитѣ бѣше толкова малко, че

тѣ едва играха нѣкаква роля. Вънъ отъ това, турскитѣ редифски корпуси или нѣмаха никаква, или имаха съ-всѣмъ малко артилерия и за това бѣха принудени да се опиратъ на низамскитѣ корпуси. Сжшо тѣй и числото на планинскитѣ батареи и на двамата противници бѣше твърдѣ малко. Но опитътъ скоро показа, че на тоя воененъ театъръ голѣма частъ отъ полската артилерия трѣбва да бѣде въоръжена съ планински орждия, защото само тѣ иматъ достатъчна подвижностъ за всѣкакви случаи. Всичкитѣ други видове орждия не можеха да слѣдватъ пѣхотата си по разкаляната почва. Това обяснява голѣмото прѣдпочитане, оказвано отъ двата противника на планинската артилерия. Туй прѣдпочитане продължи и слѣдъ войната и има за послѣдствие по-голѣмото внимание, което се оказва сега на тоя родъ оржие.

Недостатъчната полска артилерия доведе отъ само себе си до употреба на артилерията по отдѣления. На българска страна стана дори раздробяване на артилерията, понеже дивизиитѣ поставяха бригадитѣ въ походнитѣ движения обикновено паралелно и разпрѣдѣляха артилерията между тѣхъ. Бригадитѣ употребяваха артилерията си самостоятелно. Изобщо може да се каже, че липсваше управление на голѣми артилерийски единици. Нигдѣ не се съзира желание за общо управление на дѣйствиата на голѣми артилерийски маси и за съсредоточаването имъ на рѣшителния пунктъ.

Въ срѣщнитѣ боеве въ началото на войната българската артилерия не се двоумѣше да послѣдва по пѣтитѣ своята пѣхота, за да може да я подкрѣпи ефикасно. По-сетнѣ тя почна да дѣйствува по-въздържано и да заема почти изключително закрити позиции. Въ такъвъ случай, принудена и отъ конфигурацията на терена, тя често заемаше позиция на максималната си далечностъ и не можеше да поддържа достатъчно своята

пѣхота. Нѣколко батареи, за да отстранятъ тая не-сгода, настѣпиха като придружающи по откритата мѣст-ность прѣдъ Чаталджанската позиция, но бидоха уни-щожени прѣди още да откриятъ огънь.

Турцитѣ прѣдпочитаха маскираната позиция като по-съотвѣтна на обучението на прислугата, отколкото съвършено закритата позиция, и защото тя прѣдставяше това прѣдимство, че прислужниците виждаха постоянно своя началникъ, чието влияние и личенъ примѣръ под-държаше тѣхния духъ. Освѣнъ това, тая позиция да-ваше възможность да се натъркалятъ орждията на гре-бена за отбиване на пѣхотната атака: скоро бѣха се убѣдили, че прѣдлежащата мѣстность може да се вла-дѣе сигурно и промѣнливитѣ моменти на пѣхотния бой могатъ да се използватъ бързо — поне при това съ-стояние на обучението на турскитѣ мѣраци — само съ-право мѣрене. По сжщата причина, особено при отбра-ната, тѣ излизаха на открита позиция твърдѣ често и безъ особени несгоди, стига само заемаването на пози-цията да ставаше укрито отъ погледитѣ и изстрѣлитѣ на противника.

Маскиранитѣ позиции се издаваха скоро съ дима и съ блѣсъцитѣ. Но и закрититѣ батареи биваха често откривани по тия сжщитѣ признаци, щомъ не се нами-раха достатъчно низко подъ линията на дефилирането. Такива позиции прѣдставяха тогава всички неудобства на маскиранитѣ позиции, безъ да иматъ тѣхнитѣ прѣдим-ства. Достатъчно дълбоко закрититѣ позиции, напротивъ, едва ли сж бивали нѣкога откривани, понеже нѣмаше въздухоплавателно разузнаване, а и разузнаването от-страна бѣше невъзможно поради голѣмата дължина на фронтоветѣ. Наблюдателнитѣ пунктове на закрититѣ ба-тареи пкъ често биваха открити благодарение на непрѣд-пазливото държане на наблюдателя или на изпратени до него ординарци.

Българитѣ се пристрѣлваха обикновено доста по-върхностно. Слѣдъ бѣгло хващане въ вилка тѣ прѣми-наха къмъ група или на поражение, безъ да сж регу-лирали прѣдварително запалката. Слѣдствието бѣше прѣкомѣрно прахосване на бойни припаси безъ съотвѣ-тенъ резултатъ, тѣй като прѣсканията ставаха обикно-вено много високо. Въ по-голѣмата частъ на турскитѣ батареи стрѣлбата, особно въ началото, сигурно не е била по-добра, отчасти дори по-лоша. И тѣ прахосваха много снарядитѣ си, та Махмудъ Мухтаръ Паша намѣри за умѣстно да даде заповѣдъ да се стрѣля само по дѣй-ствително заслужаващи внимание цѣли.

Българитѣ мѣнѣха само въ рѣдки случаи пози-циитѣ на батареитѣ си. Тѣ гледаха да разрѣшатъ всички задачи отъ една позиция. На това е оказвало влияние сигурно и лошото състояние на конетѣ, както и стра-хътъ отъ свързанитѣ съ промѣната на позицията жертви. Турскитѣ батареи, напротивъ, често мѣнѣха нощѣ пози-циитѣ си, когато противникътъ бѣше успѣлъ да ги от-крие и да се пристрѣля. На Чаталджа почти всѣко от-дѣление имаше къмъ края нѣколко приготвени позиции които използваше промѣнливо. При това често се случ-ваше, че противникътъ незабѣлѣзваше промѣната на позицията, и на първо врѣме продължаваше да обстрѣлва напуснатата позиция.

Българската артилерия, както и българската пѣ-хота, си служеше по принципъ съ землени закрития. Тоя обичай полека-лека се установи и у турцитѣ, тѣй че въ края на войната едва ли имаше артилерийска позиция безъ окопи. Но тия окопи не бѣха винаги полезни. Вsrѣдъ храсталацитѣ често пжти тѣ само показваха по-зицията по-ясно, отколкото ако орждията бѣха поста-вени умѣло между храститѣ.

За дѣйствието на артилерийския огънь има много различни мнѣния. Слѣдъ като бѣ опровергано невѣрното съобщение, че българитѣ дължели своитѣ побѣди главно на своя артилерийски огънь, възгледитѣ се измѣниха тѣкмо въ обратна смисълъ. Почнаха тукъ-тамъ да не отдаватъ заслуженото на артилерийския огънь — мнѣние, което явно има за причина лошото обучение и стрѣлбата на прѣголѣмо разстояние. И двата тия възгледа сж еднакво далечъ отъ истината.

Полската артилерия бѣше принудена да стрѣля на прѣголѣми разстояния отъ конфигурацията на терена, която допускаше само открито доближаване до противника. А откритото доближаване до готовъ за стрѣлба противникъ, естествено, бѣше свързано съ голѣми загуби. Затова и у двата противника изникна желание за оржие съ по-голѣма далечностъ и съ по-дѣйствителенъ снарядъ, което да позволява да се води артилерийска борба отъ по-голѣми разстояния и подъ чиято закрила леката полска артилерия да може да се доближи до неприятеля на разстояния за дѣйствителенъ огънь.

Шрапнелътъ биваше употребяванъ често пѣти за обстрѣлване на цѣли, за които не е прѣдначенъ. Противъ пѣхота въ доста дълбоки окопи и противъ окопани щитови батареи той не може да окаже и не оказва никакво значително дѣйствие. И противъ умѣло приспособени къмъ мѣстността и неправилни вериги той не оказва голѣмо дѣйствие. Оказа се, че подобни цѣли, гледани откъмъ фронта, прѣдставятъ твърдѣ малко уязвима повърхностъ. Българитѣ намаляваха още повече тая повърхностъ, когато трѣбваше да стоятъ изложени на шрапнеленъ огънь, съ това, че закриваха главата си съ лопатата. Сжщо тѣй ранецътъ, който не се пробива отъ шрапнелния куршумъ, закриваше гърба имъ. При добра височина на прѣсканията шрапнелитѣ произвеж-

даха задоволително дѣйствие противъ цѣли, които могатъ да се ударятъ отпрѣдъ, като напр. противъ настѣпващи стрѣлци. Дѣйствието имъ бѣше недостатъчно само противъ конетѣ: тѣ продължаваха да вървятъ извѣстно врѣме даже съ нѣколко куршума въ тѣлото си. Че шрапнелътъ при високо прѣскане нѣмаше достатъчно сила и причиняваше само контузии, се разбира отъ само себе си и не доказва нищо противъ неговата употреба. Шрапнелътъ съ малко разтворение на конуса не даваше достатъчно поражения противъ вериги на голѣми интервали. Затуй изникна желание за снарядъ съ по-широка бита площъ по фронта, тѣй като войната прѣдставя повече широки, отколкото дълбоки цѣли.

За дѣйствието на гранатитѣ не се знае много нѣщо, тѣй като тѣ се носѣха само въ ограничени размѣри и се употребяваха само тогава, когато нѣмаше шрапнели или пѣкъ запалката не стигаше. Гранатитѣ и на двѣтѣ артилерии имаха само ударна запалка. Изобщо малкитѣ гранатни парчета имаха малка пробивна сила. Но има свѣдѣния и за успѣшно дѣйствие противъ артилерия на открита позиция. Тѣй, двѣ турски планински батареи успѣха на 9. октомврий отъ закрыта позиция да накаратъ въ 15 минути и на 3400 метра да замълчатъ двѣ български батареи на открита позиция.

Разходътъ на бойни припаси, естествено, бѣше твърдѣ различенъ. Много батареи бѣха принудени да стрѣлятъ рѣдко поради липсата на снаряди. Отъ друга страна, една батарея дала за единъ часъ повече отъ 400 изстрѣла. Друга една батарея изстрѣляла при Люле Бургасъ за петъ часа повече отъ 1000 снаряда — нѣщо, което, впрочемъ, много изморило прислугата.

Поради обикновено бистрия въздухъ по тия мѣста противниците можеха да се наблюдаватъ и на голѣми разстояния. Димътъ отъ прѣсканията на врѣме можеше добръ да се наблюдава. Напротивъ, ударитѣ на шрап-

нелитѣ и гранатитѣ на полскитѣ орждия въ мека почва и въ храсталака трудно се наблюдаваха.

Тежката артилерия, поради малочисленостѣта си, не можа да играе голѣма роля нито у турцитѣ, нито у българитѣ. А между това и двата противника даваха голѣма цѣна на нейното употребление, защото само присѣтствието ѝ упражняваше голѣмо влияние върху духа на войницитѣ, по-голѣмо отъ това на полската артилерия. Това ѝ влияние се увеличаваше още и поради обстоятелството, че тежкитѣ гранати причиняваха много опасни и болѣзнени рани. Къмъ всѣка българска армия бѣше придадено отначало по едно отдѣление 12 с/м. полски гаубици. Двѣ отъ тѣхъ останаха подъ Одринъ, тѣй че само едно взе участие въ боеветѣ при Люле Бургасъ и Чаталджа. Двѣ батареи отъ това отдѣление бѣха на 16 октомврий на позиция западно отъ с. Карагачъ и много допринесоха за пропждането на турската 4-а дивизия отъ позициитѣ ѝ. Помена се вече, че това бѣха несс. бат. отъ 5. арт. п. Б. Пр. Въ боеветѣ на Чаталджа на 4 и 5 ноемврий тритѣ български гаубични батареи сж обстрѣлвали, както изглежда, прѣдимно окопани турски батареи на открита или маскирана позиция, безъ да успѣятъ да имъ нанесатъ чувствителни поврѣди. Наистина, констатирани сж отдѣлни случаи на разрушения на материалната частъ; но все пакъ, по единодушното мнѣние на очевидци, дѣйствието на гранатитѣ при тамошната обикновено мека почва било слабо. Тѣй напримѣръ, една гаубична граната паднала на 3 1/2 метра задъ единъ набюдателенъ пунктъ и наранила само единъ подофицеръ съ отскочилитѣ отъ удара камъчета. Дѣйствието на българскитѣ гаубични шрапнели противъ подходящи цѣли и при добра височина на прѣскането било, напротивъ, добро. Тѣй, една гаубична батарея, на позиция при чифликъ Теке, сѣвероизточно отъ Бунаръ Хисаръ, фланкирала успѣшно долината на Карагачдере.

Очудва обстоятелството, че турцитѣ не изгубиха ни една гаубична батарея. Това се дължи вѣроятно на обстоятелството, че при отстѣпленieto тѣ сж били пращани назадъ най-рано. Повечето участници въ войната сж на мнѣние, че занапрѣдъ на гаубицитѣ, поради по-голѣмото дѣйствие на тѣхния снарядъ и поради растящето употребление на полски укрѣпления, ще се падне да играятъ по-голѣма роля.

Всички очевидци изтъкватъ силния мораленъ ефектъ на артилерийския огънь дори и при слабо материално дѣйствие. Особено пѣкъ стоенето въ бездѣйствие подъ шрапнелния огънь на противника, даже когато той — поради високитѣ прѣскания — е слабо дѣйствителенъ, подлага на тежко изпитание стойкостѣта на войскитѣ: мисълѣта, че ще послѣдва вторъ редъ съ по-низки прѣскания, дѣйствува утомително. Затуй на много мѣста турскитѣ части, слабо окопани, не устояваха на българския артилерийски огънь, макаръ и да не бѣха прѣтърпѣли значителни загуби.

Малкитѣ прѣходи на артилерията ставатъ понятни, когато човѣкъ си прѣдстави недоброкачествения и недобрѣ храненъ конски съставъ и на двѣтѣ страни. По липса на шосета орждията въ дъждовно врѣме затѣваха, и ставаше нужда да се теглятъ цѣлъ день, съ най-голѣми усилия, докато въ останалата частъ на Европа запряжкитѣ малко се изморяватъ, когато войската се движи по пѣтищата. По меката тракийска почва бѣха изключени всѣкакви по-усилени алюри. Това обяснява закѣснѣнието или дори непристигането на артилерията на бойното поле въ срѣщнитѣ боеве на 9 октомврий, както и загубата на толкова много орждия отъ страна на турцитѣ при отстѣпленieto. Въ такава почва трѣбва да се държи смѣтка за слабата подвижностъ на артилерията.

Обстрѣлването на дѣйствително закрыта артилерия се оказа навредѣ като безполезно прахосване на бойни припаси. При дългитѣ фронтове наблюдението отъ страна ставаше невъзможно. Въздухоплататели липсваха. Но и противъ батареи на наблюдаема позиция често пѣти се постигаше само слабъ ефектъ. Това се обяснява съ обстоятелството, че почти всички орждия бѣха окопани и имаха щитове. А противъ щитовѣтъ шрапнелѣтъ не оказваше никакво дѣйствиe. Дѣйствието на гранатитѣ пѣкъ, дори и на гаубичнитѣ, се намаляваше значително поради меката почва и земленитѣ насипи, толкова повече, че конфигурацията на терена налагаше да се стрѣля отъ по-голѣми разстояния. Затуй турцитѣ можеха безъ страхъ да заемагъ открити позиции, отъ които можеха да обстрѣлватъ по-добрѣ подвижнитѣ цѣли, които имъ се прѣдставяха. Много турски батареи, по свидѣтелството на очевидци и по слѣдитѣ на позицията, сж били силно обстрѣлвани на ударъ и на врѣме, безъ да бждатъ извадени изъ строя.

Затова и ни единъ отъ противникитѣ не можа да смачка артилерията на другата страна. Често дори не е правенъ и опитъ за това. Съ малки изключения, батареитѣ обстрѣлваха главно неприятелската пѣхота. Тѣй се обясняватъ голѣмитѣ загуби на пѣхотата, особено при атаката. Ясно е, че тия загуби щѣха да бждатъ по-малки и изгледитѣ за успѣхъ на атакитѣ по-голѣми, ако на полската артилерия бѣше се удало да потуши или поне да отслаби огъня на неприятелската артилерия. Затова слѣдъ свършването на войната всички участвували армии поискаха да се придадатъ окончателно къмъ корпуситѣ далекобойни орждия съ можщѣ снарядѣ, защото тия орждия, отъ една страна, дѣйствуватъ по-ефикасно противъ материалната частъ, а, отъ друга страна, поради далекобойността си, мо-

гатъ да обстрѣлватъ флангово цѣли прикрити откъмъ фронта.

Много пѣти за запряжка или за допълване на запряжката на полскитѣ орждия и на раклитѣ сж употребявани съ много добъръ резултатъ волове. Тѣ биваха впрѣгани и наедно съ коне и теглѣха прѣзъ меката почва орждията, наистина бавно, но много сигурно. Съ особено голѣма полза тѣ бѣха употребени за теглене на тежката артилерия.

Единство въ дѣйствиата на пѣхотата и артилерията.

Близко до ума е, че различнитѣ лица, участвували въ войната, поради различието на полученитѣ впечатления, се различаватъ много въ заключенията си относительно единството въ дѣйствиата на пѣхотата и артилерията. Затуй отъ наблюденията на отдѣлнитѣ лица трѣбва да се вадятъ общи заключения извънредно прѣдпазливо.

Не подлежи на споръ, че прѣминаването прѣзъ силно обстрѣлвани отъ неприятелската артилерия мѣста прѣдставляваше за атакуващата пѣхота твърдѣ трудна задача и че пѣхотата, споредъ вжтрѣшната си стойностъ, различно се справяше съ неприятелския артилерийски огънь.

Турцитѣ забѣлѣзваха, че пѣхотата чува приближаващия се снарядъ и познава, дали той е хвърленъ по нея или по друга нѣкоя цѣль. Въ първия случай всички веднага се прикриваха. Залѣгането е давало отлични резултати при обстрѣлване на ударъ; но и подъ огънь на врѣме залѣгането е намалявало загубитѣ. Чакъ слѣдъ отминаването на артилерийския редъ се продължавало движението напредъ или се заемаха окопи за откриване стрѣлба.

Тукъ трѣбва да се отбѣлѣжи, че снарядитѣ могатъ да се чувятъ прѣди пристигането си само тогава, когато тѣхната скоростъ на летѣнето е по-малко отъ скоростта на звука. Сжщо тѣй съмнително е, дали въ шума на единъ голѣмъ бой свиренето на идещитѣ снаряди винаги ще се чува. Но тоя начинъ на дѣйствие въ всѣки случай не трѣбва да ни служи за примѣръ.

На войски въ окопи безъ блиндажи или закрития за главата може да се заповѣда да се прикриятъ въ дѣното на рова само тогава, когато неприятельтъ стрѣля на редове съ различни мѣрници и обстановката позволява кратко прѣкъсване на огъня. Но ако противникътъ стрѣля на единъ мѣрникъ и държи окопа подъ огънь, явява се опасностъ, да не би стрѣлцитѣ да останатъ, поради непрѣкъснатия артилерийски огънь, въ дѣното на рова. Ако на настѣпващата пѣхота се позволява винаги да залѣга, щомъ бжде обстрѣляна съ дѣйствителенъ артилерийски огънь, настѣплението ще се замедли повече, отколкото се допуска. Затова не трѣбва никога да се прѣдоставя на войника да се прикрива по своя инициатива, а това трѣбва да става само по заповѣдь на началника, който въ всѣки отдѣленъ случай трѣбва да рѣшава, дали обстановката позволява едно моментно спиране на настѣплението или трѣбва да се продължи напредъ, ако ще би и съ цѣната на много жертви.

Въ всѣки случай начинътъ на настѣплението въ сферата на артилерийския огънь въ малки самостоятелни групички и неправилно разположени отдѣления изглежда цѣлесъобразенъ. Особено за прѣпорѣчване е, когато пѣхотата се обстрѣлва отъ съвършено закрыта артилерия, да се настѣпва съ малки отдѣления, прѣбѣгващи въ неправиленъ редъ отъ закрытие къмъ закрытие. Но въ никой случай обстрѣлването отъ страна на неприятелската артилерия не трѣбва да спира общото движение на пѣхотата напредъ.

Понеже наличнитѣ срѣдства не позволяваха да се принуди неприятелската артилерия да замълчи, пѣхотнитѣ атаки се произвеждаха обикновено подъ шрапнелния огънь и бѣха затова твърдѣ кръвопролитни. Затова и двѣтъ страни изказаха желание, артилерията да разчиства пѣтя на настѣплението на пѣхотата, като държи подъ огънь неприятелската артилерия. Чакъ слѣдъ това тя може да обстрѣлва неприятелската пѣхота и да улесни настѣплението на своята пѣхота поне като издигне прѣдъ противника завѣса отъ димъ.

Прѣдъ лицето на бдителенъ противникъ прѣбѣжитѣ сж се удавали само тогава, когато сж ставали неочаквано. Това е много близко до ума и налага съкратяване на врѣмето за тѣхното подготвяне.

Придружаването на пѣхотната атака въ открита мѣстностъ отъ отдѣлни батареи доведе при Чаталджа до унищожаване на настѣпващитѣ батареи, защото неприятелската артилерия не бѣ принудена да бездѣйствува.

Особено трудно бѣше да се установи, дали е постигнато надмощие въ огъня. Даже и безъ да е билъ подавенъ противникътъ, неговиятъ артилерийски огънь често замлѣкваше, но оживѣваше съ сжщата сила, щомъ се прѣдставяше нѣкоя благодарна цѣль. Такива паузи се случваха даже и тогава, когато двѣтъ войски се намираха на най-близки разстояния една отъ друга. Затова и неможеше да се избере моментътъ на рѣшителното движение напредъ слѣдъ постигането на надмощие въ огъня. Напротивъ, безъ огледъ на надмощие въ огъня, трѣбваше да се използва веднага всѣка възможностъ за движение напредъ, а отъ друга страна често пѣти отъ новитѣ позиции трѣбваше пакъ да се подава неприятелскиятъ огънь.

Турскиятъ воененъ флотъ пазѣше фланговетѣ на турската позиция при Чаталджа съ артилерийски огънь.

Тоя огънъ би билъ по-дѣйствителенъ, ако можеха да се прѣдаватъ на корабитѣ направенитѣ отъ земята на-блюденія.

Общи заключения.

Характерно за похода въ Тракия е дългото траене на боеветѣ: даже и въ чисто срѣщния бой при Лозенградъ боеветѣ на сѣверния флангъ траяха сравнително дълго, и само на южния флангъ тѣ бѣха по-кратки, защото и двата противника напуснаха бойното поле. Естествено, въ тия дълги боеве енергията по необходимостъ отслабваше и боеветѣ се затѣгаха все повече и повече. Това обстоятелство бѣше повече въ полза на отбраняващия се, отколкото на настѣпващия, защото първиятъ прѣзъ нощта си почиваше и усиляше позицитѣ си. Затова изглежда прѣпоръчително, слѣдъ като се установятъ обектитѣ и зонитѣ на настѣпленіето и се изкопаятъ окопи близу до противника, прѣзъ нощта слѣдъ дневния бой да се атакува на ножъ, но не частично, както е постѣпвано въ тая война — обикновено по инициативата на по-малкитѣ началници —, а въ обща атака съ всички сили, прѣдприета планомѣрно отъ най-голѣмия началникъ. Въпрѣки може би по-голѣмото моментно напрежение, каквото иска подобенъ начинъ на дѣйствие, общиятъ разходъ на физически и морални сили сигурно ще бѣде по-малкъ, отколкото въ дълготрайнитѣ боеве, които въ тая война изтощиха всички сили, изчерпаха бойнитѣ припаси и направиха невъзможно всѣко прѣслѣждане.

Ново се потвърждава стариятъ опитъ, че побѣдителятъ не може да обзрѣ напълно значението на спечелената побѣда и отъ страхъ отъ обрати не се впуска въ прѣслѣждане. Но че плодетѣ отъ побѣдата могатъ да се пожънатъ напълно само съ прѣдслѣждане до по-

слѣдния дѣхъ на войника и на коня, това не ще оспори никой, който е изучилъ резултатитѣ на тоя походъ. Страхътъ отъ обрати при безспирното, по необходимостъ непланомѣрно и несъгласувано прѣслѣждане произтича отъ опититѣ прѣзъ мирноврѣменнитѣ маневри. На маневри не избухватъ паники.

Побѣденъ е само оня, който самъ се признава за такъвъ. Желанието да се побѣди има огромно влияние върху хода на събитията. Пакъ се потвърди старата истина на военната история, че побѣдата се спечелва много повече съ морални качества, отколкото съ добро въоръжение и съ изтънко обмисленъ планъ на дѣйствия. Въ мирноврѣменнитѣ упражнения това не се проявява и затуй лесно се оставя безъ внимание, както и неоспорваната максима, че по-доброто е врагъ на доброто. Сравнете само държането на българската 5-а дивизия при Бунаръ Хисаръ съ това на турскитѣ I и II корпуси въ боя при Лозенградъ. Българитѣ не искаха да бѣдатъ и не бидоха побѣдени, въпрѣки всички усилия на юначнитѣ си противници; II турски корпусъ пъкъ бѣше близу до свършеното си разпадане, безъ да се е билъ, а I корпусъ слѣдъ отчасти успѣшенъ бой отстъпи безъ всѣкаква причина. Причината на това различно държане се крие въ това, че българската войска имаше въра въ себе си; въ собственитѣ си сили и въ своитѣ началници. А подобна въра може да има само войска, която въ усиленна мирноврѣменна работа наистина е научила нѣщо. Въ противенъ случай, както въ турската войска, брояща твърдѣ малко офицери, а твърдѣ много необучени млади войници или недостатъчно обучени и отвикнали отъ несгодитѣ на военната служба запасни отъ по-старитѣ набори, причината за паники е дадена отъ само себе си.

Колкото по-малка е вътрѣшната стойностъ на войската и взаимното довѣрие между нея и началницитѣ

и, толкова повече мърки трябва да се зематъ за увеличаване на моралната сила и засилване на мъжеството. Щомъ се направи всичко възможно за снабдяването на хората съ хранителни и бойни припаси и за помощъ на раненитѣ, довѣрието и мъжеството на войницитѣ се засилва. Добрѣ обучени войски понасятъ леко неизбежнитѣ несгоди и лишения на война, но лошо обученитѣ — не, защото не мислятъ, че на война всички, отъ редника до генерала, трябва да вложатъ за успѣха на дѣлото цѣлото свое Азъ, всичката си морална и физическа мощъ. Колкото по-малко надеждна е войската, толкова повече тя иска да слѣдва примѣра на своя началникъ. Затова личниятъ примѣръ на офицеритѣ играе голѣма роля. Безъ съмнѣние, мѣстото на по-вишитѣ началници не е въ първата линия, защото съ това тѣ губятъ погледа върху общата обстановка. Но въпрѣки това тѣ трябва много пжти да отиватъ всрѣдъ войскитѣ, за да могатъ съ примѣра си да имъ подѣйствуватъ благотворно. Това е въ сила особно при отстъпление. Разколебаната отстъпваща войска може лесно да извлѣче отъ отиването на началника напрѣдъ за разузнаване на позиция и за подготвяне на понатѣшнитѣ си разпореждания заключението, че началнитѣ ѝ я напушатъ, за да спасятъ себе си. Въ такива случаи началникътъ трѣбва да изпрати напрѣдъ подчиненитѣ си органи, а самъ да остане при войскитѣ. „Държането на началника и неговиятъ личенъ примѣръ закаляватъ довѣрието — здравата опора на дисциплината всрѣдъ опасности и бѣдствия — и увеличатъ войската къмъ самоотвержени дѣла“.

ПРИЛОЖЕНИЕ.

Бойно разписание на турската източна армия въ началото на военнитѣ дѣйствия.

Командующъ армията: Абдуллахъ Паша.

I армейски корпусъ: Яверъ Паша (около 20,000 души).

- 1-а сборна дивизия: 9 низамски табура, 3 батареи (дѣйстви
телната 1-а дивизия се намираше въ Албания).
- 2-а дивизия: 10 низамски табура, 6 батареи.
- 3-а дивизия: 10 низамски табура, 6 батареи;
- Редифска дивизия Ушакъ: 12 редифски табура, 2 батареи
(още на пжть).

II армейски корпусъ: Торгутъ Шевнетъ Паша (около 14,000 души).

- 4-а дивизия: 10 низамски табура, 6 батареи.
- 5-а дивизия: 12 низамски табура, 6 батареи.

III армейски корпусъ: Махмудъ Мухтаръ Паша (около 38,000 души).

- 7-а дивизия: 10 низамски табура, 6 батареи.
- 8-а дивизия: 8 низамски табура, 8 полски и 3 планински
батареи.
- 9-а дивизия: 7 низамски и 3 редифски табура, 6 батареи.
- Редифска дивизия Афионъ Карахисаръ: 9 редифски та
бура, 3 полски и 2 планински батареи (числѣше се
къмъ XVI армейски корпусъ).
- Редифска дивизия Ангора: 9 табура, 3 батареи (отчасти още
на пжть).
- Корпусна артилерия: 3 12 с. м. гаубични батареи.

IV армейски корпусъ: Ахмедъ Абукъ Паша (около 20,000 души).

- 11-а дивизия: 4 низамски и 4 редифски табура, 6 батареи.
- 12-а дивизия: 4 низамски и 6 редифски табура, 6 батареи.
- Редифска дивизия Измидъ: 10 редифски табура, 3 батареи.
- Редифска дивизия Чанакъ Кале (отъ XV армейски корпусъ):
8 табура, 3 гаубични батареи (дивизията бѣше още
на пжть).

Конна дивизия: Салихъ Паша.

6 конни полка, 3 картечни ескадрона, 3 батареи. Полковетъ имаха по 4 ескадрона съ по около 50 коня. Цѣлата дивизия едва наброяваше 2000 коня.

Самостоятелна конна бригада: Ибрахимъ Бей.

2 конни полка, 1 батарея, 2 картечни ескадрона. Тия полкове бѣха мобилизирани по щата—броеха около 1000 коня.

Одрински гарнизонъ: Шукри Паша (около 45,000 души).

10-а дивизия: 10 низамски табура, 6 батареи.

Редифска дивизия Одринъ: 10 табура

Редифска дивизия Баба Ески: 12 табура

Редифска дивизия Гюмюрджина: 9 табура

} най-вече
 мустафъзи.

1 стрѣлковъ полкъ: 3 табура.

1 коненъ полкъ: 4 ескадрона.

Запегнатъ артилерийски резервъ: 10-и артилерийски полкъ,

2 отдѣления по 6 батареи, 3 батареи тежки гаубици,

3 батареи 10 с. м. орждия.

5 полка пѣша артилерия

2 пионерни табура.

1 телеграфна рота.

(Слѣдъ почването на военнитѣ дѣйствия влѣзе въ Одринъ и 11-а дивизия, която вече и не можа да се присъедини къмъ IV армейски корпусъ и остана въ крѣпостта).

На пѣтъ за Т. акия бѣха още XV, XVI, XVII и XVIII армейски корпуси.

Въ Мала Азия се мобилизираха още XXIII и XXIV армейски корпуси.

Въ Родопитѣ дѣйствуваха подъ началството на Яверъ Паша:

Редифска дивизия Кърджали: 2 низамски табура, 6 редифски табура, 1 планинска батарея.

Мустафъзка дивизия Кърджали: 9 табура, 1 планинска батарея.

Пашмаклийски отредъ: 1 низамски и 3 редифски табура, 1 планинска батарея.

ПЕЧАТНА ПОГРѢШКА.

На стр. 81. редъ 9. отдолу да се чете 95 на сто вмѣсто 5 на сто.